

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Redactie

Thea Campagne, Floor van Gelder, Marijke Geurten, Saskia Grotenhuis,
Riet Paasman, Jannie Poelstra, Annerieke Vos, Jette Westerbeek

Redaktieraad

Anna Aalten, Carla Bal, Titia Bos, Jeanne de Bruijn,
Rosemarie Buikema, Rina Van der Haegen, Annemiek Hoogenboom,
Marijke de Jong, Jos Knops, Aafke Komter, Barbara van Koppen,
Selma Leydesdorff, Marijke Linthorst, Heidi de Mare,
Tineke den Nijs, Jantien van den Oord, Renée Römken,
Marlies Vulto, Tienka Wiersma

Redaktiesekretariaat

Saskia Grotenhuis
Amstelveenseweg 97, 1075 VX Amsterdam

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN Socialistische Uitgeverij Nijmegen
Bijleveldsingel 9, 6521 AM Nijmegen, (080) 22 17 00

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 140 bldzjaen. De prijs van een abonnement bedraagt voor particulieren *f* 39,50 per jaargang, na het eerste nummer *f* 29,—, na het tweede *f* 20,— en na het derde *f* 10,—. Losse nummers kosten circa *f* 16,50. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonies opgegeven worden bij de uitgeverij. Voor betaling van abonnementsgelden dient een acceptgirokaart te worden afgewacht. Abonnementen worden voor een gehele jaargang verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt.

Inhoud

- 3 Redactioneel
- 7 Kale bomen en de gloed van een rotterdamse herfst
Mieke Aerts en Rina Van der Haegen
- 31 Vertalen: zwart/wit *Ruth Weber*
- 55 Weerstand tegen geweld. De leefruimte van boerinnen en
landarbeidsters in Sri Lanka *Joke Schrijvers*
- 83 Studie-uitval van vrouwelijke studenten uit het
wetenschappelijk onderwijs *Mechtild Derriks*
- 96 De precare balans. Vrouwelijke studenten over studeren,
achtterraken en uitvallen *Sawitri Saharso en Jette Westerbeek*
- 111 Vijftien dagen 'zitten' voor vrouwenstudies. 16-30 november
1982: de leidse bezetting *Mieke van Os, Joke Schrijvers,
Ingrid Vorrink*
- Reakties*
- 121 Over interpretatie *Mieke Bal*
- 135 Simsons armoede *Inez van der Spek*
- 138 De afstand tussen bed en buro. Over beminning en bezinning
Nel Draijer en Renée Römken
- 151 Vrouwen, macht en weerstanden tegen emancipatie
Tiny Petrus Blumberger
- Recensies*
- 155 'Moeders en opvoeding. Een bibliografische oriëntatie' van
A. de Munter *Trudie Knijn, Carla Verheyen*
- 157 Turkse vrouwen aan het woord in drie publikaties
Yvonne Leeman
- Verslag van een bijeenkomst*
- 160 Eerste Vrouwenweek in Bremen *Ankie Veneberg*
- 163 Kroniek

168 IAV-inventarisatie vrouwenstudies

174 Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Van september tot december 1982 was Luce Irigaray gasthoogleraar aan de Erasmus Universiteit van Rotterdam. De kolleges en werkgroepen die ze daar gaf, trokken veel belangstelling. Hierdoor en door de vertalingen van delen van haar werk is zij op dit moment waarschijnlijk een van de bekendste vertegenwoordigsters van 'het denken in Parijs', waaraan ook eerder in dit tijdschrift aandacht werd besteed. Over haar kolleges hebben *Mieke Aerts en Rina Van der Haegen* gekorrespondeerd. Hun brieven beogen geen systematische verhandeling van haar werk te zijn, evenmin vormen ze een afgerond oordeel daarover. Het is een poging de verschillende manieren van luisteren naar haar kolleges, en daarmee de verschillen in waardering daarvoor, onder woorden te brengen. Hebben we te maken met een nieuw denken over het 'vrouwelijke', het 'sekseverschil' en de 'seksuele differentie' dat ons kan inspireren tot nieuwe filosofische en theoretische avonturen, of is het in het beste geval een inspirerende 'poëzie' en in het slechtste geval niet meer dan een herhaling van overbekende stereotypen welke eerder een belemmering dan inspiratie vormen voor nieuwe theorieën over 'het vrouwelijke'?

Naar aanleiding van het vertalen van het werk van Irigaray schreef *Ruth Weber* een artikel over de aktiviteit van het vertalen als de meest intensieve manier van lezen, als een vermenging van lezen en schrijven. Noch het uitgangspunt van de onvertaalbaarheid van de tekst omdat het een uniek, onaantastbaar kunstwerk is, noch dat van de vertaling als transportmiddel, waarbij het ideaal geldt dat de lezer niet merkt dat het om een vertaling gaat, worden door haar gehanteerd. De 'differentiegedachte' is hier een inspirerend uitgangspunt voor het vertalen: 'Vertalen vindt plaats aan de grens. Tussen twee landen kan een starre grens liggen, of is er een ruimte, een niemandsland dat de mogelijkheid laat tot ontmoeting. Het laatste lijkt me het ideaal van een vertaling'. In het tweede deel van haar artikel werkt ze dit uit voor de teksten van Irigaray.

In het derde artikel van dit nummer onderzoekt de antropologe *Joke Schrijvers* voorwaarden waaronder vrouwen zich tegen machtsuitoefening door mannen kunnen verzetten. Ze vergelijkt drie boerengemeenschappen op Sri Lanka die structureel van elkaar verschillen, om na te gaan op welke wijze vrouwen kunnen reageren op het door mannen tegen hen gebruikte geweld. Schrijvers hanteert, in navolging van Renée Römken in een eerder nummer van dit tijdschrift, een ruime definitie van het begrip geweld. Niet alleen direct waarneembare vormen van fysiek geweld, maar ook het uitblijven van openlijke geweldpleging en conflicten beschouwt zij als een indicatie voor de macht van mannen en de onmacht van vrouwen. Zij komt tot de konklusie dat economische zelfstandigheid van vrouwen wel een belangrijke, maar geen voldoende voorwaarde is voor hun verzet tegen geweld. De weerstand van vrouwen tegen geweld blijkt toe te nemen naarmate zij elkaar meer kunnen ondersteunen in samenwerkingsprojecten.

Bij de meeste studierichtingen is het studierendement van vrouwen relatief gezien bijzonder laag. Tot voor kort werden vertraging in de studie of voortijdige studiebeëindiging van vrouwen weinig geproblematiseerd. In onderzoeken naar studie-uitval van studenten werd nauwelijks aandacht besteed aan de positie van vrouwelijke studenten; zij werden geacht ooit echtgenoten en moeders te worden die niet zelf de kost hoefden te verdienen. In haar artikel 'Studie-uitval van vrouwelijke studenten uit het wetenschappelijk onderwijs' wijst *Mechtild Derriks* op het seksisme in onderzoeken van minder recente datum. In de meeste studies naar studie-uitval van studenten wordt niet of nauwelijks onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen als belangrijke variabelen; de overige zijn methodologies slecht onderbouwd of kennen geen of weinig theoretiese uitwerking.

Sawitri Saharso en Jette Westerbeek hebben de verschillen in studievertraging en drop-out tussen vrouwelijke en mannelijke studenten onderzocht door zestien studentes die in ernstige mate waren achtergeraakt met hun studie, te interviewen. Met deze kwalitatief-empiriese aanpak probeerden zij inzicht te krijgen in de wijze waarop studievertraging wordt opgelopen en in het sekse-specifieke daarvan. Saharso en Westerbeek laten in hun artikel 'De precaire balans' zien dat vrouwen eerder dan mannen kans lopen in hun studie achter te raken, doordat studeren voor vrouwen verbonden is met gevoelens, verwachtingen, belangen en tegenstrijdigheden die voortkomen uit hun maatschappelijke positie als vrouwen.

Dat nog altijd veel strijd geleverd moet worden om de positie van vrouwen aan de universiteit te verbeteren en om bereikte resultaten te handhaven, blijkt uit de aktie die medewerksters en studenten van de Rijksuniversiteit in Leiden hebben gevoerd om het behoud van de vrouwenstudieplaatsen. Bij de nederlandse universiteiten komen steeds meer van deze plaatsen; het merendeel is echter niet structureel maar tijdelijk en de medewerksters worden aangenomen op arbeidskontrakten. In de huidige reorganisatie- en bezuinigingsgolf maakt dat vrouwen extra kwetsbaar. In dit nummer is een verslag opgenomen van de bezetting in Leiden die in november vorig jaar plaatsvond. *Mieke van Os, Joke Schrijvers en Ingrid Vorrink* beschrijven hierin de middelen die aangegrepen werden om drie halve medewerkstersplaatsen nog een jaar gefinancierd te krijgen.

In het vorige nummer verscheen een reactie van Kees Roovers op 'Delila's onschuld' van Mieke Bal. Daarin verwijt hij haar, dat zij een weliswaar nieuwe, maar in feite binnenste buiten gekeerde 'traditionele' interpretatie geeft van het Simson en Delila-verhaal. Een dergelijke interpretatie zou, volgens Roovers, de lezer wederom weinig ruimte laten en niet bijdragen tot een feministiese literatuurbenadering. Voor *Mieke Bal* vormde Roovers' reactie aanleiding om nader op het interpretatieprobleem in te gaan. Een tweede reactie op het betoog van Roovers is die van *Inez van der Spek*. Zij gaat niet zozeer in op Roovers' interpretatie van Bal, als wel op de schoolmeesterachtige manier waarop Roovers zijn kritiek naar voren brengt.

Ook de bijdrage van Leonore Nicolai en Elly Vos aan de discussie over heteroseksualiteit en feminisme in het vorige nummer van dit tijdschrift heeft een reactie opgeleverd. Nel Draijer en Renée Römken werpen een kritiese blik op de redeneertrant van dat artikel, in het bijzonder wat betreft de manier waarop theorie wordt gebruikt in een politiek strategiese discussie. Met het oog op een verdere ontwikkeling van de inhoudelijke discussie stippen de schrijfsters tot slot enkele punten aan die nadere aandacht verdienen in het debat over reproductie en regulering van heteroseksualiteit en de gevolgen daarvan voor de verhoudingen zowel tussen, als binnen de seksen.

In haar artikel over weerstanden tegen emancipatie dat eveneens in het vorige nummer verscheen, liet Thea Campagne zien hoe sterke bindingen van vrouwen met hun sociale omgeving en normen en waarden die er heersen, een dusdanig afwijzende reactie ten opzichte van anders, feministies denkenden teweeg brengen, dat verdergaande emancipatie van vrouwen belemmerd wordt. *Tiny Petrus Blumberger*

wijst er in haar reactie op dit artikel op, dat verzet van vrouwen tegen wijzigingen in bestaande machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen vooral voortkomt uit de angst van vrouwen om hun 'traditionele' machtspositie als huisvrouwen te verliezen.

Verder zijn er in dit nummer twee recensies opgenomen en het verslag van de Eerste Vrouwenweek in Bremen die in september 1982 gehouden werd. Naast de rubriek 'kroniek' waarin tal van aankondigingen en oproepen te vinden zijn, besluit ook dit nummer met de IAV-inventarisatie vrouwenstudies.

Mieke Aerts en Rina Van der Haegen

Kale bomen en de gloed van een rotterdamse herfst

Deze korrespondentie is gebaseerd op de kollegereeks 'L'éthique des passions' (van september tot december 1982), verzorgd door Luce Irigaray aan de Erasmusuniversiteit van Rotterdam in het kader van de Tinbergen-leerstoel.

Met deze brieven beoogden we geen uitputtend verslag, daarvoor verwijzen we lezeressen en lezers naar de binnenkort te verwachten publikatie bij 'les éditions de minuit'. Eerder getuigen zij van ons beider persoonlijke verwerking der kolleges, vanzelfsprekend mede bepaald door onze verschillende opleidingen en belangstellingssferen.

Nijmegen, 8 oktober 1982

Beste Mieke,

Toen ik je vorige zaterdag onverwacht in Kröller-Müller ontmoette, en we wat praatten over de kolleges van Luce Irigaray in Rotterdam, bleken we nogal verschillend in wat we ons ervan herinnerden, en misschien ook in de appreciatie ervan. Zo kwam ik op het idee om deze verschillen te expliciteren, via een wederzijdse korrespondentie bijvoorbeeld. Wat denk je van dit voorstel, zou je ervoor voelen?

Voor mij zouden deze brieven tevens de mogelijkheid bieden om in de maand tussen de kolleges in, bezig te blijven met Luce Irigaray's inbreng. Alsook om mijn bedenkingen, mijn vragen en wat ik juist mooi vind, wat me aanspreekt, wat me vruchtbaar lijkt, te verwoorden en op mij te laten inwerken.

Wat ik erg origineel vond aan de lezing van Luce Irigaray was, hoe ze precies de benaming 'vruchtbaar' anders gestalte gaf. Het *vruchtbare* van de seksuele differentie komt dan ook niet in de buurt van (en grijpt zeker niet terug naar) de klassieke voortplantings- vruchtbaarheid ('une fécondité reproductrice'), maar betreft hetgeen

aan de liefdesverhouding der partners ontspruit ('une fécondité amoureuse') en hen opnieuw doet herboren worden.

Anders gezegd, iets nieuws ontspringt aan de wederzijdse ontmoeting van vorm en materie. En deze ontmoeting, dat interval of wat 'tussen' de polen gebeurt, is te thematiseren om over de polen iets te kunnen zeggen, over hun grenzen of begrensdheden, maar daardoor ook over het oneindige waarop zij kunnen openen.

Luce Irigaray die zich richt op de interactie tussen de amoureuze partners, noem het ook hun aantrekkingskracht, hun begeerte, hun liefde, opent hiermee volgens mij een totaal ander perspectief, vergeleken met nederlandse vrouwenstudies die eerder vanuit de (man-vrouw) polen trachten te opereren.

Misschien zou deze andere duiding van het vruchtbare van de seksuele differentie kunnen begrepen worden als een ontkenning van het omgekeerde: kinderen – de vrucht van de voortplantingsvruchtbaarheid – zijn minderwaardig of uit de tijd. Een brandende kwestie, het kinderen-vraagstuk. Hoe zouden vrouwen er niet mee bezig kunnen zijn? Tijdens het werkkollege werd deze vraag dan ook aan Luce Irigaray gesteld. Waarop zij antwoordde dat wanneer gunstige omstandigheden aanwezig zijn, een kind maken en opvoeden vergelijkbaar is met – en dat is voor haar zeer prijzenswaardig, als je weet dat ze de esthetiese weg bewandelt – het realiseren van een kunstwerk. Dit sprak me erg aan, en ik bedacht dat Elisabeth op weg is een prachtig kunstwerk te worden.

De problematiek van de tegenstelling(en) waarin wij zo gewend zijn – ja geleerd hebben – te denken, was in zijn algemeenheid, hét thema van de werkgroepsbijeenkomst. De woorden die Diotima tot Socrates sprak zijn, duizenden jaren later, aktueller dan ooit. Ik citeer Diotima, zo mooi en krachtig vind ik het: 'denkt ge soms dat als iets niet schoon is, het onvermijdelijk lelijk moet zijn? (...) En zeker ook dat alles wat niet geleerd is, onwetend is? (...) Beweer dan ook niet dat alles wat niet schoon is, noodzakelijk lelijk moet zijn, of het niet-goede, slecht.' (*Symposium*, pp. 235-236). Waarom voelen wij zoveel jaren later nog steeds de grond onder onze voeten trillen, wanneer Luce Irigaray – in het spoor van Diotima – de tegengestelden ter discussie stelt? Waarom worden haar affirmaties door de toehoorders al te gauw begrepen als de ontkenning van het omgekeerde? Bepaalde aspecten – of zijn het verwordingen? – van de griekse cultuur hebben ons diep doordrongen.

Maar het stemt opgewekt om de toekomst voor ons, en niet achter ons, te hebben (zoals Luce Irigaray zei in *Le corps-à-corps avec la mère*, p. 32). 'Alles' valt nog te doen. Onder andere de basisbegrippen van ruimte en tijd herdenken, alsook hun verhouding tot elkaar. Om zo een *wonen* te creëren, een oord voor elkeen, voor jou, voor mij, voor haar, ... voor elk lichaam.

Van mijn twee dagjes Rotterdam kwam ik moe maar vrolijk thuis. Een gevoel van stimulerende openheid: een aanmoediging tot verder zoeken, maar anders, op mijn manier ... en zonder je lichaam noch je gedachten te verloochenen.

En vroegere gedachten borrelen weer op, om ze met nieuwe te konfronteren. Zo kan ik niet anders dan terugdenken aan de androgynieproblematiek wanneer ik mijn notities over 'le neutre' herlees. 'Le neutre' van Heidegger, Blanchot en Derrida *kan* voor Luce Irigaray de seksuele differentie aankondigen, omdat het ten minste de huidige machtsverhoudingen verstoort. Maar zei ze niet: 'in het beste geval bereidt "le neutre" het avontuur voor, in het slechtste doodt het dit'. 'Le neutre' kan dus als scharnierpunt fungeren; androgynie op een bepaalde manier begrepen ook? En dan denk ik eerder aan de asexuele dan aan de biseksuele vorm. 'Le neutre' kan de seksuele differentie op weg helpen in haar tocht om tijd en ruimte te vinden. Maar 'le neutre' kan ook uitwissen, seksuele differentie verhinderen. Het was die preokkupatie die me ooit androgynie deed ondermijnen, denk ik nu.

Mieke, ik ben benieuwd naar je reacties, naar wat jij je uit haar kolleges herinnert of juist problematies vond.

En mijn lichaam, dat ik niet mag vergeten, vraagt om slaap.
Goeie nacht,
Rina.

Amsterdam, 12 oktober 1982

Beste Rina,

Dankjewel voor je brief. Nu ik er zelf een moet schrijven, merk ik pas hoe moeilijk dat eigenlijk is en kan ik dus ook pas goed waarderen dat jij de eerste brief hebt durven schrijven.

Durven zeg ik met opzet, want ik heb gemerkt dat dit project voor mij nogal beladen is. Jouw brief heb ik eerst een dag ongeopend laten liggen, vervolgens heb ik het schrijven van het antwoord tot het allerlaatst uitgesteld en dan nog is het slechts de gedachte dat we al

deze brieven toch nog gewoon weg kunnen gooien die me over een schrijfblokkade heen helpt. O ja, en verder tik ik dit rechtstreeks op de machine, wat ik alleen doe als ik met veel moeite afstand kan opbrengen tot de zaak waar het om gaat en dat toch nodig vind. Vanwaar al die spanning? Deels omdat wij die elkaar schrijven elkaar nauwelijks kennen. Deels ook vanwege het eigenaardige dat die kolleges van Luce Irigaray voor mij betekenen: bron van fascinatie en irritatie. Deels tenslotte vanwege mijn vermoeden dat jij mijn problemen met Irigaray gezeur vindt.

Ik merkte dat ik mijzelf tegen dit laatste wilde beschermen door een prachtige, systematische-en-toch-leuke, verhandeling over mijn ongenoegen op te stellen. Dat kan ik echter bij lange na niet en bovendien ben ik natuurlijk skeptisch over systematiek als afweershouding. Maar toch... En hier zit ik meteen middenin de reacties die Irigaray's kolleges bij mij oproepen.

Het is duidelijk dat haar kolleges, evenals haar publikaties, bedoeld zijn als een andere manier van spreken dan het gangbare wetenschappelijke redeneren, en een andere manier van luisteren/lezen vragen. Maar hoe duidelijk is dat bij nader inzien? Ik zie een gewone kollegezaal, met iemand op het podium die een lap tekst over ons uitstort en die woedend wordt bij alles wat haar onderbreekt. Een gewone professor dus, denk ik dan, met alle illusies die zo'n positie met zich meebrengt, daar op dat podium in het centrum van ons aller aandacht. Maar goed, de professor spreekt niet als de meeste andere professoren, zij blijkt een dichteres te zijn, die ons uitnodigt mee te associëren met haar lyriek. Logenstraft hier dus de tekst de (sociale) kontekst? Ja, voor zover in de meeste andere kolleges die ik gevolgd heb de kracht van het associatieve hoogstens ondanks en niet dankzij de spreker werkzaam was. Nee, voor zover juist bij teksten als die van Irigaray de autoriteit van de spreker totaal is, de toehoorders totaal binnen (of buiten-!) gesloten worden. Want wie kan er met een dichteres discussiëren over de waarde of als je wilt 'vruchtbaarheid' van een metafoer? Verwerking of ook niet-verwerking kan alleen de vorm aannemen van nog meer poëzie.

Er zijn natuurlijk wel andere mogelijkheden om te luisteren, maar daarmee begeef je je buiten Irigaray's kader. Je kunt bijvoorbeeld hier en daar een beeld oppikken dat je aanspreekt, Irigaray als succes-agenda. Maar ja, dat kan natuurlijk altijd. Met het risico dat je teksten alleen leest als dat wat je altijd zelf al gezegd zou willen hebben. Of je kunt je als 'kritika' opstellen, dat is voor mijn gevoel wat ik in dit geval doe. Niet zozeer: met haar van mening verschillen,

maar vooral: geïntrigeerd zijn door de vraag hoe haar teksten het effect bereiken dat ze kennelijk bereiken. Mijn manier van luisteren is dus denk ik nogal anders dan die van jou. Ik verzet me voortdurend tegen het soort tekst, maar ik blijf me afvragen waarom, omdat ik wel de inzet van de teksten deel (zoals ik die zie tenminste, namelijk als het ondergraven van een bepaald, wellicht fallies te noemen, vertoog dat leeft bij de ontkenning van de differentie).

Je moet me nog wel meer verduidelijken over wat je inspirerend vindt aan de notie van 'fécondité amoureuse' en waarom je denkt dat het thematiseren hiervan anders is dan wat binnen nederlandse vrouwenstudies gebeurt. Wat ik met deze vraag voornamelijk wil weten is, hoe volgens jou (en/of door Irigaray) de relatie wordt gedacht tussen differentie en seksuele differentie, en tussen de laatste en het biologiese verschil tussen vrouwen en mannen. Ik houd zelf aan de kolleges alleen een vaag gevoel over dat deze drie termen iets met elkaar te maken hebben, maar wat precies? Om een voorbeeld te geven van Irigaray's manier van praten, en wel een waaraan ik me nogal heb geërgerd: op een gegeven moment zei ze dat het niet toevallig was, dat 'de' differentie bij uitstek ingeschreven was in de seksuele differentie, want zij als (biologiese) vrouw, kon nooit een (biologiese) man zijn. Ja, denk ik dan, ik kan ook nooit een kip zijn, maar evenmin een andere vrouw. Dus als het konkretisme van die laatste zinsnede enig bestaansrecht zou hebben, dan in ieder geval niet als 'bewijs' voor het cruciale belang van de seksuele differentie. Maar welke functie vervult zo'n zinsnede dan wel? En waarin onderscheidt die zich van het bekende katholieke 'naar natuurlijk bestel onderscheidt de vrouw zich van de man enz. en dient de man de kostwinner te zijn en de vrouw het gezin te verzorgen'? Ik ben geneigd een klein voorbeeld als dit typerend te achten voor Irigaray's stijl, die zich mijns inziens dan ook kenmerkt door uitholling van de metafoor. Ik bedoel, die wordt niet ondervraagd, gedacht. Is het resultaat in plaats van de openheid waar Irigaray zo aan hecht dan niet veeleer platte vanzelfsprekendheid? (De ander = het andere geslacht = mannen/vrouwen.)

Zo, daar ben ik verhit en wel bijna aan het einde van deze brief gekomen. Een goede plaats om je te bezweren dat ik geenszins jouw waardering voor sommige vondsten van Irigaray belachelijk vindt. Wat je zegt over 'le neutre' (en androgynie) spreekt mij zelfs wel aan, terwijl ik soms je gevoel van opgewektheid omdat 'alles' nog te doen is deel (vaak raak ik daardoor eerder beangstigd). Maar daarbij is

Irigaray voor mij niet een inspiratiebron. Daarover zou ik graag verder willen praten.

Groeten en tot ziens,
Mieke

Nijmegen, 30 oktober 1982

Beste Mieke,

Met spanning wachtte ik op je brief. Op die kleine lettertjes, hét signaal. Zodat me bijna de vergissing overkwam hem vóór mijn levensnoodzakelijke café-au-lait te openen.

Zeer verschillend van stijl, van toon en ook getuigend van jouw andere houding tegenover Luce Irigaray's kolleges. Maar onder meer juist daarom stimulerend om van mijn kant tot verwoorden over te gaan. De problemen die je te berde brengt vind ik helemaal geen 'gezeur'. Wel porren ze me aan om te expliciteren hoe *ik* luister.

Als ik in jouw terminologie verder tracht te denken, meen ik dat ik niet van buitenaf bekijk maar ook niet als totaal binnengeslotene, niet zozeer horend wat ik toch al wilde horen, en evenmin met de distantie van een 'kritika'. Luce Irigaray's ideeën zijn voor mij een krachtige inspiratiebron, maar ik moet toegeven dat ik me erop betrap een en ander te (willen) vergeten, niet te noteren, of soms (al te?) welwillend te interpreteren. Ik verlang ernaar het stimulerende van haar denken zo diep mogelijk op mij te laten inwerken. Kenmerkend hiervoor is bijvoorbeeld – denk ik naderhand – dat ik bij het ontplooiën van haar idee van 'fécondité amoureuse' in mijn vorige brief, over 'liefdespartners' schrijf, hiermee in het midden latend of het vrouwen of/en mannen betreffen. Ik geef toe dat wanneer Luce Irigaray het over relaties, over liefde heeft, *als het ware* meestal over man en vrouw gesproken wordt. Totdat men het haar in de discussies en in de werkkolleges vraagt, en ze dat stellig ontkent. Zijn het versprekingen?, aannamen?, of naweeën van heteroseksuele doordrongenheid?

Wat Luce Irigaray wel openlijk bekent – en niet zonder problemen is – is dat vanwege het belang van de seksuele differentie, de relatie tussen man en vrouw *de meest mysterieuze* is: als vrouw kan ik mij nooit op doorleefde wijze van mannelijke lichamelijke rekenschap geven, argumenteert zij. Als ik welwillend en genuanceerd interpreteer, kan ik in zekere zin met haar meegaan, al blijk jij er moeite mee te hebben. Zouden onze verschillende reacties niet in grote mate verbonden zijn met onze manieren van leven?

Door de relatie tussen man en vrouw als de meest mysterieuze te karakteriseren, velt Luce Irigaray volgens mij niet noodzakelijk een waardeoordeel, dat bevoorrechting zou impliceren. Ik vond het knap zoals Franciska, een filosofie-studente, reeds een hele tijd geleden (naar aanleiding van het interview met Luce Irigaray in *De Groene*) bedacht om relaties tussen vrouwen, *de meest intieme* te noemen. Tijdens de werkkolleges zei Luce Irigaray trouwens zelf dat het vergelijkende geïmpliceerd in het woord 'meest' haar stoort en verveelt. Ze sprak toen van kwalitatieve andersheid, van totaal verschillend-zijn, wat de aard der relaties betreft. Maar ik moet toegeven dat relaties tussen vrouwen met evenveel recht, zéér mysterieus kunnen genoemd worden, alleen al in de mate waarin het vertrouwd-gelijkelijke tussen haar, in stilte gehuld is.

Blijft dan nog die uitermate moeilijke en complexe vraag die jij in je brief opwerpt: is seksuele differentie dan terug te voeren tot het biologiese seksuele verschil? Niet zonder meer; het 'vrouwelijke' is niet identiek aan vrouw-zijn (en het mannelijke niet aan man-zijn). Toch zijn vrouwen wellicht meer draagsters van een nog op het spoor te komen 'vrouwelijke'. Dus toch haar voorrecht? Enigszins, wat ik begrijp als terug te voeren op haar sociaal-maatschappelijk buitengesloten-zijn. Als zodanig is volgens mij de sociale kontekst niet zozeer afwezig zoals ik bij jou meen te lezen, maar eerder onderverstaan of latent.

Wat ik bij jou niet goed begrijp is de passage waarin je schrijft dat Luce Irigaray 'ons uitnodigt mee te associëren met haar lyriek'. (Evenals wat je over de metafoor aandraagt.) Ik kan hoogstens zeggen dat ik haar lezingen tot nog toe niet als lyries ervaarde, misschien wel als enigszins retories, wat voor mij een uiting is van de verbondenheid tussen haar denken en de franse taal.

Ik wil ook nog even ingaan op de wijze waarop tijdens het tweede kollege de tijd/ruimte-problematiek op een voor mij zeer herkenbare wijze gestalte kreeg. Luce Irigaray bracht dat vrouwen op het vlak van de *tijd* een voor haar zeer artificiële breuk ondergaan. Onze cultuur legt ons, onder meer op seksueel vlak, een tijdsbeleving op die ons vreemd is, maar desalniettemin aangepraat wordt. De coïtus als erkende seksuele akt, ontnemt haar een tijdservaring die oneindig is, niet-punktuëel, niet-geskandeerd door het ritme van de erektie, kortom anders gemoduleerd is. Van hieruit is het niet langer verwonderlijk dat haar 'altijd meer', of liever 'nooit voldaan begrepen als nooit beëindigd', pathologies genoemd wordt, konkreter

bijvoorbeeld 'hysteries'. Willen we ooit liefhebben, denken, vertogen creëren en (uit)rusten, blijkt het voor ons van vitaal belang om de tijd te herdenken ...

Ieder op haar manier: 'A chacune (et chacun) de faire son chemin'.
Lieve groeten,
Rina.

Amsterdam, 16 november 1982

Hallo Rina,

Ik was de afgelopen week totaal verdiept in mijn onderzoek, dat zoals je misschien weet betrekking heeft op katholieke ideologieën van vrouwelijkheid. Bijna ongewild moest ik van tijd tot tijd denken aan Luce Irigaray. Want als er één traditie is waarbinnen de relatie mannelijkheid-vrouwelijkheid voortdurend aan de orde gesteld wordt, is het wel de katholieke. En het ligt dus voor de hand om twee (of eigenlijk meer) manieren om daarover te praten, die van de katholieken en die van Irigaray, met elkaar te vergelijken. Ook dit bepaalt de manier waarop ik naar die kolleges luister.

Ik vermoed trouwens dat de manier waarop ik deze spreektranten naast elkaar zet, voor Irigaray niet zou deugen. Zij zegt immers dat in de dominante tradities binnen 'onze' cultuur noch mannelijkheid, noch vrouwelijkheid de kans krijgen te 'werken', verstaend als wij allemaal zijn door de falliese blik, die elke differentie uitschakelt (of denkt te kunnen uitschakelen). Oeps, een blik die denkt, daar ga ik zelf onderuit met een metafoor. Wat ik dan maar als aanleiding zal gebruiken om mijn opmerking over het gebruik van metaforen (in mijn vorige brief) enigszins toe te lichten, aan de hand ook van het tweede kollege.

Hoewel ik dat aanzienlijk interessanter vond dan het eerste, eindigde het voor mijn gevoel (weer) teleurstellend. Nog afgezien van die vier simplistische programmapunten die Irigaray meende te moeten opstellen voor 'de weg naar het twee-zijn', vond ik de vergelijking van 'amour-de-soi' op haar vrouws met 'het ikoniese' een volstrekte misser. Voor mij was deze beeldspraak namelijk al gekoppeld aan een ander, tegenovergesteld gebruik, zoals dat regelmatig in *Screen* is te vinden, bijvoorbeeld in het fameuze artikel van Laura Mulvey over de functie van vrouwbeelden in de verhalende cinema (*Screen*, 1975, nr. 3). De vrouw als ikoon wordt in dit soort artikelen gekoppeld aan een zeer bepaalde vorm van (falliese) lustbeleving, 'Schaulust' (skopofilie). Ikoniese of ikoniserende representatie kenmerkt zich door vlakheid, weliswaar buiten de tijd/ruimte van het 'centraal-

perspektief', zoals ook Irigaray stelde, maar geenszins buiten de falliese tijd /ruimte als zodanig. Juist hier is het vrouwelijke bij uitstek een projektiescherm voor 'patriarchale' lustbeleving.

Dat mij Irigaray's keuze van de term 'ikoon' in dit verband als nogal ongelukkig voorkomt, heeft misschien alleen maar te maken met een toevalligheid, het eerder gebruik van zo'n term in een voor mij overtuigende kontekst, van tegengestelde strekking. Er is echter nog een tweede aspekt aan mijn irritatie over Irigaray's metaforen, dat minder met dit soort toeval te maken heeft.

Ik vind het moeilijk dat precies te verwoorden, maar het heeft in ieder geval te maken met de evidentie waar die metaforen een beroep op doen. Net als: 'hoe kunnen we ons de structurering van het maatschappelijke denken?' beantwoorden met 'basis en bovenbouw'. Dit is iets wat weinigen nog hardop zullen durven zeggen, typies een 'uitgewerkte', niet meer inspirerende metafoor. En nu: hoe kunnen we ons de structurering van het Verschil denken? Mannelijk versus vrouwelijk. Typies een 'uitgewerkte' metafoor, zegt een bepaalde traditie binnen het feminisme, waar ik me het meest mee verwant voel. Een andere, waartoe Irigaray behoort, stelt daar tegenover: de vruchtbaarheid van de seksuele differentie. Ze moet hiertoe wel een ingewikkelde truuk uithalen, namelijk laten zien dat alle anderen die in deze termen spreken, het eigenlijk juist niet hebben over een differentie, over het vrouwelijke (en mannelijke) dat 'we' nog op het spoor moeten komen. Maar, en precies op dit punt lijkt Irigaray een evidentie te zien waar ik juist een groot probleem ervaar, waarom dan vasthouden aan die oude tegenstelling, aan precies die beladen termen, aan dat 'mis'-verstand? Dat is toch om nieuwe misverstanden vragen?

Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor Irigaray's gebruik van de notie 'het goddelijke' als zij bedoelt het andere, het onzegbare, het onnoembare. Ik vond het typerend dat zij op een vraag hiernaar een uiterst vaag antwoord gaf. 'God' is net als 'het vrouwelijke' een metafoor met een zeer bepaalde traditie, die niet zomaar even overboord gezet kan worden.

Ik ben niet tegen metaforen, maar het is wel een zeer eigenzinnig uitdrukkingmiddel, moeilijk in de hand te houden. Ik heb het gevoel dat Irigaray de zaak inderdaad niet in de hand heeft (toch niet een goede dichteres?). Dat bedoelde ik met 'uitholling' van metaforen. Zoals je zelf constateert, de gekompliceerde vraag naar de plaats van het biologiese verschil wordt door Irigaray op zijn best latent beantwoord. Maar dáár gaat het mij, als feministe, niet om. Juist omdat termen als mannelijk en vrouwelijk een traditie hebben,

omdat ook de katholieke meisjesbeweging De Graal sprak van vrouwen die de wereld moeten redden door haar het vrouwelijke te (her)geven, omdat ook de paus zegt dat 'het' verschil niet een 'minder' maar een 'anders' bedoelt te zijn, juist daarom is het belangrijk niet in latenties, in 'onderverstaan' te blijven steken.

Hoe moeilijk het is om bij het gebruik van aan lichamelijke refererende beeldspraak niet in biologisches essentialisme te vervallen, blijkt mijns inziens ook uit je laatste brief. Je schrijft daar over een tijdservaring die 'ons' door onze cultuur 'opgelegd' is, die ons 'vreemd' is, geskandeerd als zij is door het ritme van de erektie. Bedoel je daarmee nu echt dat het al of niet (kunnen) hebben van een erektie een andere tijdsbeleving automaties met zich meebrengt?

Wat het misschien ook is met mijn onvrede over deze kolleges: ik ben gewoon geen filosoof. Als iemand zegt: het mannelijke kenmerkt zich door dit, het vrouwelijke door dat, dan weet ik maar twee manieren om daarmee om te gaan. Of ik probeer te bedenken naar welke historische (of als je wilt maatschappelijke) verschijnselen dat verwijst, of ik vat het op als suksesagendateksten. Als Irigaray zegt 'pour l'amour de l'autre, il me faut l'amour du même, et pour l'amour du même, il me faut l'amour-de-soi', weet ik dus niet hoe ik dat moet plaatsen. Gewoon grootmoeders-wijsheid? Dat kan toch niet, denk ik dan. Maar ze gebruikt ook niet een bepaald wetenschappelijk (of psychoanalytisch) kader waarbinnen zo'n begrip als 'zelf' of zo'n fasering in de liefde een omschreven betekenis heeft. Wat moet ik er dan mee? Of is dat nu filosofie?

Een ander punt is nog, moet je een verschil eigenlijk altijd denken als iets tussen twee, bemiddeld door een derde, of kun je ook meteen aan een 'veelheid' denken? Dat laatste lijkt me namelijk soms de enige mogelijkheid om aan al die opposities te ontkomen. Maar ja, wat dan te denken van de mogelijkheden en onmogelijkheden van iets als de vrouwenbeweging...

Zo. Nu gauw naar de trein. Er is toch één nadeel aan deze vorm, dat telkens de tijd ontbreekt om op alles wat de ander zegt in te gaan, terwijl het juist op papier zo verleidelijk is. Zoals nu: ik zou ook nog willen reageren op wat je zegt over heteroseksuele naweeën, maar dat luistert zo nauw, daar heb ik meer bedenktijd voor nodig. En verder nog, over kinderen. Maar goed, er is nog een volgende keer.

Dag,
Mieke

Ik kan het niet laten: nog even over wat je schrijft over lyriek: je hebt wel gelijk dat het echte lyriese element vooral in haar geschreven teksten – zie *Passions élémentaires* bijvoorbeeld – naar voren komt, maar niettemin, hoe lyries is retories?

Amsterdam, 5 december 1982

Ha die Rina,

Omdat ik bang ben dat mijn reacties op het derde kollege anders wegzakken, wacht ik niet op je antwoord maar schrijf ik je nog een brief. Ook wil ik nu eens met iets beginnen waaruit nog iets van waardering blijkt voor die kolleges, want het lijkt zo langzamerhand wel wat eentonig te worden van mijn kant.

Het begin van het derde kollege vond ik nog heel stimulerend. In tien minuten raffelde Irigaray iets af dat goed is voor tien boeken.

Associaties mijnerzijds:

– bij haar schets van een soort liefde tot hetzelfde/zichzelf die gebouwd is op een verdrongen liefde/angst voor het andere/de Ander: onmiddellijk denk ik aan het complex van obsessies dat door Klaus Theweleit zo indringend is beschreven in *Männerphantasien*. Al die fantasmen van het vrouwelijke als het vloeiende, de stroom, de rode vloedgolf, die zo gemakkelijk kunnen worden gekoppeld aan fantasmen als het rode gevaar, de bolsjewiekenboer, de joodse wellust.

– bij de opmerking dat het vorige punt mogelijk in relatie staat tot het gegeven dat ‘de’ filosofie het lichamelijke, het levende, niet denkt: van de filosofie weet ik niets af, maar dat zo’n soort angstige houding tegenover het lichamelijke binnen de sociale wetenschappen (en binnen in die traditie ontwikkelde feministiese theorievorming) aanwezig is, komt me zeer aannemelijk voor.

– bij haar stelling dat beide vorige punten mogelijk te maken hebben met het ‘mannelijk’ onvermogen een gift (in casu het leven) te aanvaarden (in casu van de moeder) en de daaraan gekoppelde behoefte alles tot een produkt van eigen arbeid te maken: over de plaats van arbeidsethos binnen ‘onze’ cultuur zijn natuurlijk hele boeken vol te schrijven, maar waarom heeft dan nog niemand daarmee een serieus begin gemaakt?

Je ziet, mijn associaties gaan onmiddellijk de richting op van het sociale, van ‘aanwijsbare’ maatschappelijke verschijnselen. Wel heb ik ook meteen de behoefte om die twee of drie losse gedachten door meer empiries materiaal verder te ontwikkelen, om er meer van te maken dan trivialiteiten. De rest van het kollege sluit echter totaal

niet op dit soort behoeften aan, waardoor de gedachten voor mij in de lucht blijven hangen. En ik steeds meer geïrriteerd raak. Waardoor dan weer de Kwade Wil bij het luisteren toeslaat. Hoewel, zoveel kwaadaardigheid lijkt me nu ook weer niet nodig om verbijsterd te raken van het simplisme waarmee Luce Irigaray als ‘oplossing’ voor de feilen van ‘onze’ cultuur aan komt dragen met de seksuele differentie. Van iemand die zelf konstateert in wat voor dubbelzinnige verhouding de liefde tot het Zelfde en tot het Andere onderling (kunnen) staan (zie boven), zou je toch wat meer skepsis, wat meer wantrouwen verwachten. Ik moet bekennen dat ik bij het luisteren naar deze passages van het kollege het gevoel kreeg dat Monique Plaza’s kritiek op Irigaray (de differentie als spiegelbeeld van de verslaving aan hetzelfde, *Questions Feministes* 1, 1978) nog steeds zeer treffend is. En als Irigaray een half uur later ook nog een tekeningetje op het bord maakt van de fameuze morfologie van het vrouwenlichaam – van die morfologie heb ik toch al nooit wat begrepen, en als ik het al een beetje begreep, dan was het toch juist dat die niet te visualiseren viel (*Te Elfder Ure* 27, p. 114)? – om aannemelijk te maken dat het vrouwelijke iets met het oneindige te maken heeft, dan slaan bij mij alle intellectuele en emotionele stoppen door. Dit vind ik onzin. Dit is niet het ondervragen van het lichamelijke (wat altijd al een maatschappelijk-lichamelijke is trouwens), dit lijkt me toch wel echt biologisme. Nee dus.

Nee ook tegen de explicitering die in dit kollege gegeven werd aan de vrouwelijke socialiteit, die al in het tweede kollege even ter sprake was gekomen als noodzakelijke stap op weg naar het ‘twee-zijn’. Op twee nivo’s:

- een uitspraak als dat ‘de liefde tot (iemand van) hetzelfde geslacht zich naar de horizon van de seksuele differentie moet bewegen’ acht ik niet zo zeer heteroseksuele naweeën als wel heteroseksisme.
- dat het voor vrouwen belangrijk is enerzijds los te komen uit de reproductie van de moeder/ dochter-cyklus, anderzijds de verstikkende gelijkheidswaan tussen zusters te doorbreken, dat geloof ik best, maar dat is al zo vaak gezegd de laatste zes, zeven jaar (zelfs door Adrienne Rich). Daarvoor hebben we de seksuele differentie niet nodig, integendeel, ik zie niet in wat het vertrekken van daaruit bijdraagt aan het oplossen van dit soort probleem, noch aan het begrijpen van ontstaansvoorwaarden daarvan. En zodra er in dit verband sprake is van ‘de’ morfologie van ‘het’ vrouwenlichaam zijn we volgens mij pas goed verzeild in gelijkheidswaan.

Van het eind van het kollege begreep ik helemaal niets geloof ik (maar ik voelde me ook steeds griepiger).

Wat die Peraldi juist in dit kollege deed begreep ik evenmin. Mij fascineert sado-masochisme op zich zeer, dus in zich vond ik zijn verhaal wel interessant. Ik begreep uit een terloopse opmerking dat het sado-masochisme waar hij het over had, niet verward zou moeten worden met de geïnstitutionaliseerde subcultuur rond s/m, daarover had ik wel meer willen horen. Het intrigeert me namelijk zeer waarom die subcultuur juist de laatste jaren zo in het nieuws is, op modegebied een duidelijke invloed heeft en op zoveel agressie stuit bij delen van de feministiese beweging. Ik had niet de indruk dat de discussie aan dit soort vragen toekwam, met al dat enigszins op sensatie beluste gespekuleer over hoeveel vrouwen er wel niet vermoord werden tijdens 'dergelijke' praktijken. Ik zal het er maar op houden dat ik op dat moment te ziek was om alles goed te begrijpen, anders zou ik het een uitermate beschamende vertoning moeten noemen.

Even los hiervan: wat Peraldi vertelde over het verhaal dat binnen de talmoediese traditie bestaat over Lilith, die slapende babies opruiende praatjes tegen de macht van mannen zou influisteren, wat je kunt zien aan het glimlachen van die babies, zodat een goede moeder ze maar gauw wakker moet maken, dat vond ik heel ontroerend. Elisabeth glimlacht voortdurend in haar slaap, maar wij maken haar natuurlijk niet wakker!

Genoeg nieuws zo? Veel liefs, sterkte met de drukte en tot ziens,
Mieke

Nijmegen, 7 december 1982
Een vroegdonkere herfstavond,
kletterende regen buiten, alleen
thuis.
Een sfeer om een brief te schrijven.

Lieve Mieke,
Veel dank voor je laatste twee brieven. De tweede die vanmiddag in de bus gleed, bracht me goeie zin. En ik wil meteen vanavond beginnen met je te antwoorden.

Ook vind ik het een verfrissende vorm van verslag doen, zo in brieven naar elkaar schrijven. Een vorm die mogelijk maakt dat we

elkaar hier en daar ontmoeten en elders onze eigen weg inslaan. Door de ander aangebrachte elementen kunnen we opnieuw ophalen om erop in te gaan, maar ook laten liggen of (voor onszelf) tot rust laten komen. Het is een vorm die geen van ons tweeën de rol van het 'laatste' woord toebedeelt. En dat bevalt me zeer.

Allereerst wil ik ingaan op je opmerking waarin je – naar aanleiding van jouw onderzoek omtrent katholieke ideologieën – in twijfel trekt dat mannelijkheid, vrouwelijkheid en hun onderlinge relatie nog nooit zouden gethematiseerd zijn. Gedeeltelijk is het misschien een kwestie van terminologie, maar ik ben gehecht aan volgend onderscheid. Voortdenkend op Luce Irigaray, zou ik zeggen dat mannelijkheid en vrouwelijkheid, die misschien adekwater met hoofdletters geschreven zouden worden, onze westerse cultuur bepaalden. Alle leven bannend, leidden zij tot versteende beelden. Hebben echter nog niet kunnen 'werken': het 'mannelijke' en het 'vrouwelijke', voorzichtige pogingen om toch alvast iets te zeggen over een nog onbenoembaar iets. Misverstanden op dit punt raken het probleem van de taal, van de gekodeerde taal, die tracht de forcering van haar grenzen tegen te houden. Evenmin als het de bedoeling is denken in zijn globaliteit aan de kant te zetten, gaat het niet om het afzweren van de taal. Wel is er de overtuiging dat het mogelijk is taal, alsook denken, zodanig om te woelen en buiten haar huidige grenzen te voeren, dat iets fundamenteel anders zegbaar wordt.

Blijft echter jouw probleem: waarom vasthouden aan de woorden 'mannelijk' en 'vrouwelijk' die zoveel misverstanden kunnen oproepen? Aan de ene kant denk ik dat hier weer die moeilijke kwestie omtrent de relatie van 'vrouwelijk' tot vrouwen opduikt. Ik schreef je reeds dat vrouwen juist vanwege haar eeuwenlang buitengesloten-zijn enigszins bevoorrecht zijn bij een artikuleren van het weggemoffelde, verdrongen 'vrouwelijke'. Daarnaast lijkt mij het vasthouden aan de benamingen 'mannelijk' en 'vrouwelijk' psychoanalytisch geïnspireerd te zijn. Is het niet in verhouding tot de (konstruktie) kastratie-angst, dat twee fundamenteel onherleidbare organisaties of economieën kunnen onderscheiden worden?

Ik begrijp 'mannelijk' en 'vrouwelijk' dan ook niet zo zeer metaforisch. Jouw aanreiken van de metafoorproblematiek zou ik graag willen opnemen, maar ik weet niet hoe. Ook *Passions élémentaires* las ik nooit als een reeks metaforen, jij blijkbaar wel. De krachtigste indrukken die bij mij achterbleven, zijn: sommige zinnen zijn zo absoluut perfect geschreven/bedacht en hoe was het mogelijk

ritme zo verfrissend in taal te laten doordringen: je voelt adem, stokken, vloeien, ...

‘Vrouwelijk’ en ‘mannelijk’ zijn voor mij dus niet zozeer metaforen, eerder nieuwe ‘concepten’ of ‘kategorieën’ – maar ook deze woorden zijn gevaarlijk vanwege de herinnering die ze oproepen. Aanzetten tot een nieuw begrippelijk raster, dat tegelijkertijd (vooralsnog voornamelijk) een grondige kultuurkritiek pleegt via een skepties levenslustig lachen, alsook een affirmatief denken, spreken en schrijven praktizeert.

Als jij me schrijft ‘weet je, ik ben gewoon geen filosoof’, als jij op zoek gaat naar maatschappelijk aanwijsbare fenomenen, stimuleer je me om over mijn houding na te denken. Ik realiseer me dan dat ik, juist vanwege mijn filosofiese opleiding wellicht, geen behoefte heb aan concreet bewijsmateriaal en meer dan tevreden ben wanneer nieuwe horizonten geopend worden. Dat Luce Irigaray’s denken ‘gewoon grootmoeders-wijsheid’ zou zijn, maakt me slechts enthousiaster. Nu had ik bijzonder intieme relaties met mijn beide grootmoeders ... Maar behalve die liefdevolle associatie ligt erin geïmpliceerd dat het erkende (universitair) weten een behoorlijke klap werd toegebracht en dat het levende dichtbij blijft. Een filosofie – wellicht een onorthodoxe – die het levende, het lichamelijke zou kunnen denken, zonder te verstenen of sensualiteit te bevriezen, is dat niet Luce Irigaray’s inzet bij uitstek? Beiden werden we daardoor aangesproken.

Ook vond ik het ontroerend mooi zoals Luce Irigaray tijdens haar kollege van 16 november uitwerkte dat de meest elementaire realiteit nooit gedacht werd. De wetenschappen in het algemeen en de filosofie in het bijzonder, hebben in haar woorden ‘une dette de vie’, een ‘schuld’ of tol ten opzichte van het leven. Rood bloed, lucht, warmte, lijfelijkheid, ...: materialiteiten waaraan ze hun bestaan danken. Aan deze elementen recht doend, tracht zij een andere (wetenschappelijke) horizon te openen, zonder af te sluiten of te vergrendelen.

De seksuele differentie is daarbij haar inspiratiebron, ja zelfs de redding van wereldproblemen. Jij hebt daar moeite mee; dat had ik tijdens het eerste kollege ook: zonodig een modieuze intellectuele milieu-bezorgdheid. Langzaam aan ben ik haar idee echter minder en minder absurd gaan vinden, ook al wil ik niet mee dat het de enig mogelijke uitweg zou zijn. Ik begrijp ondertussen dat de reddende functie die Luce Irigaray op wereldschaal aan de seksuele differentie toebedeelt, in het verlengde van haar denkbeelden ligt. Is zij niet van

mening dat een op het spoor komen van het ‘vrouwelijke’ aandacht veronderstelt voor de aarde, de zee, de lucht, ...? Zou, anders gezegd, een erkennen van de seksuele differentie, en als zodanig onder meer het vrijmaken van tijd en ruimte voor het ‘vrouwelijke’, niet gepaard gaan met een voorzichtiger, respectvoller en minder konsumptieve houding tegenover de natuur?

Nog kort iets over een laatste punt, ook al blijven er dan vele interessante kwesties liggen. Mijn brief wordt namelijk wel erg lang. En ik ben er ondertussen ook al zes dagen aan bezig, in stukken en brokken: de drukte wil maar niet wijken, soms vrees ik dat het nooit meer rustig wordt.

De lezing van François Peraldi over sado-masochisme vond ik niet oninteressant, maar een duidelijk verband met de kolleges van Luce Irigaray zag ik niet. Het blijft me een raadsel waarom zij voorstelde om hem te vragen. Ook ligt sado-masochisme ver van mijn bed: het intrigeert me niet werkelijk. Wanneer ik verder bouwend op de toch wel aardige discussie tussen François Peraldi en Luce Irigaray tracht door te denken, kom ik tot het volgende. De steeds terugkerende idee in Peraldi's verhaal, dat masochisme desubjektiverende mogelijkheden in zich draagt, zou voor vrouwen wel eens niet kunnen opgaan. (Hij bevestigde immers dat het Fort-Da spel van de kleine Ernst slechts vanuit de positie van de jongen mogelijk was.) Is desubjektiverend masochisme geen onveroorloofbare luxe voor haar die nog geen subjectiviteit kenden, geen 'ik' waren?

Misschien zou in gelijkaardige zin gezegd kunnen worden dat jouw idee om ons te richten op veelheid, het risico in zich draagt ons eens te meer af te houden van een artikuleren van het ‘vrouwelijke’, of anders gezegd, dat ook veelvuldigheid een luxe is, die reeds een kunnen ontsnappen aan de heerschappij van het falliese Ene veronderstelt. Maar dit zou nader uitwerken en overdenken van mijn kant vragen.

Tot heel binnenkort, tijdens het volgend kollege, morgen al,
Rina.

P.S. Er staat mij nog steeds het eerste hoorkollege in de reeks voor ogen, of liever de discussie die erop volgde. Heel lang werd er gewacht om kunstlicht aan te steken; traag ging de zonnegloed op al onze gekoncentreerde en veelverwachtende gezichten onder. Wat zou je ervan denken om aan deze korrespondentie de titel te geven: *De gloed van een rotterdamse herfst*.

Amsterdam, 19 december 1982

Hallo Rina,

Alsof Luce Irigaray je laatste brief gelezen had: tijdens het laatste college ging het licht ook pas heel laat aan om de aanblik van geheel in mist en regen gehulde kale bomen rondom de kollegezaal beter tot zijn recht te laten komen. Eerlijk gezegd dacht ik daarbij vooral 'mogen we nu al niet meer zien wat we opschrijven' en 'zelfs als ze nu iets op het bord zou willen verduidelijken kan ik het niet lezen'. Zo zie je maar hoe weinig de tekst soms te maken heeft met de receptie.

Daar heb ik me met mijn laatste brieven aardig in de nesten gewerkt. Ik schijn de hoge status van de wetenschap niet alleen verdedigd te hebben ten opzichte van de filosofie, maar zelfs ten opzichte van grootmoeders! Een onvergeeflijke fout. (Hoewel ik naar mij verteld is, al ging huilen als mijn vaders moeder in mijn buurt kwam, laat staan mij oppakte, bewaar ik zeer serene herinneringen aan de urenlange wandelingen met mijn moeders moeder, in de duinen). Ik bedoelde dan ook niet dat grootmoeders-wijsheid altijd verwerpelijk zou zijn, maar veel meer dat ik niet begrijp waaraan iemand het recht ontleent mij gedurende een half jaar van een leerstoel toe te spreken, daarvoor een uiterst comfortabel salaris te ontvangen enzovoorts, als zij niet meer zegt dan dat wat mijn oma mij geheel gratis en voor niets, en bovendien veel minder arrogant, in haar tuin vertelt, waar zij overigens de kippen voert die zij houdt omdat eigen groente en eieren goedkoper zijn. Ik merk al schrijvende dat dit een gevaarlijke redenering is, waarachter een vooronderstelling loert die ik dacht achter mij te hebben gelaten: namelijk dat er 'ergens' een recht zou zijn te vinden op duurbetaald hardop nadenken, als het dan maar 'goed' gebeurt. Onhoudbaar natuurlijk. Het universitair gebeuren is gewoon ook een markt, waar de beste standwerker het gehoor (en kopers!) wint. Probleem blijft dan dat het zo'n kostbare zaak is de markt gaande te houden en dat die kosten voor het merendeel worden opgebracht door hen die van deelname zijn uitgesloten. Schuldgevoel dus, omdat ik na veel strijd van mijn moeder tegen mijn vader heb mogen 'doorleren', wat mijn moeder zelf altijd had gewild, maar wat ook zij niet mocht van háár vader, die het weinige beschikbare geld liever besteedde aan de opleiding van de zoons, wat mijn grootmoeder wel onrechtvaardig vond, maar wat zij toch heeft laten gebeuren omdat in háár familie 'leren' bij voorbaat werd gezien als iets dat alleen was weggelegd voor de rijken. Enzovoorts. Maar mijn relatie tot mijn grootmoeder en wat daar zo bij hoort is iets dat de beoordeling van Irigaray's werk te buiten gaat, dus laten we het daar verder niet over hebben.

Het aardige van het laatste kollege vond ik, dat althans het begin ervan gewijd was aan de tweede oppositie die ik hierboven aan de orde stelde, die tussen filosofie en wetenschap. Enigszins tot mijn verbazing ging Irigaray aan 'aanwijsbare' maatschappelijke fenomenen laten zien dat de keuze voor het 'standpunt van de seksuele differentie' (als in 'standpunt van de klassenstrijd', van de 'reproductie', 'het proletariaat') zeer wel aan empiries onderzoek te koppelen viel, ja daar zelfs min of meer uit was voortgekomen. Verbazing: zou ook zij last hebben van schuldgevoel? En: zou ze nu echt denken dat filosofiese posities voortkomen uit empiries onderzoek? Want: konstateren dat mannen taal anders spreken dan vrouwen is helemaal geen argument voor de stelling dat het 'werken' van de seksuele differentie de wereld zal redden. Wat weer – alweer – verwijst naar het probleem van de relatie van het 'vrouwelijke' tot 'vrouwen'. Ik ben niet overtuigd dat buitengesloten-zijn per definitie (of ook maar 'enigszins') aan vrouwen bepaalde bekwaamheden of mogelijkheden toebedeelt. En meer nog, ik zou geneigd zijn te stellen dat vrouwen geenszins buitengesloten zijn, maar juist een specifieke positie binnen de orde van de taal, de 'vader', de 'maatschappij', leven. Ik prefereer deze manier van stellen omdat ik eraan hecht elk misverstand omtrent vrouwen als 'nobeles wilden', van 'patriarchale smetten' vrij, te vermijden. En daarmee hopelijk ook, wat Irigaray trouwens treffend onder woorden bracht, het verglijden van de 'geschiedenis van de vrouwentoekomst' in nostalgie, in het bouwen van al dan niet lesbieuze binnenhuisjes (een uitdrukking van Saskia en mij in een artikel over 'lesbiese geschiedschrijving' in *Lover*).

De kwestie van de geschiedenis, van het herinneren, het geheugen, vind ik een belangrijke en stimulerende invalshoek in het nadenken over vrouwelijkheid en mannelijkheid, dus ik was blij dat Irigaray erover begon. Over het algemeen echter heb ik van geschiedenis in haar denken weinig gemerkt. Ik heb het nu maar even niet over een verspreking als 'terug naar de grote levensritmen' die ik meen te hebben opgevangen, of over de mijns inziens nostalgiese aspecten van de metafoor van het 'wonen' in de tijd/ruimte. Wat ik belangrijker vind is dat ik niet zie waar volgens Irigaray de grote verandering, het effectief worden van de seksuele differentie, vandaan zou moeten komen. Soms doordat wij vrouwen – en wellicht een enkele man – ons op het standpunt van de seksuele differentie gaan stellen (als in op het standpunt van de klassenstrijd en het hele verdere rijtje)? Waar zit nu de beweging in de figuur van de oppositie fallies/vrouwelijk? Ik ben me ervan bewust dat ik hier aankom met een nogal vaak gebruikt argument tegen denken als dat van Luce, en dat dit iets te

maken heeft met een zeker wantrouwen dat ik jegens psychoanalytische inspiraties koester. Ik zou het ook omgekeerd kunnen zeggen: ik bespeur bij Irigaray (en bij wat ik begrijp van sommige psychoanalytici) een teveel aan geschiedenis, een versteende geschiedenis namelijk, een impliciet evolutionisme, modellenbouw. Iedereen moet eerst dit en dan dat: eerst subjeet worden om het dan af te kunnen schaffen, eerst het twee-zijn, dan de veelvuldigheid, om subjeet te worden moeten drie fasen worden doorlopen ... en na het socialisme komt pas het kommunisme.

Met betrekking tot de psychoanalytische inspiratie moet me trouwens nog iets van het hart: heeft Irigaray niet zelf in *Speculum* uitvoerig geanalyseerd hoe asymmetries die twee 'onherleidbare economieën' binnen de psychoanalyse à la Lacan ten tonele verschijnen? En als asymmetrie konstitutief is voor noties als 'mannelijk' en 'vrouwelijk', en als het je bedoeling is die asymmetrie te doorbreken, zou het dan niet veel meer dan bij Irigaray gebeurt, de vraag moeten zijn of die noties nog wel in het spel kunnen blijven?

Mijns inziens is het ons/Irigaray pas gelukt dat misverstand, die pijnlijk beladen notie 'het vrouwelijke' naar haar/onze eigen hand te zetten, wanneer jij je niet meer hoeft af te vragen of het 'gedeeltelijk misschien' een kwestie van terminologie is en wanneer ik antwoord heb op mijn vraag naar de relatie tussen de differentie, het 'vrouwelijke' en vrouwen. Want pas dan zou ik echt het fundamentele verschil kunnen aangeven tussen de meest recente teksten van Irigaray en dit, een citaat uit een brief van een katholieke vrouw, die ik terloops tegenkwam bij mijn onderzoek, en waarin ik afgezien van terminologische kwesties toch een zelfde soort redenering meen aan te treffen als in deze kolleges:

"Primair, want het *wezen* rakend, is het probleem van de vrouw als 'vrouw', haar uitgang uit God, haar polariteit tegenover de andere menselijke polariteit (den man), haar betrokken-zijn op deze. Alleen uit dit primaire probleem (omdat het *wezens*probleem is) zijn alle andere vrouwenproblemen op de eenig-juiste en dus bevredigende wijze op te lossen. Dit primaire probleem echter is nog steeds niet geheel doorwerkt. Emil Brumer (?) in zijn Anthropologie zegt: "We weten nog niet wat de vrouw eigenlijk is, we kunnen slechts op een zeer inleidende en zoekende wijze over haar spreken." Maar wel reeds heeft de moderne psychologie uitgemaakt, dat het vrouwelijk geestelijk kenvermogen in tegenstelling met het mannelijk geestelijk kenvermogen is: een intuïtief schouwen van het wezen en de innerlijke waarde der dingen. Van deze basis uitgaande zou de gehele

theorie over het probleem van de vrouw als 'vrouw' opgesteld kunnen worden. De Duitse katholieke filosoof en cultuurhistoricus Otfried Eberz en zijn 'Vom Aufgang und Niedergang des männlichen Weltalters', zegt: 'Heden wacht de wereld op die geniaal-vrouwelijke vrouwen, welke geroepen zijn om als profetessen, priesteressen en leeraren het door de mannelijke unipolariteit vernietigde cosmische evenwicht der beide polen, en daardoor het wereldevenwicht weer te herstellen' en hij doet een diep-ernstig beroep op de vrouw om zich van haar eigenlijke metafysische en religieuze bestemming bewust te gaan worden. Zouden wij, katholieken, hierin geen buitengewoon verantwoordelijke taak te vervullen hebben? (...)

De mannelijk-unipolaire wereldperiode loopt in een zich steeds meer versnellend tempo de ondergang tegemoet. Zij heeft, zoals dr. Eberz in bovengenoemd boek zegt, in het huidige tijdperk van den homme-machine haar laatste verwoestingsstadium bereikt en moet, indien de vrouw de man van zijn manisch materialistische vernietigingsdrift niet redt, consequent in een 'Krieg aller gegen alle' bloedig ten onder gaan. Wie dit boek gelezen heeft, staat versteld van de dwingende logica, waarmee hierin de gehele mensheids-geschiedenis als een opgaande en zichzelf steeds verder ruïneerende ontwikkeling van de mannelijke unipolaire wereldbeheersching verklaard wordt, en ziet in, dat er met Eberz' oproep tot de vrouw niet veel, maar alles voor de Westersche menscheid op het spel staat."

Ziet in en staat versteld dus.

Tot ziens in Nijmegen, en een aangename kerst,
Mieke

Nijmegen, 29 december 1982

Hoi Mieke,
Wat een bijzonder mooie passage over grootmoeders en grootmoeders-wijsheid in je vorige brief... Blij dat ik dat oppikte en jij erop inging.

Misschien eerst iets over Luce Irigaray's taalkundige analyses waarmee zij het laatste kollege begon, en die voor mij niet fingeerden als bewijsmateriaal. Hoe dan wel, zul je vragen.

Wanneer zij in *Le langage des déments* konstateerde dat taal door mannen anders gesproken wordt dan door vrouwen, was dat voor haar aanleiding tot het gaan ondervragen van de (erkende,

gekodeerde) taal die wij nu kennen op haar geseksueerdheid. Als zodanig bracht haar empiriese linguïstiese studie haar dus op het idee dat de vertogen geseksueerd zijn. Doordat zij tijdens haar kollege de twee fundamenteel verschillende typen van zinnen van de (traditioneel mannelijke) obsessioneel en de (traditioneel vrouwelijke) hysterika analyseerde, vingen wij een glimp op van haar intellectuele biografie. Het spreekt vanzelf dat hetgeen ze over de taal der hysterika zei, me boeide, temeer daar ik haar linguïsties werk nooit ten volle begreep: na een opleiding filosofie ben je immers niet geschoold in het lezen en interpreteren van tabellen.

Het bleef echter niet bij verslag uitbrengen van vroeger onderzoek. Dat er twee totaal andere uitdrukkingwijzen kunnen onderscheiden worden, en rekening houdend met het feit dat ze eronder lijden elkaar niet te kunnen (toe)spreken, werd vanuit de optiek van de kollegereeks geduid als een ontbreken van een ethiek van de passies. Luce Irigaray kwam dus terug naar het begin, maar zonder te sluiten of te vergrendelen (!), want had ze in tussentijd niet gepoogd aanzetten voor een dergelijke ethiek aan te reiken. En daar hebben wij tweeën dan beslist andere ideeën over het al dan niet geslaagd zijn van haar poging, wellicht ook over de mogelijkheid dan wel het utopies karakter van haar groots projekt.

Vanuit haar betrachtning het 'vrouwelijke' een kans te geven, had jij de kwesties van de geschiedenis en het herinneren stimulerend gevonden. Mij fascineerde daaromtrent vooral haar idee om te werken aan een geheugen van het opene. Een louter vergarend geheugen sluit de mogelijkheid van radicale nieuwheid af; anderzijds is er langs de kant van het 'vrouwelijke' het risico der versplintering. Om dit risico te lijf te gaan stelt Luce Irigaray voor om een geheugen van het opene, van de drempel, van het lijfelijke, dus trouw aan de perceptie of het sensible, te denken. Spannend denk ik dan, ook al heb ik voorlopig nog geen zicht op de uitwerking.

Een groot intellectueel avontuur, daartoe nodigt haar werk mij uit. Anders dan jij vind ik het juist aantrekkelijk en origineel zoals Luce Irigaray in *Speculum* de psychoanalyse tot in de kern van haar wezen aantast, maar toch geen tabula rasa-geste voltrekt. Daartoe zijn kulturele verworvenheden – hoe paradoxaal dat ook moge klinken – haar te dierbaar. Mij spreekt juist aan dat zij niet voor *of* tegen psychoanalytische denkkaders is, al blijkt dit voor velen een steeds terugkerende moeilijkheid te zijn bij de receptie van haar werk.

Behalve voor psychoanalyse, geldt dit voor denken in het algemeen, alsook voor taal, ...: reeds vaker schreef ik je daarover. Tijdens de

wergroepsbijeenkomst karakteriseerde ze als zodanig, de tekst van Maurice Merleau-Ponty *L'entrelacs – le chiasme* als problematies vanwege zijn cirkulariteit, vergrendelend dus, afsluitend, maar tevens als interessant vanwege de aandacht voor het sensibele en met name het taktiele. Hoe kan dat nou, hoe valt dat te rijmen zullen velen zeggen: is dat geen op twee benen hinken? Ook jij denkt blijkbaar iets gelijkwaardigs betreffende haar houding en visie ten opzichte van de psychoanalyse. Haar 'spelen' met ambiguïteiten – wat in de buurt komt van de evenmin makkelijk te vatten mimesis-gedachte –, ja misschien zelfs het uitbuiten van ambiguïteiten, waardoor ze denkkaders doet ploffen, vormt voor mij daarentegen een sprankelende bron waaraan ik mij graag verfris.

Wonderlijk. Zit ik vanmiddag – ondertussen maandag 3 januari '83 – te zwoegen aan deze laatste brief, die me misschien juist zwaar weegt omdat het de laatste is, en ik niet wil afsluiten, maar wel enigszins wil rondkomen... Een 'open' korrespondentie? En glijdt zonet het laatste boek van Luce Irigaray *L'oubli de l'air* in de bus. Onnodig te zeggen dat ik razend benieuwd ben. Alvast dit: het motto 'La rose est sans pourquoi, fleurit parce qu'elle fleurit' (Angelus Silesius) herinnert me aan die prachtige roos-passage uit *La croyance même*, waardoor de struikroosjes in het perk naast het huis sindsdien niet meer dezelfde zijn.

Laat ik nog iets zeggen over die merkwaardige brief die jij opdiepte uit het archief. Alhoewel hij een preciese analyse zou verdienen betreffende de punten van overeenkomst en van divergentie tussen de visie van deze vrouw en die van Luce Irigaray, wil ik hier slechts twee naar mijn mening fundamentele verschillen aanroeren.

De door jou gekopieerde brief maakt op mij de indruk dat die vrouw en andere theoretici met haar, op zoek zijn naar het wezen van DE vrouw. Welke eigenschappen, bekwaamheden ... bezit ze: kortom, *wat is de vrouw?* Luce Irigaray oppert daarentegen (in *Questions* p. 121 en p. 151), naar aanleiding van de haar gestelde vraag 'wat is de vrouw?', dat de metafysische vraag 'wat is ...?' niet past bij het 'vrouwelijke', waarmee ze haar aandacht richt op de aard, op de vorm van deze vraag, onder andere op de erdoor geïmpliceerde subjekt- en objekt-relaties. Haar inzet is dus geenszins de vrouw te thematiseren, en evenmin het 'vrouwelijke' in te vullen, eerder te onderzoeken hoe en te praktiseren dat een 'vrouwelijke' zou doordringen in spreken, schrijven en denken.

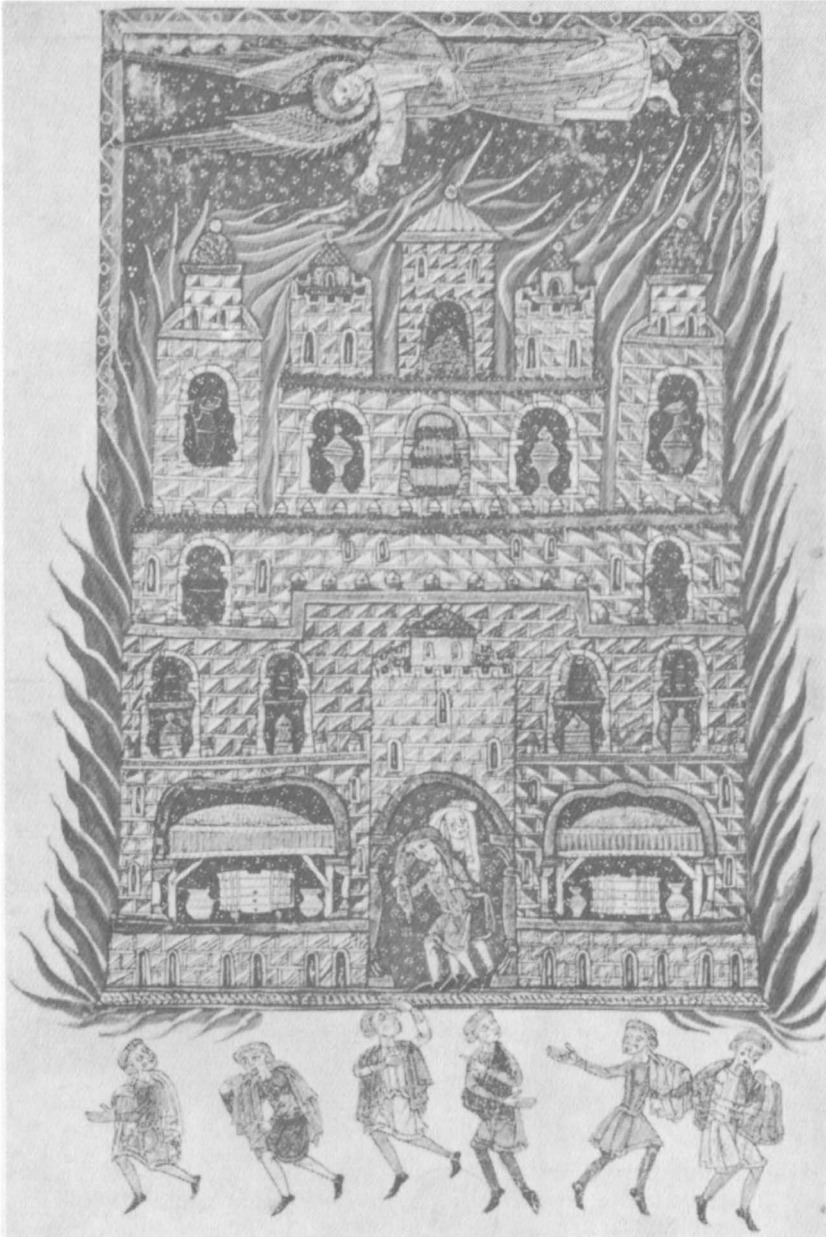
Een ander verschil bestaat hierin dat ik bij jouw schrijfster lees

– ik realiseer me dat het gevaarlijk is wat ik nu doe, gedachten naar aanleiding van een brief-fragment, maar ik waag het erop – dat vrouwen de wereld moeten redden (die door mannen verpest werd). Ook in het belang van mannen. Hieromtrent schiet me de felheid van Luce Irigaray's reactie te binnen, toen Jean Baudrillard de redding van de wereld (louter) in handen van vrouwen legde. Luce Irigaray wil beslist vernietiging, ondergang voorkomen, maar in eerste instantie voor haar- en onszelf. Vaak genoeg doet ze een (impliciet) appèl op mannen, opdat deze een niet-fallies mannelijke zouden exploreren. Mannen blijven dus geenszins buiten schot en evenmin van werk bespaard, terwijl ik wel die indruk krijg uit het door jou geciteerde fragment.

Daarbij laat ik het. Het lukt me wellicht niet meer om een mooi open einde te bedenken.

Nog veel dank voor je attent nieuwjaarskado. Langs de kant van het *geven* zijn er vermoed ik, nog onontgonnen bronnen om iets over het 'vrouwelijke' te zeggen.

Liefs,
Rina

Ruth Weber

Vertalen: zwart/wit

Enkele overwegingen over vertalen in het algemeen en in het bijzonder van de teksten van Luce Irigaray¹

'Le but de tout art n'est-il pas quelque chose d'impossible? Le poète exprime (ou veut exprimer) l'inexprimable, le peintre reproduit ce qui ne peut se reproduire, le sculpteur fixe l'infixable. Il n'est pas surprenant, donc, que le traducteur tienne à traduire l'intraduisible.'
*Paulo Ronai*²

Franse teksten – nederlandse lezers. Onoverbrugbaar? De vertaler als 'traductor' of 'translator': iemand die iets van de ene plaats naar de andere vervoert. Het verlangen naar precies lezen leidde enkele jaren geleden tot het gezamenlijk vertalen van deze teksten. Het verspreiden van vertalingen betekent voor vertalers de tekst 'loslaten'; het publiek maakt zich er meester(es) van. Naast de wens de vertalingen te laten lezen, is er ook de vrees dat ze gereduceerd worden, of tot autoriteit verheven. De teksten van Luce Irigaray worden veel gelezen, hun inspirerende werking is merkbaar in velerlei geschriften (in de vrouwenbeweging). Ook mij hebben ze geïnspireerd. In het hiervolgende gaat het niet zozeer om de op velerlei wijze te duiden en te gebruiken 'boodschap'. Ik wil het hebben over dat vaak vergeten moment, het bij vertalers bekende proces van een 'taal' in een andere omzetten, een 'tekst' in een andere, waarbij wit wordt tot woorden en zwart tot zwijgen komt.

Allereerst wil ik dit proces van verschillende kanten benaderen, vervolgens ga ik specifiek in op het vertalen van de teksten van Irigaray. Taal, schrijven, lezen, spreken – en de verhouding tot een

1. Het betreft de bundel *Ce sexe qui n'en est pas un* (Minuit, Parijs 1977) en de apart uitgegeven tekst *L'une ne bouge pas sans l'autre* (Minuit, Parijs 1979) van Luce Irigaray. Deze teksten zijn vertaald en verzorgd in vijf delen door Annie Classens, Jeanne Buntinx, Anjes Manschot Vincenot en Ruth Weber, uitgave en druk Virginia, Amsterdam 1981.

2. Geciteerd door B. Malmberg in de introductie van het kolloquium *Theory and Practice of Translation*. Verzorgd door L. Grähs, G. Korlén, B. Malmberg, Stockholm 1976.

ander kluster: vrouwen, vrouwelijk, geslacht... op verschillende manieren is hierover geschreven. Ik wil in deze tekst illustreren dat 'vertalen' in de eerste opsomming niet vergeten kan worden.

Vertalen

Grenservaring

Vertalen vindt plaats aan de grens. Tussen twee landen kan een starre grens liggen, of er is een ruimte, een niemandsland dat de mogelijkheid laat tot ontmoeting. Het laatste lijkt me het ideaal van een vertaling. Het vertalen beweegt zich dan in vrije zones tussen teksten, talen, literaturen en culturen. Tussen schrijvers en lezers. Tussen lezen en schrijven. Vertalen is de meest intensieve vorm van lezen – tegelijkertijd weet de vertaler niet meer 'which of us two is writing this page'. Is vertalen een vorm van indirecte rede? Zijn ook schrijvers niet gebonden aan pre-teksten? In deze verwarrende open ruimte tussen schrijven en lezen is er verwantschap met de droom. Kijk/lees ik mijn dromen of maak ik ze. 's Nachts wordt het verlangen van de experimentele literatuur vervuld: het oude onderscheid lezen-schrijven is niet meer. Dromen verwoorden is een kwestie van vertalen. Kommunikatie tussen mensen is een vertalingsonderneming (sinds de toren van Babel³). We vertalen al lezend en luisterend. We zijn allemaal vertalers. Uit de aard der zaak kan een vertaling niet samenvallen met de pre-tekst. Talen danken juist hun bestaan aan de verschillen (of men dit nu als een oppervlakteverschijnsel of als wezenlijk beschouwt⁴). Een vertaling is een tekst op zich, nevenschikkend aan de eerste tekst, tot stand gekomen binnen de kontekst van die tekst als een spel in een spoor van differente termen.

Vertalingen: oude wijn in nieuwe zakken of zo helder als glas

Men is geneigd een vertaling hetzij als een negatief van het origineel op te vatten hetzij als een zo onzichtbaar mogelijke verpakking (men gaat uit van een abstrakte invariant). In het eerste geval zou vertalen alleen maar het brengen van 'oude wijn in nieuwe zakken' zijn.

3. Het verhaal over de toren van Babel kan negatief gezien worden als het begin van alle kommunitatiestoornissen, maar ook positief als het proces van individuatie, waarover Jung onder andere geschreven heeft: het loslaten van het 'ik' dat zoveel andere 'ikken' lijkt om te komen tot het 'zelf'.

4. Vergelijk de twee taalopvattingen: die van Sapir en Whorff en die van Chomsky.

Uitgangspunt is dan de onvertaalbaarheid. Het is een literair ideaal dat de tekst een uniek onaantastbaar kunstwerk is met een hechte verstrengeling van vorm en inhoud. Een vertaling zou niets anders dan een surrogaat zijn, hetzelfde 'slechter' zeggen. Het vertalen zou een uitoefenen van geweld op de tekst zijn (maar is het lezen, het be-grijpen niet al een daad van ont-eigening, van toe-eigening?). Het andere extreem is een filosofies ideaal dat taal een transportmiddel buiten elke kontekst om zou zijn. Dan ziet men vertalen als een louter technische handeling en men verwacht dat de vertaling zo helder als glas is. Zo transparant dat de lezer niet eens merkt dat het een vertaling is.⁵ De vertaler wordt gezien als een 'overzetter' van betekenissen zonder dat die betekenissen veranderen.

In beide gevallen gaat men uit van een vastliggende betekenis, van een optimale invariant. In het eerste geval verwerpt men vertalingen omdat de 'identiteit' nooit bereikt zal worden, in het tweede geval eist men deze identiteit.

Vertalen vertaald: traduire-translate-übersetzen-overzetten

Het franse *traduire* en het engelse *translate* (en het verouderde franse *translater*) zijn afkomstig van het latijnse *traducere* (traduxi, tractum) en *transferre* (transtuli, translatum). De letterlijke betekenis van *transferre* is *overdragen*⁶, *overbrengen*⁷; van *traducere*: *overvoeren*, *overplaatsen*.⁸ Een *traductio* of een *translatio* is een *verplaatsing*. Deze letterlijke betekenis is in het frans en in het engels terug te vinden. Ook bij het duitse *übersetzen* vindt men als eerste omschrijving: *überführen, übertragen*.⁹

In het middelnederlands¹⁰ heeft *vertalen* nog niet de konnotatie

5. Een compliment dat vaak gegeven wordt: de vertaling leest als een origineel werk.
6. Vergelijk het psychoanalytische begrip *transfer*: de overdracht, de verplaatsing van gevoelens voor bepaalde mensen van de patiënt op de analytikus.
7. Enkele andere betekenissen: *verschuiven*, *veranderen*, *vertalen*.
8. In eerste instantie heeft *traducere* niet dié konnotatie *vertalen*. Men signaleert de *Noctes* van Aulus Gellius als plaats waar deze konnotatie voor het eerst voorkomt, hetzij in deze tekst (zie *Dictionnaire Robert*) hetzij in de franse vertaling van Leonardi Bruni (zie G. Steiner, *After Babel*, London/New York/Toronto 1975, p. 195).
9. De gegevens over de moderne talen haal ik uit de volgende woordenboeken: P. Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, 1964; E. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, 1889; *Shorter Oxford English Dictionary*, 1973³; *A New English Dictionary (on historical principles)*, Oxford 1926; J. und W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1936.
10. Zie E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlands Woordenboek*, voltooid door F.A. Stoett, 's Gravenhage 1929. Helaas kan men voor het modern nederlands

'uit de ene taal in de andere brengen'. *Vertalen* kon onder andere betekenen: *vermelden, over iemand spreken, (zich) verdedigen, vrijspreken, onder woorden brengen, van beslag ontheffen (een goet vertalen), zich verantwoorden*. Pas rond 1600 komt het gebruik van 'uit de ene taal in de andere brengen' op. Men verbindt het dan met het latijnse *interpretari* (*uitleggen, vertalen, beoordelen*). Een *vertaelinghe* is een *interpretatio*. In het nederlands van de middeleeuwen werd voor het begrip vertalen andere woorden gebruikt: *oversetten* (of tewel *aeverdragen, oevervueren, aeversetten, overstellen*)... *'uijt der eijnre Spraicke in die ander'*. Een andere mogelijkheid was: *verkeren* (dit betekende onder meer *veranderen, keren, verdraaien*) of *trecken in, tien in*.¹¹

In het skala van (historiese) betekenissen die in verschillende woordenboeken gegeven worden, valt veel te associëren, te spelen met het begrip vertalen. Zo zijn er enkele verwijzingen naar een juridiese kontekst die doen denken aan posities van vertalingen en vertalers. Het franse *traduire* kan gebruikt worden in de zin van 'traduire quelqu'un devant un tribunal' (iemand voor het gerecht dagen) en komt dan overeen met *citer* in de zin van 'sommer quelqu'un à comparaitre en justice'. Het *citaat*¹² (afkomstig van *citer, citation*) heeft met de *vertaling* gemeen dat ze beide uit eigen omgeving weggehaald worden en in een vreemde kontekst overgeplaatst. Ze verschijnen voor een verzameling vreemde teksten en het is maar afwachten hoe het oordeel over deze vreemdelingen zal uitvallen. Het verouderde franse *translation* kan ook betekenen 'het verplaatsen van een gevangene van een plaats naar een andere' en 'het overdragen van een eigendom van een persoon op iemand anders' (dit laatste is tevens te vinden bij het engelse *translation*). Dit doet denken aan het feit dat een tekst ten dele bepaald wordt door de intertekst en een 'literair bezit', een 'kultuurgoed' vertegenwoordigt. Het middelnederlandse *vertalen* in de zin van *verdedigen, over iemand spreken* doet denken aan de rol van de vertaler die de tekst 'uitlegt', die als verdediger optreedt voor de tekst te midden van de nieuwe teksten. *Vrijspreken*, ook een konnotatie van *vertalen*, zou op dát moment kunnen duiden dat de tekst 'logemaakt' wordt van die

het *Woordenboek Nederlandse Taal* nog niet raadplegen wat betreft het begrip vertalen. Dit is nog niet behandeld. Minder uitgebreide woordenboeken zoals *Van Dale* geven weinig nieuws.

11. *'Dese hystorie, die int latijn ... bescreven is ende daer wt in duytsche getogen'*.

12. Zie ook: K. Toyosaki, 'Traduction et/ou citation', in: *Les fins de l'homme. A partir du travail de Jacques Derrida*. Colloque de Cerisy, Galilée, Parijs 1981.

ene taal, die ene cultuur en nog niet vastzit in een nieuwe begrenzing, nog niet is opgenomen in een nieuwe canon.¹³

Letterlijk is vertalen een *verplaatsing*. Dat dit een *verandering* impliceert, is in de meeste woordenboeken terug te vinden. Zo geeft het franse voor *traduction: interprétation, adaptation, paraphrase*; het engelse voor *to translate: transform, interpret, explain*; het duitse voor *übersetzen: verwandeln, umformen*. Dit soms in weinig vleiende zin voor de vertaler (zoals *verkeren: verdraaien*); soms kan men het als compliment opvatten zoals het engelstalige beeld van de *translator* als *'a cobbler, a mender of old shoes'* (een schoenlapper) en van *translation* als *'het opstijgen van aarde naar hemel zonder te sterven'* (Enoch was translated).

Vertalen: objekt én methode van analyse

Blijkt uit het bovenstaande dat het begrip vertalen een breder betekenisveld heeft dan alleen 'teksten van de ene taal in een andere overzetten', meer in het algemeen kan 'vertalen' begrepen worden als een herformuleren, als een omkodering. Een betekenisgeving is een herformulering, een vertaling van een teken door middel van een ander teken. 'Vertalen' wordt op deze manier een methode van analyse. In verschillende takken van wetenschap is gewezen op deze mogelijkheid 'vertalen' als een methode te benaderen.

Als een van de weinige linguïsten heeft R. Jakobson al vroeg een artikel aan het vertalen gewijd. In 'On linguistic aspects of translation' maakt hij een driedeling¹⁴:

– Intralinguale vertalingen. 'Rewording' – een herformulering, een interpretatie van verbale tekens door middel van andere tekens in dezelfde taal.

– Interlinguale vertalingen. De 'eigenlijke' vertaling – een interpretatie van verbale tekens door middel van een andere taal.¹⁵

– Intersemiotiese vertalingen. Een transmutatie – een interpretatie van verbale tekens door middel van tekens van nonverbale tekensystemen (bijv. het zetten op muziek van een gedicht).

13. 'Jene reine Sprache, die in fremde gebannt ist, in der eigenen zu erlösen, die im Werk gefangene in der Umdichtung zu befreien, ist die Aufgabe des Uebersetzers'. Een uitspraak van W. Benjamin in 'Die Aufgabe des Uebersetzers', in: H.J. Störig (red.), *Das Problem des Uebersetzens*. Darmstadt 1963, pp. 182-195.

14. In: Reuben O. Brower (red.), *On Translation*. Cambridge, Mass. 1959, pp. 232-239.

15. Jakobson maakt dan wel een uitzondering voor 'poetry', een 'echte' vertaling is onmogelijk, men zou hier van 'transpositie' moeten spreken.

Voor Jakobson gaat het bij een vertaling om twee ekwivalente 'inhouden' in twee verschillende kodes, de verhouding tussen beide beschrijft hij als 'equivalence in difference'.

Uit een heel andere hoek, die van de franse differentiefilosofie, besteedt Jacques Derrida aandacht aan 'vertalen'.¹⁶ 'Vertalen is herformuleren' wordt door hem benadrukt en omgedraaid: elk lezen is een vertalen. Bij Derrida ligt juist niet het aksent op het probleem van de ekwivalentie, hij zal ontkennen dat een ekwivalentie die buiten de kontekst staat, bereikt kan worden. Het betekende staat altijd in een kontekstualiteit en kan niet een boventekstuele betekenis hebben. Een betekenaar verwijst naar een betekenis die vervolgens als betekenaar zelf weer doorverwijst: zo wordt een spoor gevormd van differente termen, terwijl in de tussenruimten de betekenis-totstandkoming zich als een spel afspeelt. Vanzelfsprekend hebben origineel en vertaling met elkaar te maken. Het gaat erom dat men in een vertaling de koherentie wil bereiken door het privilegiëren van één betekenis, terwijl de rest van het spoor verdoezeld wordt.¹⁷ Derrida wil in zijn eigen vertalingen (en zo wil hij graag vertaald worden) dit spoor der differenties openleggen. Hij tracht het konfliktueuze in een vertaling niet te verbergen, en juist door deze ruimte open te houden, bereikt hij een ekwivalentie die een andere vertaling niet op zou kunnen brengen. Aandacht voor vertalen blijkt ook uit de zorgvuldige vormgeving in zijn teksten. Zo is *Eperons*¹⁸ (onder andere over Nietzsche) gepubliceerd in een viertalige editie (frans-italiaans-duits-engels). Voor Derrida is een vertaling één van de bestaansvoorwaarden voor een tekst, die als het ware 'wacht' op een vertaling (*traduis-moi*).

Wordt bij Derrida 'vertalen' een synoniem voor 'lezen', bij de wetenschapsfilosoof M. Serres wordt vertalen het sleutelwoord voor elke wetenschappelijke activiteit, heel de wetenschap is een proces van vertalen: 'il est possible que le science soit l'ensemble des messages optimalement invariants par toute strategie de traduction'.¹⁹

De medewerkers van het kollektief 'Change' dat het tijdschrift

16. Derrida refereert overigens herhaaldelijk aan deze indeling van Jakobson, onder andere in het werkkollege 'Descartes, Discours de la méthode', gegeven in 1981-1982.

17. Het is lastig in enkele zinnen de taalfilosofie van Derrida te beschrijven. Een prettige inleiding op de ideeën van Derrida geeft E. Berns in de bundel *Denken in Parijs*. Alphen aan den Rijn/Brussel (Samson) 1979, pp. 139-169.

18. J. Derrida, *Eperons*. Parijs (Flammarion) 1978.

19. M. Serres, *La traduction*. Parijs (Minuit) 1974, p. 11.

Change uitgeeft (vooral gericht op buitenlandse poëzie en dus prakties gezien afhankelijk van vertalingen), komen tot soortgelijke uitspraken in hun speciaal nummer over vertalen: 'Heel het kennisverwervingsproces zou men kunnen voorstellen in de vorm van een keten van vertalingen' en 'l'opération traduisante est au coreur de toutes les activités humaines'.²⁰

Het begrip vertalen wordt op deze manier het nieuwe perspectief om mens en wereld te bekijken, zoals dat gebeurde met begrippen als 'cultuur', 'taal' en 'semiotiek'. Deze uitbreiding – soms misschien niet meer te hanteren uitdijng – van 'vertalen', kan in ieder geval geen kwaad als bezinning op het eigenlijke vertaalwerk en leidt wellicht naar een herwaardering van deze activiteit, zolang verwaarloosd zowel in theoreties als in prakties opzicht.

Vertalen: de tekst

'I did not translate them as an interpreter but as an orator... not... word for word (verbum pro verbo) but I preserved the general style and force of language.'
Cicero 46 B.C.²¹

Een vertaling is niet en kan niet hetzelfde zijn als haar origineel. In de vertaalwetenschap gebruikt men in plaats van het identiteitspostulaat voor de verhouding tussen origineel en vertaling het ekwivalentiebegrip. Ook dit levert problemen op. Dit begrip heeft immers wat betreft 'taal' (en taalwetenschap) een andere waarde dan wat betreft 'literatuur' (en literatuurwetenschap). Bij het vertalen van een tekst zal men niet aan alle ekwivalenties recht kunnen doen, omdat zowel de taal als de tekst eigen eisen stelt. Bovendien wordt de tekst in een andere (literaire) kontekst geplaatst en komt terecht in een andere kulturele en historische situatie. Tenslotte moet de vertaling voldoen aan de norm van het origineel, maar ook aan de norm van de ideale vertaling. Men beschrijft de verhouding dan wel als 'ekwivalent, maar anders' of als 'balans tussen invariant en transformatie'.²² Het gemeenschappelijke van verschillende vertalingen van één tekst zou dan de invariant zijn. Mijns inziens kunnen tekst en vertalingen het best omschreven worden als een familie: de gelijkenissen zijn er, men slaagt er echter niet in één gemeenschappelijke trek te vinden.

Vanuit het ideaal van identiteit zijn er nog al eens misvattingen

20. L. Robel, 'Translatives', in: *Change*, nr. 14, 1973, vertaalnummer, p. 5.

21. Geciteerd door B. Quincy Morgan, 'Bibliographie 46 B.C. – 1958', in: *On Translation*, a.w.

over vertalen. In 'Falsche und richtige Stellungen in der Uebersetzungstheorie' noemt E. Coseriu er enkele.²³ Het is volgens hem onjuist:

- dat de vertaalproblematiek vaak wordt opgevat als een bijzonder probleem tussen twee talen in plaats van als een algemeen talige problematiek;
- dat er van de vertaling wordt verlangd dat alles in de nieuwe taal wordt weergegeven; ze is echter wezenlijk onvolledig, maar wel prakties noodzakelijk; zo spreekt men van onvertaalbare woorden en hoe dit op te lossen (bijvoorbeeld *savoir/connaitre* tegenover to know);
- dat de vertaling als techniek (de Uebertragung) gelijkgesteld wordt aan het vertaalwerk, wat tot de paradox leidt dat vertalen theoreties onmogelijk is en prakties een realiteit;
- dat er vanzelfsprekend wordt uitgegaan van een abstracte optimale invariant.²⁴

Het gaat er niet om of 'woorden' wel of niet vertaald worden, een vertaling speelt zich niet af op woordnivo maar op tekstnivo: alleen de teksten worden vertaald. Een vertaling is niet hetzelfde als een woordenboek of een lexikologische studie, maar een spreken met een andere taal en een gegeven 'inhoud'.²⁵

In het weer-geven van een tekst is het gebruik maken van parallele structuren niet altijd een vereiste, juist niet-parallele structuren kunnen een grotere structurele exaktheid opleveren dan een directe overlevering. Een van de belangrijkste dingen bij een vertaling lijkt me zorgvuldigheid met betrekking tot de stijl. Vanuit het oogpunt van waarde is er niets in de taal en in het thema wat buiten de stijl valt. Toch is stijl vaak zo 'subtiel' dat er te weinig aandacht aan besteed wordt en men alleen op de 'inhoud' let. Een voorbeeld: *Madame Bovary* van Flaubert is door Eleanore Marx in het engels vertaald. Volgens G. Steiner gaat de ironiese ondertoon verloren in haar 'verontwaardigde' vertaling; zij interpreteerde de roman eenduidig als een voorbeeld van vrouwenonderdrukking door een hypokriete bourgeoisie: 'What is lacking in the controlling dialectic

22. Zie ook R. van den Broeck, 'The concept of equivalence in translation theory: some critical reflections', in: J.S. Holmes, J. Lambert, R. van den Broeck (red.), *Literature and Translation*. Leuven 1978.

23. In: *Theory and Practise of Translation*, a.w., pp. 18 e.v.

24. Men zou bij deze opmerkingen kunnen denken aan discussies van enkele decennia terug in de literatuurwetenschap rond het begrip 'interpretatie'.

25. Zie *Theory and Practise of Translation*, a.w., p. 21. Vanzelfsprekend sluit dit detailproblemen niet uit.

of passage, the ironic undercut of the pathos. The translator has identified herself with Emma (there was, of course, to be a tragic concurrence in real life). All semantic opinions are decided in the heroine's favour.²⁶

Een vertaalkritiek zou stijl van tekst en vertaling moeten vergelijken, en niet op de eerste plaats moeten speuren naar bepaalde 'woorden' die niet 'goed' vertaald zijn. Een onderdeel van stijl is bijvoorbeeld het gebruik van voornaamwoorden en werkwoordsvormen. Zo zouden de eerste en de tweede persoonsvorm een meer specifiek verwijzende en de derde (let wel: het 'algemene hij'²⁷) een meer specifiek representerende functie hebben in de taal.²⁸ Toch loopt de grenslijn per taal verschillend, wat het vertalen lastig maakt. Hoe het 'algemene je' van het nederlands in het frans te vertalen? En hoe het soms direkt verwijzende franse 'on' in het nederlands ('on a payé')?

Het wit van de tekst

Al zijn de woorden goed gekozen, toch kan het wit verschoven zijn. De eigenlijke grenzen van een vertaling liggen niet zozeer in het verschil der talen, maar meer in de in de tekst verwerkte realiteit. Wat in de oorspronkelijke tekst impliciet aanwezig is, kan niet in de vertaling wel genoemd en omschreven worden. De associaties en konnotaties die woorden nu eenmaal altijd oproepen (niet alleen 'sleutelwoorden', maar ook 'alledaagse' woorden) kunnen vaak alleen maar aangegeven worden in de tweede tekst en de nieuwe woorden

26. G. Steiner, *After Babel*, a.w., p. 377.

27. Het 'probleem' met de derde persoon vrouwelijk is dat ze maar niet deze representerende functie kan krijgen (een 'subjekt' kan worden). Wel of niet van goede wil, toch blijft voor lezers het vrouwelijk een specifiek verwijzende functie houden. Wel gaat er een ondermijnende werking van uit op het 'normale' taalgebruik.

28. In het artikel 'La theorie de l'expression et la traduction', in: J.S. Holmes (red.), *The Nature of Translation*. Den Haag/Parijs (Mouton) 1970, pp. 61-70, geeft F. Miko een interessante aanzet (met echter veel haken en ogen) tot een model om de stijl van origineel en vertaling met elkaar te vergelijken. Dit model schetst een 'système expressif', een abstraktie van stijl die immers per taal verschillende uitdrukkingsmogelijkheden heeft. Een zwaartepunt in dit model is het onderscheid in een meer verwijzend en een meer representerend vermogen van de taal. Miko noemt deze twee categorieën die 'zich ook in het "sujet" realiseren, maar transparanter, gedetailleerder en konsekwenter in de taal', die van de 'ikoniciteit' en die van de 'operativiteit' ('the two basic qualities of language: the ability to state and the ability to depict' – omschrijving van A. Popovic, in dezelfde bundel, p. 84).

hebben weer een andere draagwijdte.²⁹ De teksten van Beckett, ook die hij zelf heeft vertaald, klinken bijvoorbeeld anders in het frans dan in het engels. Een vertaling is een interpretatie van de tekst en wordt soms ook gelezen ter verheldering van de oorspronkelijke tekst.³⁰ Vertalers werken aan de hand van hun analyse van de tekst en hebben bepaalde ideeën over het ideaal van een vertaling. De tekst heeft een talige, literaire en kulturele kontekst; de kontekst van een vertaling is een andere: het wit verschuift.

Tekst en vertaler

In een tekst over literatuur en psychoanalyse schrijft S. Felman³¹ dat mensen die literatuurwetenschap als hun beroep kiezen, niet kunnen of willen kiezen tussen de rol van patiënt of analytiekus. De literaire analyse lijkt op het werk van de analytiekus – tegelijkertijd heeft de tekst de status van ‘meester’ en niet die van patiënt. We zien de tekst als een ‘subject presumed to know’, zoals de patiënt de analytiekus ziet. Dit zou men ook van vertalers kunnen zeggen. De vertaler analyseert en herschept, tevens is er een ‘question d’amour’ (noodzakelijke voorwaarde voor de overdracht, volgens Freud). Naast de bewuste interpretatie bepaalt de leeservaring op een fundamentele manier de vertaling. De vertaler vertaalt ook zichzelf in de tekst, buitentekstuele gegevens als opvoeding, milieu, levensvisie, dagelijkse gewoonten enzovoort... dragen bij in de vertaalkeuze. Tenslotte hebben vertalers een (impliciete) vertaalpoëtika, die een neerslag van eigentijdse literaire en linguïstiese normen kan zijn, maar soms heel individueel is.³²

Vertaler: bemiddelaar tussen tekst en lezer

Vertalers zijn bemiddelaars tussen schrijver, tekst en lezer. In dit opzicht zijn ze te vergelijken met interpreters en critici. Ze kunnen een keus maken: zich richten op de lezer of op de schrijver. In zijn bekende tekst over vertalen stelt Schleiermacher de vraag welke wegen een vertaler in kan slaan, die de totaal gescheiden

29. Zo vindt men dat het duitse ‘Walden’ een andere wereld oproept dan het spaanse ‘bosque’, maar hier vraagt men van de vertaler iets onmogelijks.

30. Zoals vertalingen van filosofische teksten.

31. ‘Forword’, in: *Literature and Psychoanalysis*. Yale French Studies nr. 55/56, 1977, p. 7.

32. Een beroemd voorbeeld is Hölderlin, die een aantal griekse tragedies vertaalde. Hij streefde naar een Duits-Grieks, terwijl hij de betekenis der woorden interpreteerde volgens hun etymologie. Zijn vertalingen zijn monsterlijk genoemd, maar ook geprezen als teksten die ‘de geest der Griekse tragedie’ dicht benaderen.

personen van schrijver en lezer bij elkaar wil brengen: 'Meines Erachtens giebt es deren nur zwei: Entweder der Uebersetzer lässt den Schriftsteller möglichst in Ruhe und bewegt den Leser ihm entgegen; oder er lässt den Leser möglichst in Ruhe und bewegt den Schriftsteller ihn entgegen.'³³

In de praktijk is de vertaler daarin niet konsekvent en het ligt er ook maar aan welke lezers de vertaler voor ogen heeft. Wanneer men zich te veel op de schrijver richt, kan er een overaandacht voor de mikro-elementen zijn, waardoor het geheel uit het oog verloren wordt en de tekst voor andere lezers onbegrijpelijk wordt. Andersom, wanneer te veel aandacht besteed wordt aan de lezer, kan er een te zwaar aksent op de makro-elementen liggen: de neiging ontstaat de tekst direkter, duidelijker te maken, en juist door dit te doen vindt er een verwijdering plaats. De tekst wordt eenduidiger en verliest aan waarde. Een vertaling kan en mag niet uitlopen op een kommentaar.

Taal, literatuur en cultuur

'...unsere Übertragungen, auch die besten, gehen von einem falschen Grundsatz aus, sie wollen das indische, griechische, englische verdeutschen, anstatt das deutsche zu verindischen, vergriechischen, verenglische, sie haben eine viel zu bedeutendere Ehrfurcht vor den eigenen Sprachgebräuchen als vor den Geistes des fremden Werks... der grundsätzliche Irrtum des Übertragenden ist, dass er den zufälligen Stand der eigenen Sprache festhält, anstatt sie durch die fremde erweitern und vertiefen, man hat keinen Begriff, in welchem Masse das möglich ist, bis zu welchem Grade jede Sprache sich verwandeln kann...'³⁴

Het woordenboek of de grammatika is slechts een momentopname van de taal die voortdurend in beweging is. De systematiciteit van de taal geeft veel meer ruimte. Vaak is men bang dat vertalingen de moedertaal bederven, maar vertalingen kunnen de taal juist verruimen en vernieuwen. Op lexikaal nivo door woorden een konnotatie mee te geven die nieuw is of opgerakeld uit het stof. Zo'n vernieuwing wordt juist vertraagd door allerlei woorden regelrecht over te nemen, zoals tegenwoordig nogal veel gebeurt met anglo-amerikaanse termen, of wanneer men begrippen als 'onvertaalbaar' laat staan. Op grammatikaal en syntakties nivo door als een dichter

33. 'Ueber die Verschiedene Methode des Uebersetzens' in: H.J. Störig (red), *Das Problem des Uebersetzens*, a.w., p. 47. De tekst stamt uit 1813.

34. Een uitspraak van R. Pannwitz, geciteerd door W. Benjamin, a.w. (noot 13), p. 193.

met de taal om te gaan en het ongewone niet te schuwen.

Vertalingen importeren nieuwe, alternatieve manieren om de wereld te bekijken. De verschuiving, de tussenruimten, die een vertaling geeft, kan een sklovskiaanse ver-vreemding³⁵ teweegbrengen (echter geen vervreemding in marxistische zin, want dat betekent dat de vertaler de tekst zelf niet heeft aangekund). Door deze vervreemding kunnen vertalingen de eigen literatuur inspireren ondanks het feit dat haar eigen korpus dergelijke teksten bevat.³⁶

Wanneer het gaat om teksten uit vrij onbekende culturen spreekt men ook wel eens van introducerende vertalingen. Men kiest dan voor een vrije manier van vertalen die sterk op de lezer gericht is. Als de belangstelling voor de vreemde cultuur een feit is, kan men precieser vertalen. 'Zo verrast het vreemde in het gewone dagelijks leven', zegt Goethe en noemt als voorbeeld de bijbelvertaling van Luther in het Duits. En hij voegt eraan toe dat dit met de *Nibelungen* had moeten gebeuren, dan was dit epos misschien wel net zo bekend geworden als de *Odyssee*.³⁷

Bij allerlei elementen van de tekst, zoals taalgebruik, literaire vorm of semantische gegevens, kan er steeds een keus gedaan worden tussen historiseren of moderniseren, exotiseren of naturaliseren. Soms hangt dit af van de vertaalpoëtika, soms kiest de vertaler voor een bepaalde strategie. J.S. Holmes komt wat betreft deze keuze tot de volgende konklusie: 'Onder hedendaagse vertalers lijkt bijvoorbeeld een opvallende neiging te bestaan tot modernisering en naturalisering van de linguïstische context, gepaard gaande met een soortgelijke maar minder duidelijke tendens wat betreft de literaire intertext, maar een tegengestelde tendens naar historiseren en exotiseren in de socioculturele situatie. De negentiende eeuw was veel meer geneigd tot exotiseren en historiseren op alle niveaus; de achttiende over het algemeen tot moderniseren en naturaliseren, zelfs op socio-cultureel niveau.'³⁸

35. Voor de russiese formalist V. Sklovsky was de voornaamste functie van kunst 'de dingen opnieuw vreemd maken'. De wereld als het ware voor het eerst laten zien.

36. Zo inspireert het Amerikaanse realisme van Faulkner, Steinbeck en Dos Passos jonge Franse schrijvers, terwijl critici spotten met het feit dat het Franse realisme al een halve eeuw geleden geschreven is, aldus M. Blanchot, 'Traduit de...' in: M. Blanchot, *La Part du Feu*, Parijs (Gallimard) 1949, p. 175.

37. Dit had dan in eerste instantie een prozavertaling moeten zijn. Zie H.J. Störing (red.), *Das Problem des Uebersetzens*, a.w., p. 35.

38. J.S. Holmes, 'De brug bij Bommel herbouwen', in: *De Revisor*, jrg. 3, 1976, nr. 5, pp. 36-39. De tekst van Holmes is uit het Engels vertaald door P. Versteegen.

Na deze lange aanloop – misschien bent u, lezer(es) al ongeduldig geworden – wil ik ingaan op de in het nederlands vertaalde teksten van Luce Irigaray. Moge uit het bovenstaande gebleken zijn dat een vertaling niet iets vanzelfsprekend is, dat vertalingen een eigen materialiteit hebben en dat er geen ideale vertaling bestaat.³⁹ Misschien zou men kunnen spreken van een goede vertaling voor een bepaald publiek, tijd- en plaatsgebonden. Morgen kan dat anders zijn.

*De teksten van Luce Irigaray*⁴⁰

Een franse filosofe en psychoanalytika vertalen – uit het voorgaande blijkt wel dat dat niet alleen een kwestie is van frans in nederlands overzetten. Deze teksten komen in een vreemde kulturele kontekst terecht en bieden een kennismaking met een andere stijl van denken. In het voorwoord van de bundel *Literature and Psychoanalysis*, waarin het gaat om een kennismaking met de franse psychoanalyse voor een amerikaans publiek, zegt S. Felman dat het in contact brengen van twee ‘styles of thought’ op zich al een vertalingsonderneming is. Het aangaan van een dialoog kan het vruchtbare resultaat opleveren dat beide aanpakken ver-vreemd raken: dit zet het onderwerp in beweging (‘so as to put the topic in motion’), waaruit nieuwe theoretiese mogelijkheden kunnen voortvloeien. Tegelijkertijd is zo’n kennismakingsbundel een ‘theoretical acting-out’ onder welke voorwaarden vertaling wel of niet mogelijk is. Felman raadt de lezers aan geduldig te zijn.⁴¹ Dit lijkt me van toepassing op de teksten van Irigaray. Hoe zouden ze

39. In het *Revisor*-nummer over vertalen beschrijft P. Versteegen een vertaalexperiment. Hij laat twee vertalers, K. van den Broek en A. Brassinga, de eerste 700 woorden van de roman van M. Lowry, *Under the Volcano*, in het nederlands vertaald door J. Vandenbergh, opnieuw vertalen en daarna de drie versies bespreken door studenten van het Instituut voor Vertaalkunde en de drie betrokken vertalers. Dit levert een algemeen goedgekeurde vierde variant op. Interessant zijn de verschillen in de drie vertalingen en het feit dat voor de lezer de vierde vertaling niet noodzakelijk de beste is.

40. Ik baseer het hiervolgende op de teksten van Irigaray die vertaald zijn en op het in 1974 verschenen *Speculum, de l'autre femme*. Niet op haar meer recente werk zoals *Passions élémentaires* (Minuit, 1982) en het nog te verschijnen *L'éthique des passions* waarover zij spreekt in de filosofiecolleges aan de Erasmusuniversiteit te Rotterdam. Het lijkt me dat er een verschil aanwezig is: het vroegere werk is meer een reageren op filosofiese en psychoanalytiese theorieën, is een poging tot dekonstruktie. Haar latere werk lijkt me meer een poging zelf een ideeëngeheel op te bouwen, een konstruktie.

41. Zie noot 31.

gebruikt kunnen worden in een nederlandse kontekst⁴², voor nederlandse 'vrouwenstudies'? Wat voor impulsen en nieuwe ideeën zouden ze kunnen opleveren?⁴³

Taal en geslacht

Een tijd lang heb ik me beziggehouden met de verhouding tussen taal en sekse, zoals dat veel in de anglo-amerikaanse vakliteratuur en sinds een tijdje ook in de nederlandse wordt gedaan. Daarin zijn twee hoofdrichtingen te onderscheiden:

- onderzoek naar seksisme in de taal en het taalgebruik;
- onderzoek naar verschillen in taalgebruik van vrouwen en mannen.

Het eerste richt zich op het beschrijven van 'seksisties', dat wil in de praktijk zeggen 'vrouwmiskennend', gebruik van de taal, bijvoorbeeld het 'algemene hij' en 'man'. Veelal wordt dit gestaafd met empiries onderzoek. De volgende stap is het geven van aanbevelingen hoe dit te vermijden is binnen het taalsysteem, wat voor elke taal varieert, zoals ook het seksisme van elke taal varieert. En dan houdt het op, want wat kan men meer doen dan in ieder geval zelf proberen de taal zorgvuldig te gebruiken.

Het meeste onderzoek wordt nu dan ook gedaan in de tweede richting, verschillen in taalgebruik tussen vrouwen en mannen. Zo zijn er verschillen in woordkeuze, in uitspraak, in toonhoogte, in het gebruik van de syntaxis, in manieren van spreken. Bij het observeren van interactiesituaties wordt er gekeken naar wie het gesprek opent, wie van onderwerp verandert, hoe men verbaal en nonverbaal op elkaar reageert, enzovoorts. Een 'nadeel' hierbij is dat vrouwen wel en niet een groep vormen, er is verschil in sociale klasse, sociale status, leeftijd, levensopvattingen... kortom variabelen te over voor een oneindig aantal observaties, enquêtes en dergelijke. Deze onderzoeken doen een poging de onmeetbare werkelijkheid te klassificeren: zo praten vrouwen en zo praten mannen. Men zoekt naar een oplossing binnen het systeem.⁴⁴

Ook in het franse denken wordt niet aan de taal als iets vanzelfsprekends voorbijgegaan. Het logocentrisme, een westerse

42. In het algemeen is men in nederland meer bekend met anglo-amerikaanse en duitse theorieën dan met de franse.

43. Dit lijkt me een belangrijker vraag dan die of haar ideeën goed of af te keuren zijn.

44. Ik wil geenszins dit onderzoek als nutteloos afdoen. Wel valt het me bij veel (amerikaans) onderzoek op dat de empiriese aanpak gepaard gaat met weinig gefundeerde uitgangspunten. Zo worden bijvoorbeeld de intuïtieve uitspraken van Lakoff klakkeloos overgenomen.

traditie van filosofie en wetenschap, wordt vanuit een *taalproblematiek* ter discussie gesteld. Het gaat om de dekonstruktie van deze traditie, inclusief het erbij behorende concept 'vrouw', door het problematiseren van (de) taal. Bij franse 'schrijfsters' vinden we dan ook een bijzondere zorg voor (de) taal. In het anglo-amerikaanse onderzoek toont men aan dat het 'algemene hij' onder andere van invloed is op de miskennis van vrouwen, en zoekt dan naar een oplossing binnen het systeem. De franse 'stijl' is eerder kijken naar de structuur van de taal, die een subjekt-objekt-verhouding impliceert, of dat nu een 'hij' of een 'zij' is.⁴⁵ De Amerikaanse feministen zijn meer gericht op macht in de interactie, in de persoonlijke relaties; de franse vrouwen meer op een symbolies nivo.

Taal is niet alleen een transportmiddel. Alle problemen voor vrouwen van een fallogocentrische cultuur zijn terug te vinden in (de) taal en haar structuur. Zo gaat het om de dekonstruktie van de oppositie man/vrouw als meest algemene oppositie in een lange reeks zoals intelligibel/sensibel, vorm/materie, actief/passief, enzovoort... Het gaat niet alleen om een herwaardering van de verdrongen pool, het gaat ook en vooral om het omverhalen van het systeem van opposities op zich: 'Er is het moment van herwaardering der verdrongen polen van de filosofische tegenstellingen, of de omkering van de door het metafysische netwerk opgestelde hiërarchie. Vervolgens is er een tweede moment, waarbij, door een berekende ingreep, een nieuwe 'notie' (of notie) het metafysisch netwerk zelf (én de daar gesystematiseerde polariteiten) ondermijnt en desorganiseert.'⁴⁶

Irigaray verstoort de oppositie mannelijkheid-vrouwelijkheid (van Freud onder andere) met de notie 'le féminin', het 'vrouwelijke'. Als strategie, als tekstueel element, niet als theorie of nieuw concept. Toch wordt dit nogal eens geïnterpreteerd als willen terugkeren naar het 'eeuwig vrouwelijke' of een willen streven naar evenveel 'vrouwen' als 'mannen' in de taal. Terwijl het gaat om een spelen met (de) taal, een verstoren van bepaalde vanzelfsprekendheden.

Het 'vrouwelijke' in de taal

Elke taal organiseert het onderscheid vrouwelijk/mannelijk in de taal (grammatikaal en semanties) op een eigen manier. In het frans is het aangeven van het geslacht vaak verplicht in een grammatikale vorm

45. Men begripe wel dat hiermee niet gezegd wordt, dat zorgvuldig taalgebruik niet gewenst is.

46. H. Parret, *Het denken van de grens. Vier opstellen over Derrida's grammatologie*. Leuven (Acco) 1975, p. 113.

(bijvoorbeeld: + e). In het nederlands is het grammatikale geslacht aan het wegzakken (weinig mensen weten nog welke woorden mannelijk of vrouwelijk zijn, al wordt dit onderscheid in woordenboeken nog steeds aangegeven), het semantische geslacht kan vaak uit de context blijken. Wanneer Irigaray de uitsluiting van het vrouwelijke in de zogenaamde algemene woorden wil doorbreken door (e) toe te voegen (l'un(e) et l'autre) is dit niet rechtstreeks vertaalbaar. Ekwivalentie bereikt men juist vaak met niet-parallelle structuren. Immers, in het nederlands blijkt het geslacht niet uit dit soort woorden.

Een voorbeeld uit de verschillende vertalingen:⁴⁷

La femme 'se touche' tout le temps, sans que l'on puisse d'ailleurs le lui interdire, car son sexe est fait de deux lèvres qui s'embrassent continument. Ainsi, en elle, elle est déjà deux – mais non divisibles en un(e)s – qui s'affectent.⁴⁸

– vertaling p. 32: ... Zij is dus in haarzelf al twee – niet te scheiden in een of twee enen – die elkaar aanraken.

– variant: Zij is dus in haarzelf al twee die elkaar aanraken – niet te scheiden in mannelijke of vrouwelijke eenheden.

– engels, p. 162: Thus in herself, she is already two – but indivisible into ones – which affect, are affected by, are attached to each other [qui s'affectent].

– Duits p. 23: Sie ist also in sich selbst schon immer zwei, die einander berühren, die jedoch nicht in eins (einen) und eins (eine) trennbar sind.

47. Ik vergelijk de gepubliceerde Nederlandse vertalingen (aangeduid als 'vertaling') met een andere ongepubliceerde vertaling van de teksten 'Dit geslacht dat niet (één) is' en 'Vragen', voortgekomen uit de correcties van een uitgever (aangeduid als 'variant'). Tevens met de integrale Duitse vertaling door verschillende mensen: *Das Geschlecht das nicht eins ist*, Berlijn (Merve Verlag) 1979, en met de Engelse vertaling door R. Albury, P. Foss en M. Morris van de titeltekst 'That Sex which is not One', verschenen in de bundel P. Foss, M. Morris (red.), *Language, Sexuality and Subversion*. Darlington, Australië (Feral Publications) 1978, pp. 161-173. De Engelse vertaling is erg gericht op het mikro-element en tracht de vrees niet alles over te kunnen brengen, op te vangen in uitvoerige noten. Dit in tegenstelling tot de Duitse vertaling die meer gericht is op het makro-element, men wilde een snelle vertaling leveren die begrijpelijk is voor het publiek.

De titel *Ce sexe qui n'en est pas un* kan verschillend gelezen worden: *Ce sexe qui n'est pas un* – dit geslacht dat niet één is én 'qui n'en est pas un' – waar er niet één van is, dat niet is. In de Duitse en Engelse vertaling komt dit tweede aspect niet aan de orde.

48. 'Ce sexe qui n'en est pas un', in de gelijknamige bundel p. 24; vertaling in deel 5.

Un(e)s vertalen met ‘mannelijke of vrouwelijke eenheden’ ontkracht mijns inziens het subtiele taalgebruik van Irigaray. Het effect wordt bijna komies. Juist door deze nadrukkelijke ‘gelijke behandeling’ wordt het vrouwelijke weer uitgesloten.⁴⁹

Op andere plaatsen in het nederlands kan deze zorg voor het vrouwelijke wel tot uitdrukking komen. Bijvoorbeeld door de vrouwelijke vorm van wederkerig voornaamwoord te gebruiken: Se (re) trouver pour une femme ne pourrait donc signifier que ...⁵⁰ – vertaling p. 37: Haarzelf (terug) vinden zou voor een vrouw dan ook niets anders kunnen betekenen dan ...

In een vertaling kan het vrouwelijke ook weggemoffeld worden: Elle peut se comprendre aussi par la nécessité, pour les femmes, de constituer un lieu de l’entre-elles pour apprendre à formuler leurs désirs...⁵¹

– vertaling p. 27: ... vanuit de noodzaak voor vrouwen een oord-
onder-elkaar te vormen om te leren haar verlangens te formuleren...

– variant: om te leren verlangens te formuleren.

Onder het ‘vrouwelijke’ in de taal valt niet alleen het grammatikale geslacht. Het staat ook voor dat verborgen element dat door het onderdrukkende geweld van de taal niet door kan breken. Het is steeds zoeken naar taal die wat minder zwaar is. Een interpretatie van dit vrouwelijke komt tot uitdrukking in de vertaalkeuze:

S’il s’agit bien de mettre en cause la ‘féminité’, il ne s’agit pas pour autant d’élaborer un autre ‘concept’ – à moins pour une femme de renoncer à son sexe et de vouloir parler comme les hommes.⁵²

– vertaling, p. 24: ... behalve voor een vrouw die zich van haar
geslacht afkeert en wil spreken als de mannen.

– variant: behalve voor een vrouw die haar geslacht verzaakt...

Het gaat hier om de vertaling van *renoncer* (afstand doen, afzien van, verzaken...). De eerste vertaling maakt gebruik van een ruimtelijke metafoor die in deze kontekst weinig moralistische lading heeft. De tweede vertaling doet zwaar aan. Het gaat hier om een uitdrukking die vaak gebruikt is van konservatieve zijde (inzake de ‘vrouw’) voor suffragettes en feministen.

49. In de engelse vertaling van *‘Le corps lesbien’* van M. Wittig is het herhaaldelijk voorkomend ‘quelqu’une’ (in plaats van quelqu’un – iemand) vertaald met ‘some woman’. Ook dit lijkt me een te nadrukkelijke vertaling. Het gaat om het vloeiende ondefinieerbare vrouwelijke, niet om het zware ‘hier spreekt men over vrouwen’. Bovendien duidt de titel al op een kontekst van vrouwen.

50. ‘Ce sexe qui n’en est pas un’, a.w., p. 30.

51. ‘Questions’, in: *Ce sexe qui n’en est pas un*, a.w., p. 126; vertaling in deel 4.

52. ‘Questions’, a.w., p. 122.

Het doorbreken van de wet van de taal kan soms bereikt worden door juist niet een vrouwelijke vorm te gebruiken, het verplichte geslachtsonderscheid niet toe te passen.⁵³ De poëtische teksten van Irigaray exploreren (de) taal van de kant van de vrouw, doen een poging het 'vrouwelijke' in te schrijven in de taal. Het is ook een taal waarin vrouwen als lezers zich prettig kunnen voelen.

Enkele uitgangspunten bij het vertalen

We wilden de teksten niet moeilijker maken dan ze zijn door allerlei frans-latijnse woorden ongewijzigd te laten staan. Dan was de keus voor het meest 'ingeburgerde' woord. Tegelijkertijd wilden we de teksten niet simpeler maken door ongebruikelijke woordvolgorde in gangbaar nederlands glad te strijken en complexe zinnen te vereenvoudigen (door bijvoorbeeld pronomina te vervangen door de woorden waarnaar ze verwijzen, en lange zinnen tot twee zinnen te maken). We hebben geprobeerd een nederlands te schrijven, geïnspireerd door het frans, terwijl al de franse woorden die in het nederlandse bestaan vanaf de tijd van Napoleon zoveel mogelijk vermeden werden. In de syntaxis is zelfs het wel of geen komma zetten, een kwestie van afweging. Zo kan in het frans voor 'en' een komma staan (a, b, en c) – in het nederlands wordt voor 'en' geen komma gezet. Toch hebben we dat soms wel gedaan wanneer het ritme dit nodig maakte, wanneer zonder de 'franse komma' te vertalen het evenwicht verstoord zou worden. Dat, zoals bekend, het Algemeen Beschaafd Nederlands een abstraktie is, wordt duidelijk bij het vertaalwerk met meerdere personen. Voorzetselgebruik, in hoeverre een ongewone konstruktie bijzonder of lelijk is, wat mooie taal is die grenzen overschrijdt als bij een dichter en wat 'lelijke' taal is – het hangt er (ook) maar vanaf hoe het nederlands geleerd is. Niemand is helemaal thuis in de taal, 'beheerst' haar, ze blijft toch steeds gedeeltelijk een vreemde.

'De vele lagen van de tekst, de metaforen, de woordassociaties en de woordspelen... de specifieke syntaxis, of preciezer het doorbreken en oplossen van de voorgeschreven syntaxis van de franse taal, maken een zorgvuldig overzetten in het duits tot een schijnbaar uitzichtloze onderneming.'⁵⁴ Dit schrijven de duitse vertaalsters van *Speculum*.

53. Zo schrijft N. Sarraute in *Tropisme* plotseling 'ils' in plaats van de vrouwelijke meervoudsvorm 'elles' bij een beeld van twee vrouwen die in de keuken aan het praten zijn. Hierdoor krijgt het gesprek, het gebeuren een ander karakter, ondefinieerbaar.

54. Zie 'Arbeitsauskunft', in: *Speculum, Spiegel des anderen Geschlechts*. Vertaling door X. Rajewsky, G. Ricke, G. Treusch-Dieter, R. Othmer. Frankfurt (Suhrkamp) 1980, p. 467.

We hebben, als vertaalsters, geprobeerd om de stijl, zoals wij de stijl van deze teksten interpreteerden, weer te geven. We kozen een vertaling aan de hand van de/haar differentieel filosofie. Dit impliceert een taal die minder 'logocentrisch' beladen is, moeilijk definieerbaar; de keuze is niet helemaal los te koppelen van persoonlijke associaties. In ieder geval een taal die niet-oppositioneel aandoet, niet-moralistisch, niet-agressief/defensief, niet-therapeutisch. Enkele kleine voorbeelden: 'délivrer la femme' vertalen we met 'de vrouw losmaken van' en niet 'de vrouw bevrijden'. Het eerste klinkt (voor ons) 'onthecht', het tweede 'subjektcentrisch'. *Fluide* met *vloeiend* en niet *vloeibaar*. Het achtervoegsel -baar (latijnse -bilis) duidt het vermogen tot vloeien aan, terwijl in *vloeiend* de beweging vooropstaat. ... les difficultés que rencontrent les femmes pour se faire entendre dans de lieux⁵⁵

vertaling, p. 27: ... moeilijkheden die vrouwen hebben om zich te laten horen op plaatsen...

– variant: 'moeilijkheden waarop vrouwen stuiten als ze zich gehoor willen verschaffen'.

De franse beknopte bijzin is in het nederlands vaak moeilijk letterlijk te vertalen, wij kennen deze latijnse constructie nog maar weinig en moeten zo'n bijzin dus vaak met een voegwoord beginnen. We kozen dan voor een voegwoord dat een opeenvolging of een gelijktijdigheid aangeeft eerder dan voor een causale of konditionele betrekking, tenzij dit laatste heel duidelijk bedoeld was.⁵⁶ In onze vertaling wilden we 'modieus' taalgebruik vermijden; door de woordkeuze maakt de vertaling misschien een wat klassieke indruk (zoals 'ik heb je lief' voor 'je t'aime' en het gebruik van bijna verouderde vrouwelijke vormen in de grammatika). Een van de woorden die de stijl mede bepalen, is het veel voorkomende 'on'.

ON

'Hoeveelheid droefheid schuilt er in dit "men" dat op niemand speciaal duidt, maar de gehele wereld benoemt.'⁵⁷

55. 'Questions', a.w., p. 126.

56. Ik wil niet pleiten voor een standpunt beschreven door Jakobson in 'On linguistic aspects of translation', noot 14, zoals dat in de russische revolutie, waar men kontrarevolutionaire uitdrukkingen als 'zonsopgang' en 'zonsondergang' wilde afschaffen als zijnde niet-realistisch. Taal is wel een kwestie van 'taktiek', door een bepaalde woordkeuze; juist wat betreft 'gewone' woorden kan een vertaling een tekst maken of breken.

57. Hervé Graïhas, 'Hervé Graïhas ontmoet Bertrand Graille. Van schilderkunst naar literatuur', in: *Brès* 96 sept./okt. 1982, pp. 48-62.

Hoe het franse ‘on’ te vertalen? ‘Men’ heeft het bezwaar van een subjekt-objektscheiding, het doet vreemd aan in de meeste teksten van Irigaray, het hoort niet thuis in een differente taal. In het frans wordt ‘on’ te pas en te onpas gebruikt, vooral in de spreektaal, waar het de plaats van de andere persoonlijke voornaamwoorden kan vervangen. In het nederlands is er juist een beweging de andere kant op, ‘je’ wordt steeds meer gebruikt als algemene persoonsvorm. Het klinkt soms wat modieus, roept soms therapeutische associaties op, wat we in deze kontekst wilden vermijden. We hebben dan afwisselend ‘men’ ontweken door bijvoorbeeld een infinitief of passiefvorm te gebruiken (waar de betekenis dit toeliet) of wel ‘men’ gekozen. ‘Men’ roept voor menigeen ook de associatie ‘man’ op.⁵⁸ Dit past soms wel goed in de kontekst, waarbij verwarring ontstaat of nu het algemene wordt bedoeld of ‘de man’: ‘...waarvan de kracht en de continuïteit in staat zijn lange tijd alle maskrades van de “vrouwelijkheid” die men van haar verwacht, weer te voeden.’⁵⁹

Het gebruik van het woord ‘men’ houdt een bepaalde stijlkeuze in. Terwijl men zich kan afvragen of de volgende variant de inhoud weergeeft, valt als eerste meteen de disharmonie in stijl op: Car le clitoris y est conçu comme un petit pénis agréable à masturber...⁶⁰

– vertaling, p. 31: Want de clitoris wordt daar opgevat als een kleine penis die zich (...) goed leent voor het masturberen...

– variant: Want de clitoris wordt daar opgevat als een kleine penis die men fijn kan masturberen.

Deze geheel eigen stijl vindt men terug in:

Les zones érogènes de la femme ne seraient jamais qu’un sexe-clitoris qui ne soutient pas la comparaison avec l’organe phallique valeureux...⁶¹

58. Dit met name in het duitse ‘man’. Sommige duitse vrouwen schrijven ‘frau’ in plaats van ‘man’. Dit lijkt me een iets te nadrukkelijke vervanging, maar wel leuk als ‘eye-opener’. Overigens is het zogenaamde vrouwvriendelijke ‘Mensch’ volgens Wandruszka etymologies afkomstig van ‘man’. In *Sprachen, vergleichbar und unvergleichlich* (Piper, München 1969) schrijft hij (p. 46), dat *mensch* een gesubstantiveerd adjektief van *mannisco* (mannelijk) is met als tussenfase *mannisch*. Ook volgens Wandruszka (overigens een heftig bestrijder van de Sapir-Whorff-hypothese) is zogenaamd patriarchaal woordgebruik ooit ontstaan vanuit een patriarchaal wereldbeeld. Dit betekent echter zijns inziens niet dat die band nu nog gelegd kan worden (het hoe en wanneer van deze verandering komt in dit boek niet aan de orde). Ook het grammatikale onderscheid in mannelijk / vrouwelijk en neutrum is volgens hem ooit ontstaan uit het semantiese onderscheid; deze samenhang was echter al in het latijn grotendeels zoek.

59. ‘Dit geslacht dat niet (één) is’, p. 34.

60. ‘Ce sexe qui n’en est pas un’, a.w., p. 23.

61. Ibidem.

– vertaling p. 31: De erogene zones van de vrouw zouden nooit meer zijn dan ofwel een clitorisgeslacht, dat de vergelijking met het waardevolle fallische orgaan niet doorstaat...

– variant: ...de vergelijking met het moedige fallische orgaan...

Door het gebruik van het hoofse *valeureux* speelt Irigaray juist met de ondertoon *moedig* die in het *waardevolle* doorklinkt. Ze drijft de spot met bepaalde mannelijke praktijken; dit spoor is in het nederlands niet te vertalen. In een frans-nederlands woordenboek kan men inderdaad als vertaling *moedig* lezen, maar deze konnotatie staat in dit fragment over de psychoanalyse niet voorop. Het woordenboek is een momentopname, een hulpmiddel, geen voorschrift. Vaak leveren uitgebreidere woordenboeken dé konnotatie die de tekst oproept, maar die minder gebruikelijk is in de alledaagse taal. Zo levert het WNT bij de vertaling van begrippen vaak betekenissen die minder gebruikt worden in de omgangstaal. Op het vertalen van enkele begrippen wil ik nu ingaan.

Noties

Jouissance

Het argument dat de engelse vertaling geeft om *jouissance* onvertaald over te nemen, is een noot bij de engelse vertaling van teksten van Lacan; er zou geen adequate vertaling bestaan: “‘Enjoyment’ conveys the sense, contained in *jouissance*, of enjoyment of rights, property, etc. Unfortunately, in modern English, the word has lost the sexual connotation it still retains in French. (Jouir is slang for ‘to come’). ‘Pleasure’ on the other hand, is pre-empted by ‘plaisir’ – and Lacan uses the two terms quite differently. ‘Pleasure’ obeys the law of homeostatis that Freud evokes in ‘Beyond the Pleasure Principle’ whereby, through distance, the psyche seeks the lowest possible level of tension. ‘Jouissance’ transgresses this law and, in that respect, it is beyond the pleasure principle.”⁶²

Het lijkt me dat, waar zo’n uitgebreide noot nodig is om *jouissance* ongewijzigd in het frans te laten, de engelse betekenis van *enjoyment* wel weer verruimd had kunnen worden, desnoods ook met een verklarende noot. Bij vertalen is het vaak weerstand bieden aan de behoefte alles over te dragen en te willen bekomentariëren. Zou het in de kontekst van wat Irigaray schrijft voor de engelse lezers onmogelijk zijn te genieten van een engels ekwivalent van *jouissance*?

62. Zie J. Lacan, *The Four Fundamental Concepts of Psycho-analysis*. Vertaling van A. Sheridan (Hogarth) 1977, p. 281.

Een betekenis ligt niet vast, vele associaties en konnotaties zijn mogelijk, 'woorden' kunnen met die vertaalde franse achtergrond weer een nieuwe lading krijgen. Men heeft bij dergelijke woorden vaak de neiging eerder een definitie te willen geven dan een vertaling⁶³, de lezers worden hierbij onderschat.

In het nederlands is *jouissance* vertaald met *genot*, *plaisir* met *lust* (in het Duits *Lustempfinden* en *Lust*). *Genot* riep bij ons associaties op als 'genieten, genoegen, behaaglijk, genotzucht, doelloos, oneindig, betekenisloos genieten', maar misschien klinkt het anderen te onlichamelijk in de oren en zouden die kiezen voor de Duitse versie: *lust* en *lustervaring*. Ook in *genot* zit een seksuele konnotatie die bewaard is gebleven in bijvoorbeeld *genotziek* (ziekelijk begeren naar zinnelijk genot) en *genotzuchtig*.

Ecriture

Ecriture is een nog weinig vertaald woord, misschien klinkt het te mooi in de oren om vertaald te worden (maar voor de goede orde: woorden als *désir* klinken voor Franse mensen net zo afgesleten als voor Nederlanders *verlangen*).

Ecriture féminine – vertaling: vrouwelijk schrift

- variant: vrouwelijke schrijfwijze
- Duits: weibliche Schreibweise

Ecriture wordt al enige decennia naast literatuur, als een alternatief voor literatuur gebruikt. Het surrealisme voerde de 'écriture automatique' in, teksten die vanuit het onbewuste geschreven worden, zonder censuur van het eigen 'ik'. *Ecriture* wordt een subversief begrip dat 'de auteur' en 'het boek' wil ondermijnen, de gevestigde taal en haar logika. Zo wordt *écriture* in de jaren zestig bij de 'nouveau roman' weer ingezet. Het is dus zo langzamerhand niet alleen een histories begrip, het staat voor een manier van teksten schrijven, voor een opvatting over de functie van literatuur. De 'écriture féminine' wordt door sommigen alleen maar gezien als een specifiek histories verschijnsel (wat het ook is, maar niet alleen), anderen willen duidelijk maken dat er te allen tijde 'vrouwelijk schrift' geschreven is, en in dit geval is er niets tegen het begrip te vertalen (en op zoek te gaan naar Nederlandse vormen van dit

63. Zo hebben we voor 'discours' *vertoog* gekozen (in navolging van C.P. Heering-Moorman, de vertaalster van de tekst *L'ordre du discours* van M. Foucault). *Vertoog* krijgt een nieuwe waarde, zoals 'discours' dat door de teksten van Foucault heeft gekregen. We hebben afgezien van een vertaling in de vorm van een korte definitie, bijvoorbeeld: 'het geheel van schrijven en spreken in de cultuur'.

schrift⁶⁴). Tenslotte noemt Hélène Cixous, de bekendste verwoordster van de 'écriture féminine' wellicht, zelf meermalen in haar teksten voorbeelden van wat zij 'vrouwelijk schrift' vindt (onder andere Hoffman, Kleist, Genet, Duras, Colette), waarmee ze al een bredere kontekst aangeeft.

Het begrip *écriture* heeft voorts door Derrida een nieuwe lading gekregen. Ook bij hem wordt het een subversief begrip. Hij legt de nadruk op de doorkruising van het primaat van het woord en de daarbij behorende opvatting over het schrift. Zijn werk *L'écriture et la différence* is in het Duits vertaald met *Die Schrift und die Differenz*.

Schrijfwijze is een mogelijke vertaling voor *écriture*, het klinkt wel begrensd, meer ingekaderd dan *schrift*.⁶⁵ *Schrijfwijze* veronderstelt een manier om met de taal en haar regels om te gaan; 'vrouwelijke schrijfwijze' zou dan een variant ten opzichte van andere schrijfwijzen zijn. Met deze vertaalkeuze vervalt tevens de waarde die Derrida aan dit begrip heeft meegegeven. *Schrift* geeft een preciezere ekwivalentie met *écriture*, beide woorden hebben een brede betekenisomvang. Het WNT geeft voor 'schrift' onder andere:

- het heilige schrift, de bijbel, De Schrift (vergelijk L'Écriture)
- het type tekens, zoals het Chinese schrift, het persoonlijke handschrift
- het geheel van letterbetekenis, in toepassing op getekende, gegrifte gedrukte of nog andere tekens
- het geheel van neergeschreven gedachten met de stof waarop zij zijn weergegeven
- manier van schrijven
- de lettersoort
- schrijfboek (cahier).

Dit scala van betekenissen is ook te vinden bij het Franse *écriture* in de wat uitgebreidere woordenboeken. Momenteel heeft *schrift* in de Nederlandse omgangstaal niet die veelheid van konnotaties en wordt het evenmin in Frans-Nederlandse woordenboeken als een mogelijke vertaling gemeld. Ook hier geldt weer dat woorden nieuw leven ingeblazen kan worden.

64. Monika van Paemel misschien?

65. Ook ben ik weleens 'schrijfwijze' tegengekomen; dit lijkt me echter een te verfraaide vertaling, die het begrip minder algemeen maakt. De ekwivalentie met schrift, het geschrevene in verhouding tot het woord, het gesprokene, valt bijvoorbeeld weg.

Vertalen: zwart / wit

Wat is er zo specifiek aan het vertalen van de teksten van Irigaray. Geen enkele vertaling is iets vanzelfsprekends, elke vertaling heeft een eigen materialiteit. Het literair-filosofies taalgebruik van deze teksten geeft de mogelijkheid tot vele interpretaties. Het impliciete, evokatieve ‘wit’ wordt door ieder op een andere plaats gelezen, anders in woorden vertaald. Samen vertalen wordt een ‘close-reading’; ieder ‘verdedigt’ de tekst, en verdedigt zichzelf in de tekst. Dit betreft niet alleen zaken als opvoeding, opleiding en milieu, maar ook eigen levenservaringen. Een tekst over moeder en dochter kan van de kant van de een of van de kant van de ander gelezen worden, en dit komt tof uitdrukking in de woordkeuze. ‘Vertalen werd voor ons de tekst de tijd laten, de ruimte geven voor haar onbesliste mogelijkheden’.⁶⁶

De teksten geven een inhoud, tegelijkertijd zijn ze zelf een commentaar op de (franse) taal. Ze bewegen zich aan de grenzen ‘op zoek naar manieren van spreken die meer ruimte laten’. ‘Het vertalen leidt dan naar de grenzen van het nederlands’. Vertalen is al een bezinnen op taal, schrijven van de kant van de vrouw geeft hieraan een extra dimensie. Niet alle sporen in het frans kunnen in het nederlands geschreven worden, sommige worden vertaald door witte woorden.

De vertaling staat er zwart op wit. Een bewijs? Een benadering.

66. Een enkele keer blijven de controversies tot het eind toe aanwezig en leiden tot onduidelijkheid in de tekst. Zo konden we het aanvankelijk niet eens worden ‘indifferente’ te vertalen met ‘onverschillige’ (dat zou te negatief klinken). Vandaaruit ontstond een noot: ‘in het frans “l’indifferente”’. Wanneer de lezer dan in het woordenboek kijkt, staat daar als vertaling ‘onverschillig’, en de cirkel is rond.

Joke Schrijvers

Weerstand tegen geweld

De leefruimte van boerinnen en landarbeidsters in Sri Lanka*

In dit artikel wil ik nagaan, hoe vrouwen omgaan met vormen van geweld waardoor hun leefruimte wordt ingeperkt, en onder welke voorwaarden zij weerbaar genoeg zijn om zich hiertegen te verzetten.¹ In navolging van onderzoeksters die zich intensief met dit onderwerp hebben beziggehouden², beschouw ik geweld tegen vrouwen als een extreme vorm van onderdrukking, waardoor zij als sekse systematies worden beperkt in mogelijkheden tot zelfbeschikking en zelfrespekt. Er zijn grote historische en maatschappelijke verschillen in de vormen van geweld en de weerstand van vrouwen hiertegen. Dit neemt niet weg dat geweld als mechanisme van vrouwenonderdrukking in elke samenleving voorkomt – niet in de laatste plaats in Nederland.³ Mijn beschrijvingen van de wijze waarop vrouwen in een bepaald gedeelte van Sri Lanka omgaan met fysiek en ideologisch geweld, hebben deze

* Met dank aan Wicky Meynen voor haar konstruktieve kommentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. Van september 1977 tot december 1978 verrichtte ik antropologisch onderzoek, gekoncentreerd op twee dorpen in de North Central Province van Sri Lanka. Dit onderzoek maakte deel uit van een groot onderzoeksproject in Sri Lanka, Egypte en Boven-Volta, dat door de Minister van Ontwikkelings-samenwerking was uitbesteed aan het Onderzoekscentrum Vrouwen en Ontwikkeling van de Rijksuniversiteit Leiden. Na 1978 was ik verschillende keren voor kortere perioden in Sri Lanka, in verband met een vrouwenproject dat tijdens mijn onderzoek was gestart.

2. Bijv. Kathleen Barry, *Female Sexual Slavery*. Englewood Cliffs (Prentice Hall) 1979; Renée Römkens, 'Verzet van mishandelde vrouwen. Een kwestie van macht en onmacht', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 3, 1980, pp. 267-293.

3. Samenvattingen over verschillende vormen van geweld tegen vrouwen en een overzicht van de relevante literatuur kunnen gevonden worden in *Lover*, 1979, nr. 1 en nr. 4; 1980, nr. 2 en nr. 4; 1981, nr. 3; 1982, nr. 1. Voor de nederlandse situatie zijn voorts verhelderend de getuigenissen van nederlandse vrouwen tijdens het Internationale Tribunaal over misdaden tegen vrouwen, in: Diana E.H. Russell, Nicole van de Ven, *Crimes against Women: Proceedings of the International Tribunal*. Millbrae (Les Femmes) 1976.

algemene achtergrond. Het is – ironies genoeg – onderdrukking en de strijd daartegen, die ons met hen verbindt.

Weerstand tegen geweld

Geweld tegen vrouwen geef ik een ruime betekenis: het is een vorm van machtsuitoefening, -bevestiging of -handhaving van de dominante sekse.⁴ Wij moeten niet alleen direct waarneembare vormen van mishandeling met fysiek letsel onderzoeken, maar ook de mate waarin geweld tegen vrouwen ideologies gelegitimeerd is. Ook wil ik geen strikt onderscheid aanbrengen tussen wat doorgaans fysiek geweld en structureel geweld wordt genoemd. Indien bijvoorbeeld volgens de heersende ideologie, of deze nu op bovennatuurlijke of wetenschappelijke gronden gewettigd wordt, vrouwen ernstig ziek of gek worden indien zij zich niet aanpassen aan de hun gestelde normen, dan zie ik een dergelijke dreiging niet als wezenlijk verschillend van het gevaar van verkrachting waardoor vrouwen in hun bewegingsvrijheid worden beperkt.

Dit brengt mij op een tweede verband. In navolging van Renée Römken ben ik van mening, dat wij niet kunnen volstaan met het onderzoeken van direct waarneembare vormen of momenten van gewelddadigheid. Juist het uitblijven van openlijke conflicten kan een indicatie zijn van de onmacht van de onderdrukte: zij anticipeert op mogelijk geweld en voegt zich bij voorbaat naar de haar gestelde normen.⁵ Teneinde een konfrontatie waarbij zij de verliezer is, te voorkomen, schikt zij zich volgens de regels van degenen die meer macht hebben, of die voorgeschreven zijn in de dominante ideologie waarin de belangen van de machthebbers wordt gereflekteerd. Terecht stelt Römken ook de onzichtbare kanten, dat wat nagelaten wordt, centraal in de analyse van geweld tegen vrouwen: ‘Ook met betrekking tot geweld blijkt dat de meest subtiele vorm van machtsuitoefening en geweldpleging zich op een onzichtbare manier manifesteert, in de vorming van gevoelens en gedachten – in dit geval: angst voor en het anticiperen op mogelijk geweld – die bij voorbaat haar inschikkelijkheid verzekeren, zonder dat een man daar iets voor hoeft te doen.’⁶

4. Zie ook Joke 't Hart e.a., ‘Visies op Vrouwenmishandeling’, in: *Lover*, 1979, nr. 1, pp. 11-15; R. Römken, ‘Verzet van mishandelde vrouwen’, a.w.

5. R. Römken, a.w., p. 290.

6. R. Römken, a.w., p. 291.

Het is duidelijk dat instemming met de machtsverhouding in belangrijke mate wordt bewerkstelligd door denkbeelden over de ‘natuurlijke’ aard en plaats van de vrouw. Uit onderzoek blijkt dat de mate waarin dergelijke denkbeelden door vrouwen zijn geïnternaliseerd, een belangrijke rol speelt bij haar aanpassing aan het gegeven van geweld – ook in geval van voortdurende mishandeling door echtgenoten. Onderschrijft een vrouw volledig de gangbare ideologie, dan ‘is de kans groot dat ze niet terugslaat of zegt “dit was de eerste maar ook de laatste keer” of op dat moment de relatie verbreekt en opstapt’.⁷ Om feitelijk op te kunnen stappen of de relatie te verbreken, zeker wanneer er afhankelijke kinderen zijn, is verzet tegen de heersende ideologie niet genoeg. Er moeten inkomsten en huisvesting zijn om te kunnen overleven. Weerstand tegen geweld vereist ideologische en materiële hulpbronnen. Het is mogelijk in verschillende samenlevingen en situaties na te gaan wat de voorwaarden zijn voor vrouwen om hier toegang toe te hebben. Anders geformuleerd: in hoeverre beschikken zij over mogelijkheden om zichzelf te respecteren en over hun eigen leven te beschikken? Om ons een beeld te vormen van de mate van onderdrukking, of positiever van de leefruimte van vrouwen, stel ik de volgende criteria voor

1. de controle over de vrouwelijke seksualiteit en vruchtbaarheid; de maatschappelijke vormgeving van moederschap;
2. de arbeidsdeling tussen de seksen; de toegang tot en zeggenschap over arbeid, bezit en machtsposities;
3. de verhouding tussen vrouwen onderling; samenwerking en organisatie;
4. de ideologie met betrekking tot mannelijkheid en vrouwelijkheid⁸; het zelfbeeld van vrouwen.

Ik heb deze criteria zo geformuleerd dat zij in verschillende situaties en op verschillende nivo’s toegepast kunnen worden: zij zouden bruikbaar moeten zijn zowel voor de dagelijkse levensomstandigheden in de sfeer van het huishouden, als voor het nationale politiek-ekonomiese bestel. De maatschappelijke aspecten die met behulp van de criteria analytisch kunnen worden onderscheiden, zijn in de praktijk nauw verweven, en hebben alle zowel ideologische als gedragskanten. Ik veronderstel daarbij geen verschillen in realiteitswaarde van denkbeelden en feitelijk handelen. Verzet tegen onderdrukking bijvoorbeeld is bepaald door ideologische

7. J. 't Hart, a.w., p. 13.

8. Volgens de engelse terminologie: ‘gender ideology’.

voorstellingen over wat vrouwen zijn, kunnen en mogen, maar evenzeer door materiële zaken als het wel of niet hebben van een eigen inkomen en onderkomen.⁹

Beoordeeld aan de hand van deze criteria, is extreme onderdrukking van vrouwen mogelijk in omstandigheden:

- waarin zij geen zeggenschap hebben over hun eigen seksualiteit en vruchtbaarheid, maar wel verantwoordelijk zijn voor de verzorging en voeding van kinderen en andere leden van het huishouden;
- waarin zij economies afhankelijk zijn van mannen, of uitgebuit worden in de minst betaalde, meest verguisde vormen van arbeid;
- waarin zij geïsoleerd zijn ten opzichte van andere vrouwen, zowel ruimtelijk als sociaal; en
- waarin volgens de heersende denkbeelden en in hun eigen voorstelling vrouwen de mindere zijn van mannen – wat betreft hun werk, hun lichaam en hun geest.

Het is te verwachten, dat in een dergelijke situatie de weerstand van vrouwen tegen geweld, of tegen de dreiging daarvan, minimaal is. Door verder onderzoek naar de feitelijke omstandigheden waaronder vrouwen verzet tonen en blijvend weerstand opbouwen, in heel verschillende situaties, kunnen wij meer duidelijkheid krijgen over de voorwaarden voor een vrijer bestaan. Ik hoop, dat de ervaringen van vrouwen in Sri Lanka, die ik via dit artikel doorgeef, aan dit inzicht kunnen bijdragen, en dat zijzelf hier uiteindelijk ook baat bij hebben.¹⁰

Mijn onderzoek in de North Central Province stelde mij in staat, een aantal vrouwen in heel verschillende levensomstandigheden van nabij te leren kennen. Tijdens mijn verblijf van een jaar in Kurunduvila¹¹, een van de dorpen van onderzoek, en ook tijdens kortere bezoeken nadien werd ik herhaaldelijk gekonfronteerd met geweld tegen

9. Zie ook Teresa Fogelberg, *Nanumba Women: Working Bees or Idle Bums? Sexual Division of Labour, Ideology of Work, and Power Relations between Women and Men*. ICA Publication nr. 53, Institute of Cultural and Social Studies, Leiden University, 1981, pp. 5-9.

10. Het voert te ver, in dit artikel verder in te gaan op de problematiek van de Noord-Zuid-verhoudingen, die onder meer inhoudt dat mensen in de Derde Wereld systematies minder toegang hebben tot allerlei bronnen van kennis, en dus tot macht – hetgeen nog in sterkere mate geldt voor vrouwen in de Derde Wereld. Schrijven in een nederlands *Tijdschrift voor vrouwenstudies* bijv., hoezeer ook geïnspireerd door de internationale vrouwenbeweging, draagt niet automatisch bij tot inzichten waar onze zusters in de Derde Wereld baat bij hebben.

11. Kurunduvila is een pseudoniem.

vrouwen of met de dreiging daarmee. Aanvankelijk registreerde ik vooral de ondergeschiktheid en gelatenheid waarmee zij over deze gebeurtenissen spraken. Later, toen ik meer begreep, troffen mij juist de subtiele, dikwijls indirecte vormen van verzet. Om van hun ervaringen iets te leren dat ook meer algemeen in het belang van vrouwen zou kunnen zijn, heb ik in dit artikel de wijzen waarop zij met geweld omgaan, zo systematies mogelijk geordend. Daartoe heb ik niet alleen verschillende individuele omstandigheden, maar ook situaties waarin de omstandigheden van vrouwen structureel verschillen, geanalyseerd aan de hand van de hierboven aangegeven criteria.

Gegeven het recente proces van marginalisering van boerinnen in dit gebied, waardoor zij worden afgesneden van vitale hulpbronnen zoals grondbezit, produktiemiddelen en moderne landbouwinformatie, zou het voor de hand liggen te onderzoeken, of vrouwen zich ten opzichte van geweld weerbaarder opstelden toen zij in sociaal-ekonomies opzicht zelfstandiger waren. Dit was ongeveer honderd jaar geleden nog het geval, voordat de effecten van de koloniale overheersing ook in hun dorpen merkbaar werden. Hoewel er materiaal te vinden is over een aantal relevante aspecten, zoals vestigingspatronen, huwelijksvormen, bezitsverhoudingen, arbeidsdeling, gezondheid en religieuze denkbeelden, is het moeilijk concrete historische gegevens met betrekking tot geweld tegen vrouwen te verzamelen. In de bestaande bronnen wordt het leven van vrouwen niet of ongenueanceerd behandeld, en van enige problematisering van de haar toegeschreven leefruimte is geen sprake. De archieven bevatten interessante gegevens over conflicten rond grondbezit en waterverdeling, maar voor zover ik heb kunnen nagaan is geweld tegen vrouwen niet opgetekend.

Ik heb daarom mijn eigen onderzoeksgegevens, die verzameld zijn tussen 1977 en 1982, rond dit thema geordend. Het betreft drie structureel verschillende situaties in de North Central Province: de verhoudingen in Kurunduvila, een van de honderden kleine dorpen waar mensen van oudsher hebben bestaan van landbouw; een grootschalig irrigatieproject, waar mensen in nieuwe dorpen worden ondergebracht om volgens richtlijnen van de overheid het nieuw ontgonnen land te kultiveren; en een klein landbouwproject – een kollektieve boerderij die door de armste vrouwen in Kurunduvila werd georganiseerd, en waar ik zelf nauw bij betrokken ben.

Marginalisering

Kurunduvila heeft nog geen vierhonderd inwoners, allen Sinhalese Boeddhisten. Het dorp is karakteristiek voor de wijze waarop het merendeel van de bevolking in dit droge gebied leeft, zij het dat het wat groter dan gemiddeld is. Men is afhankelijk van de opbrengst van twee typen landbouw: 'slash and burn'-landbouw op 'swiddens'¹² in het bos rond het dorp én rijstbouw op velden die geïrrigeerd worden uit een kunstmatig meer waarin regenwater wordt opgespaard. Sinds de laatste decennia is men voor het voortbestaan afhankelijk van een geldinkomen; van alleen zelfvoorziening kan men niet meer rondkomen. De huishoudens waarvan één of meer leden een baan buiten de landbouw hebben, bijvoorbeeld als onderwijzer, zijn duidelijk beter af dan de andere. Ten gevolge van de toenemende bevolkingsdruk moet men leven van een steeds kleiner en gefragmenteerder landbouwareaal. Daarbij komt het probleem van de sterk wisselende en geringe regenval. Sedert de inkorporatie in de markteconomie zien meer en meer boerinnen en boeren zich genoodzaakt land te verkopen en als dagloner te gaan werken voor de lokale elite.

Volgens het Sinhalese erfrecht erven zonen en dochters gelijke delen. Er zijn geen strikte voorschriften met betrekking tot huwelijksvestiging; het paar kan intrekken bij de familie van de man of van de vrouw, of zelfstandig gaan wonen. De woonplaats kan wisselen tijdens het huwelijk, al naar gelang de economische vooruitzichten. Er is de laatste tijd een sterkere tendens tot gezins-individualisering.

Traditioneel geven de seksuele relaties tussen mannen en vrouwen een zekere speelruimte aan vrouwen voor een eigen partnerkeuze, hoewel het kulturele ideaal een door de ouders gearrangeerd huwelijk is met strikte controle over de vrouwelijke seksualiteit vóór en tijdens het huwelijk. In de praktijk is dit alleen voor de rijkeren weggelegd en wordt er aan maagdelijkheid vóór het huwelijk geen doorslaggevende betekenis gehecht.¹³ Scheiding van de partners

12. Er bestaat geen nederlands woord voor 'swiddens'; dit is een veldje in het bos, dat gekapt en ontgonnen wordt om er voor één of enkele jaren landbouwproducten op te verbouwen. Deze vorm van landbouw wordt aangeduid als: slash and burn cultivation, shifting cultivation of ladangbouw.

13. Dit is heel anders in de kuststreken van Sri Lanka, waar de invloed van koloniale overheersing en van de rooms-katholieke kerk zich eeuwenlang heeft doen gelden. Zie Carla Risseuw, *The Wrong End of the Rope. Women Coir Workers in Sri Lanka*. (Research Project Women and Development), Colombo/Leiden 1980, pp. 119-121.

komt veelvuldig voor, en vormt geen beletsel voor een volgend huwelijk van de vrouw. Ook buitenechtelijke relaties, hoewel officieel afgekeurd, hebben traditioneel geen ernstige gevolgen voor vrouwen. Polyandrie, waarbij één vrouw twee mannen heeft, was een aanvaarde samenlevingsvorm, en kwam veelvuldig voor. De feitelijke speelruimte van elke vrouw werd echter begrensd door het feit dat zij onherroepelijk een zwaar stigma kreeg, wanneer zij een kind ter wereld bracht waarvoor geen man het vaderschap op zich wenste te nemen. Dit kon inhouden dat zijzelf en haar familie door de gemeenschap behandeld werden alsof zij van een lagere kaste waren.¹⁴ Vaderschap houdt in, dat het kind van de vader erft en dat hij formeel zeggenschap heeft, bijvoorbeeld bij de keuze van een huwelijkspartner. De vader is gezinshoofd en autoriteit, terwijl de moeder moreel en feitelijk verantwoordelijk is voor de voeding en verzorging.

Modernisering heeft in dit gebied tot gevolg gehad, dat het huwelijk zoals dat in de stedelijke centra gewoon was – althans bij de beter gesitueerden – ook hier het ideaal werd. Het moest officieel geregistreerd worden, en polyandriese en buitenechtelijke relaties werden moreel verwerpelijk. Het nieuwe ideaal is het monogame huwelijk, waarbij de man als gezinshoofd en kostwinner exclusieve rechten heeft op de seksualiteit van zijn vrouw. De dubbele moraal geldt naar mijn indruk sterker dan vroeger. De mogelijkheden van vrouwen zelf over hun vruchtbaarheid te beschikken zijn door modernisering niet toegenomen. Weliswaar zijn de meesten globaal op de hoogte van moderne antikonceptiva, maar de heersende denkbeelden over de gevaren hiervan en effectieve weerstand van de zijde van mannen, belemmeren vrouwen er gebruik van te maken. Nog steeds moeten zij hun toevlucht nemen tot traditionele vormen van abortus en infanticide, wanneer zij ongewenst zwanger zijn geworden en geen kans zien het kind groot te brengen.

De arbeidsdeling tussen de seksen is in de landbouw van oudsher zodanig, dat de bijdrage van mannen en vrouwen onmisbaar is. Terwijl mannen verantwoordelijk zijn voor de rijstbouw, is de bewerking van de swiddens overwegend vrouwenwerk. Het dubbele landbouwsysteem maakt in sommige perioden de volledige inzet van alle volwassenen noodzakelijk, terwijl in de oogsttijd de hulp van kinderen ook nauwelijks gemist kan worden. Het feitelijke belang van vrouwenarbeid in de landbouw blijkt uit het feit dat men eeuwenlang

14. Deze dorpen in de North Central Province bestaan traditioneel uit mensen van dezelfde kaste. De inwoners van Kurunduvila behoren tot de Govigama, de dominante kaste.

De arbeid van vrouwen voor de landbouw is onmisbaar: zoveel mogelijk stronken en takken worden verwijderd voordat het veld wordt ingezaaid.

grotendeels overleefd heeft dankzij de produkten van de swiddens: in minstens twee van de vijf seizoenen is de rijstogst door gebrek aan regenval een mislukking.¹⁵ Men overleefde van gierst, een uitsluitend door vrouwen verbouwd gewas. Tegenwoordig worden de swiddens gebruikt voor de verbouw van handelsgewassen; nog steeds is vrouwenarbeid hiervoor noodzakelijk.

Gegeven ook het feit dat vrouwen net als mannen land erfdien, maakte deze arbeidsdeling in de traditionele zelfvoorzienings-economie het voor vrouwen mogelijk een vrij grote mate van invloed te hebben binnen de familie. Weduwen en gescheiden vrouwen konden zichzelf en hun kinderen in leven houden door hun rijstland in deelpacht aan een mannelijk familielid te geven en zelf een swidden te bewerken; hiervoor was alleen minimale hulp nodig van een mannelijk familielid voor werkzaamheden die als uitsluitend mannelijk werden beschouwd. Gemakkelijk was het leven niet als alleenstaande vrouw, maar dat was het ook niet voor een man zonder

15. James Brow, *Vedda Villages of Anuradhapura. The Historical Anthropology of a Community in Sri Lanka*. Seattle (University of Washington Press) 1978, p. 98.

vrouw; de arbeidsdeling maakte de seksen in principe van elkaar afhankelijk voor het voortbestaan. Tegenwoordig is de afhankelijkheid van vrouwen naar verhouding veel groter: de overgang naar een markteconomie vereist de beschikking over nieuwe hulpbronnen, die essentieel zijn om zich als zelfstandige boer(in) in de veranderende produktieverhoudingen te handhaven, zoals: krediet-faciliteiten, landbouwvoorlichting, machines, transportmogelijkheden en toegang tot de markt. Door traditionele beperkingen in hun bewegingsvrijheid in combinatie met de moderne kostwinners-ideologie hebben vrouwen tot geen van deze moderne produktie-middelen toegang; hun marginalisering is het gevolg. Zij leveren nu onbetaalde familiewerk voor hun mannen, die over de opbrengst beschikken. Moeten zij hun arbeid verkopen als dagloonsters, dan brengt deze hoogstens twee-derde van een mannenloon op.

Niet alleen de relaties tussen de seksen maar ook die tussen vrouwen onderling zijn veranderd. Door de groeiende klasse-teenstellingen komen ook vrouwen tegenover elkaar te staan in structurele ongelijkheid en onderlinge concurrentieverhoudingen. Waren vroeger wederzijdse hulpverlening en grotere samenwerkingsverbanden mogelijk binnen de vrij egalitaire verhoudingen die het dorpsleven kenmerkten, nu is een groeiende groep armen afhankelijk van werkgelegenheid bij een kleine lokale elite; vroegere samenwerkingsverbanden zijn veranderd in matronage- en patronage-verhoudingen of lossere relaties tussen werkgevers en daglo(n)sters.¹⁶

Nu moet men zich op grond van het hierboven geschetste beeld geen idyllische voorstelling maken van koöperatie en saamhorigheid van vrouwen vóórdát hun belangen door structurele teenstellingen scherp tegenover elkaar kwamen te staan. Ook vroeger was de belangrijkste economische eenheid het huishouden, in de meeste gevallen bestaande uit drie generaties. De leden hiervan waren in de eerste plaats loyaal ten opzichte van elkaar, in de tweede plaats ten opzichte van verdere familieleden in en buiten het dorp. Zo hadden bijvoorbeeld conflicten tussen rijstverbouwende mannen over het schaarse water onmiddellijke reperkussies voor de relaties tussen de bijbehorende vrouwen. Een vrouw dient primair de belangen van haar echtgenoot en verwanten te behartigen, niet die van haar seksegenoten.

16. Dit proces van marginalisering is uitvoerig beschreven in: Joke Schrijvers, 'Manipulated motherhood. The marginalization of peasant women in the North Central Province of Sri Lanka', in: *Development and Change*, vol. 14, 1983, nr. 2.

De loyaliteit tussen vrouwen onderling wordt van oudsher ook doorkruist door de heersende denkbeelden over de aard van de seksen. De algemene opvatting, van mannen zowel als vrouwen, is dat vrouwen de mindere sekse zijn – wat betreft hun fysieke en geestelijke vermogen en ook wat betreft hun werk. Deze ideologie is in strijd met de voor het voortbestaan onmisbare economische bijdrage van vrouwen en verhult deze konsekwent in het dagelijks denken. Paradoxaal genoeg wordt deze vernederende voorstelling van de vrouwelijke sekse kultureel gelegitimeerd met behulp van voorstellingen rond de lichamelijke functies die moederschap mogelijk maken – terwijl juist moederschap voor een vrouw de enige weg tot kultureel aanzien is. Door deze biologiese kenmerken worden vrouwen geacht zwak en kwetsbaar te zijn, niet in staat goed te functioneren zonder leiding van een man. Ideeën over de periodieke onreinheid van vrouwen beperken in hoge mate hun bewegingsvrijheid en sluiten hen uit van deelname aan instituties met hoog kultureel prestige, zoals bepaalde landbouwrituelen en tempelfuncties. Als sanktie voor overtreding van deze beperkingen werken vooral voorstellingen met betrekking tot bovennatuurlijke verschijnselen: begeeft een vrouw zich alleen naar een eenzame plek, of gaat zij in de schemering nog water putten, dan is de kans groot dat zij bezeten raakt door bepaalde kwaadaardige geesten en ernstig ziek of krankzinnig wordt.

Deze visie op de reproductieve vermogens van vrouwen en de daaraan verbonden gedragsregels brengt met zich mee, dat volgens de opinie van beide seksen het leven van een vrouw zwaarder is dan dat van een man. Als zij het voor het kiezen hadden, zouden vrouwen in een volgend leven liever een man zijn – ook al was het een arme man. De mogelijkheid hiertoe is klein, volgens hen: een van de voorwaarden is immers dat men zich als vrouw niet alleen in de vorige levens, maar ook in dit leven heel goed moet hebben gedragen. En dan kan men alleen als man herboren worden wanneer de echtgenoot openlijk erkent dat zij een goede vrouw was en, voordat zij sterft, als zijn wens te kennen geeft dat zij als man herboren wordt. Een man zou dit alleen doen, wanneer zijn vrouw altijd gehoorzaam, liefdevol en geduldig tegen hem was geweest, ook wanneer hij onhebbelijk was tegen haar. Zelfs in een dergelijk uitzonderlijk geval is het niet waarschijnlijk dat een man deze wens uitspreekt, omdat daarmee de kans dat hij als vrouw herboren wordt, groot is geworden – en dat wil geen man.

Ik ben uitvoerig op deze ideologische aspecten ingegaan, omdat in het dagelijks leven de dingen die mensen denken, even reëel zijn als

de dingen die zij doen. De kort geschetste denkbeelden zijn voor het onderwerp van dit artikel vooral op twee punten belangrijk: ten eerste het feit, dat vrouwen een negatief beeld hebben van hun eigen sekse, waardoor zij weinig zelfwaardering en zelfvertrouwen hebben en ook andere vrouwen geringschatten. De heersende ideologie werkt solidariteit tussen vrouwen onderling tegen. Ten tweede heb ik willen aangeven, hoe diep geworteld de opvatting is dat gehoorzaamheid aan mannelijk gezag natuurlijk is en tevens wenselijk, en dat de goedkeuring van mannen van het grootste belang is – niet alleen voor dit leven, maar ook voor het volgende.

Gegeven de hierboven geschetste structuren is er over het algemeen geen direkt fysiek geweld nodig om vrouwen te dwingen zich aan de regels te houden. Zij hebben geleerd zich aan te passen en een ondergeschikte rol te spelen. Is een vrouw het niet eens met de gang van zaken, dan zal zij niet gauw openlijk verzet plegen, maar haar toevlucht nemen tot meer indirecte middelen om haar zin te krijgen. Zij kan besluiten enkele dagen of weken niet tegen haar man te praten, niet of niet lekker te koken, buikpijn te hebben wanneer hij wil vrijen, of tijdelijk weg te lopen naar het huis van haar moeder. De meeste vrouwen scheppen met dergelijke indirecte vormen van verzet wel ruimte in de persoonlijke sfeer; wat hun invloed echter beperkt is het concrete gegeven dat een openlijk konflikt zeer waarschijnlijk in hun nadeel uitvalt: mannen zijn officieel de baas en een ongehoorzame vrouw kan rekenen op slaag.¹⁷ Daarbij is de angst voor bovennatuurlijke sankties eveneens zeer reëel.

Er zijn vele voorbeelden te geven van gevallen waarin het tot openlijke konflikten en geweld komt, incidenteel of herhaaldelijk. Ik wil er hier enkele beschrijven om te illustreren hoe vrouwen onder verschillende omstandigheden met dit gegeven omgaan en welke gevolgen geweld, of angst daarvoor, voor hen kan hebben.

Het eerste voorbeeld illustreert vooral het verband tussen enkele belangrijke aspecten van machteloosheid: onmacht van de vrouw haar eigen vruchtbaarheid te beheersen; economische afhankelijkheid; het ontbreken van een eigen onderkomen en van de morele en feitelijke steun van seksegenoten.

17. Zie ook *Voice of Women. A Sri Lanka Journal for Women's Emancipation*, nr. 1, januari 1980, p. 14; nr. 3, maart 1981, pp. 32-35.

Indra¹⁸ behoort tot een arme familie en is getrouwd met een man zonder grond, die als losse arbeider de kost verdient. Zij hebben een hut met één kamer. Met haar drie kleine kinderen is zij afhankelijk van zijn inkomsten, maar ze is nooit zeker óf hij geld afdraagt en hoeveel. Omdat zij afwisselend zwanger is of zoogt en de zorg voor de kinderen heeft, wordt zij niet aangenomen voor werk. Haar man wil niet dat zij de pil gebruikt en ze kan niet stiekem een spiraal nemen omdat ze niet alleen naar de kliniek in de stad durft te gaan. Neemt ze iemand mee, dan komt hij er toch achter. Het derde kind sterft niet lang na de geboorte en kort daarop is zij weer zwanger. Indra's man verwijt haar dat zij aldoor in verwachting raakt. Zij hebben steeds meer moeite rond te komen, er zijn voortdurend ruzies. Hij is erg driftig en slaat gauw.

Kort na de geboorte van de vierde baby loop zij met de kinderen van huis weg, maar haar man komt haar achterna, slaat haar tot bloedens toe bij de bushalte en neemt het dochttertje mee. Voor de zoveelste keer vlucht zij naar haar ouders, die in een ander dorp wonen, maar daar is ook niet genoeg eten voor zoveel mensen erbij. Wanneer haar vader haar moeder afranselt omdat deze haar onderdak wil blijven bieden, gaat Indra weer terug naar huis. De vorige keer was zij teruggegaan omdat haar man haar familieleden met een mes had bedreigd om haar weer mee te krijgen.

Ook was het een keer gebeurd, dat er 's avonds laat ineens twee agenten aan de deur waren geweest, op zoek naar haar man. Ze wist niet waar hij was, hij was dronken thuisgekomen en weer weggegaan. Zij dreigden haar mee te nemen naar het buro als zij het niet vertelde, schopten in haar buik. Ze was toen zeven maanden zwanger. Ze zeiden dat zij op het buro net zo lang door zouden schoppen tot het kind geboren werd.

Indra woont nu afwisselend bij haar man, haar ouders en bij een nicht. Andere vrouwen met wie ik over haar sprak, vinden dat het allemaal haar eigen schuld is. Zij had van te voren moeten weten dat de man niet deugt. Nu ze eenmaal met hem getrouwd is, moet zij het hem zo naar de zin maken dat hij zich beter gedraagt. Uiteindelijk ligt het altijd aan de vrouw of haar man een goede echtgenoot is of niet.¹⁹

In dit geval was er geen alternatief voor deze vrouw dan steeds van onderdak te wisselen. Zij had geen onderkomen, geen eigen inkomen en geen relaties met mensen die het minder krap hadden dan zij. De zorg voor haar kleine kinderen en zwangerschap verhinderden haar als dagloonster zelf geld te verdienen. In tegenstelling tot veel andere vrouwen verzette zij zich tegen het haar voorgeschreven gedrag en maakte haar man openlijk verwijten. Het is mogelijk dat zijn enige reactie hierop gewelddadigheid jegens haar was.

18. De namen van personen in de voorbeelden zijn pseudoniemen.

19. Een uitvoerige beschrijving van de ervaringen van deze vrouw is ook te vinden in: Joke Schrijvers, 'Viricentrisme of onderdrukking', in: *Sociologische Gids*, jrg. XXVI, nr. 5, sept./okt. 1979, pp. 383-384.

Het volgende voorbeeld illustreert een vergelijkbare vorm van geweld: een vrouw die door haar echtgenoot mishandeld wordt omdat zij hem niet gehoorzaamt en omdat zij ook niet doet alsof. Verschillen in omstandigheden maken dat de wijze waarop zij met dit probleem omgaat, totaal anders is dan die van Indra.

Sunitha is de dochter van een welgestelde, gerespecteerde familie. Zij heeft doorgeleerd en is onderwijzeres. Haar ouders kunnen een goed huwelijk voor haar arrangeren, met een funktionaris van het lokale bestuur. Hij woont in hetzelfde dorp; ze gaat inwonen bij hem en zijn oude vader. Niet lang nadat zij getrouwd zijn, ontstaan er moeilijkheden over de besteding van haar salaris. Sunitha is gewend dat grotendeels af te dragen aan haar ouders, en zij blijft hen regelmatig geld geven. Haar man is van mening dat haar inkomen aan hem toebehoort, en hij wil het op een andere manier besteden. Zij weigert om hem alles te geven. Als hij kwaad is, drinkt hij te veel en dan mishandelt hij haar. Elke keer vlucht zij naar haar ouders, die dan bemiddelen tot zij weer teruggaat.

Zij krijgen een dochttertje. Met de zorg voor het kind kan Sunitha de situatie niet meer aan; als haar man haar slaat waar het kind bij is, raakt het elke keer volledig in paniek. Op een keer loopt zij weg met haar kind en weigert ooit nog terug te gaan naar haar man. Sindsdien woont Sunitha met haar dochttertje weer bij haar ouders en deelt als vanouds haar salaris met hen. Zij weigert elk contact met haar man, maar staat wel toe dat hij regelmatig het kind bezoekt.

De publieke opinie over haar gedrag is veel minder krities dan in het voorgaande voorbeeld. Wellicht is haar status als dochter van een belangrijke familie en als onderwijzeres te hoog voor een totale afkeuring. Maar in plaats van respect roept zij nu voornamelijk medelijden op: zij heeft haar kansen verspeeld. Ze lijdt een zeer geïsoleerd bestaan en heeft buiten haar naaste familie geen enkel contact.

In dit geval kon de vrouw definitief aan de mishandelingen ontkomen dankzij haar economische zelfstandigheid en het feit dat zij een onderkomen had bij haar ouders. Haar aanzien heeft echter geleden onder het gebeurde. Dit geldt niet voor haar man.

In het volgende voorbeeld komt dezelfde vorm van geweld terug, maar de reacties van de vrouw zijn ambivalent. Zij wil niet meer samenwonen met haar man, maar blijft hem af en toe ontvangen en laat zich seksueel gebruiken. Haar onmacht is groot omdat zij geen inkomsten heeft en geen steun van familieleden. Lichamelijke zwakte ten gevolge van bovennatuurlijke oorzaken maakt haar nog kwetsbaarder.

Malani woont met haar jongere broer bij haar moeder. Zij zijn arm, hoewel zij land hebben. Haar vader is gestorven aan een slangebeet toen zij zeven jaar was en haar broer negen maanden, en er is niemand om het rijstland te bewerken. Haar moeder verdient de kost met allerlei klussen voor rijkere mensen en met

het verbouwen van gierst in deelpacht. Zij hebben net genoeg om geen grond te hoeven verkopen. Als zij achttien is, trouwt ze met een man van elders. Zijn familie bezit geen grond en hij trouwt bij hen in, zodat hij hun land kan bewerken. Na een jaar krijgt hij moeilijkheden in het dorp, hij maakt ruzie thuis en slaat haar af en toe. Zij gaat met hem mee naar zijn dorp, maar laat hun dochttertje achter bij haar moeder. Binnen vijf jaar krijgt zij nog drie dochters. Het huwelijk gaat steeds slechter, er is geen geld, haar man drinkt en mishandelt haar.

Als Malani het niet meer uit kan houden gaat ze met haar kinderen naar haar moeder terug, die in deze tijd de kost verdient met koken voor een onderwijzersfamilie. Haar jongere broer is nu in staat hun grond te bewerken, maar op zijn achttiende sterft hij binnen korte tijd aan een hersentumor. Wanneer de jongen dood is, komt Malani's man weer bij hen wonen en neemt de landbouwtaak over. Maar het blijft slecht gaan, hij drinkt nog steeds en eist dan het loon van zijn schoonmoeder op. Elke keer als zij weigert, chanteert hij haar door Malani te slaan. Het komt zo ver, dat zij onder zijn pressie land gaan verkopen. In die periode worden er nog drie kinderen geboren, waarvan er maar één een zoon is. Tenslotte vertrekt hij naar een nieuwe kolonie, waar hij een stukje grond heeft kunnen krijgen en ze besluit niet mee te gaan.

Het is nu bittere armoede, hun land is bijna geheel verkocht, er is geen volwassen man om het resterende deel te bewerken of om een veldje in het bos te kappen. De oudste dochters hebben af en toe werk als dagloonster. Malani's moeder is daar te oud voor, maar doet klusjes voor de vrouw van een winkelier, in ruil waarvoor zij wat levensmiddelen krijgt. Af en toe komt Malani's man ineens terug, wil met haar vrijen en is erg driftig. Haar oudste dochters gaan soms naar hun vader en krijgen wat geld of kadootjes van hem, of blijven een tijdje gratis bij hem wonen.

Met Malani gaat het helemaal niet goed; zij kan niet uit werken gaan omdat haar gezondheid te zwak is. Ze is bezeten geraakt door een kwade geest, die zij de Boomgodin noemt. Toen haar neef gestorven was, vroegen de verwanten haar te helpen het sterfhuis te reinigen, de vloer van een nieuwe laag te voorzien. Zo'n sterfhuis, vooral als er een man gestorven is, is de meest onreine plaats die er bestaat, en eigenlijk is het reinigen van een sterfhuis mannenwerk – vrouwen zijn immers kwetsbaarder voor de mogelijke kwade invloeden van deze 'killa', deze onreinheid, dan mannen. Maar omdat zij het haar vroegen, had ze toch maar geholpen met de vloer. Op de terugweg naar huis zag ze de Boomgodin en ze raakte bewusteloos. Zo werd ze later haar huis binnen gedragen. Zij was bezeten, want ze sprak in trance, de geest sprak door haar en zei dat het niet goed was als ze naar het ziekenhuis ging, en dat ze ook geen geld uit moesten geven om te proberen haar te genezen. Dat hebben ze dus niet gedaan. Sindsdien raakt zij soms ineens weer bewusteloos; zij is in de ban van de Godin. Het is een zwaar lot, want zij kan door haar zwakke gezondheid niet uit werken gaan.

Nog steeds komt Malani's man op onverwachte tijden op bezoek. Ze zegt, dat ze zo min mogelijk met andere vrouwen praat: 'Vrouwen zijn kwaadspreeksters, ze roddelen altijd over andere vrouwen'. Nu wordt er verteld dat ze zwanger is: 'Maar dat is niet waar en als het waar was, dan moet ik het kind toch zeker

grootbrengen? Ze vragen me of het van de vader van mijn zeven andere kinderen is. Als dat zo was, dan zou ik die man toch zeker thuis houden, of niet? Maar ik wil hem niet. Mijn jongste dochter was een maand oud toen hij wegging, en wie heeft haar de laatste acht jaar te eten gegeven, ik toch zeker?' Maar deze keer heeft Malani het niet meer kunnen opbrengen. Toen het zover was, heeft ze samen met haar moeder, in de nacht, gedaan wat nodig was. Het duurde lang voor ze weer een beetje op krachten was. Iedereen die naar haar kwam kijken, vertelde ze dat er plotseling die nacht een heleboel water uit haar buik was gelopen, het hield niet op. Daarna had ze haar oude figuur weer terug. Er wordt niet lang over nagepraat door de vrouwen, het is niets nieuws.

Er zouden nog veel voorbeelden te geven zijn van de dubbele machteloosheid van armoede en vrouw-zijn, die vrouwen in Kurunduvila kwetsbaar maakt voor geweld. 'Een goede echtgenoot', zeggen zij, 'is een man die niet drinkt en niet slaat.' Volgens de gangbare opinie hebben vrouwen de morele verantwoordelijkheid hun mannen weer op het goede pad te helpen als dat nodig is. Maar een situatie waarin het merendeel van de dorpelingen zienderogen armer wordt, biedt weinig steun om het de heer des huizes naar de zin te maken, al was het maar met een lekkere maaltijd zo nu en dan.

Isolatie

De omstandigheden in Kurunduvila zijn in grote lijnen terug te vinden in de andere oude dorpen die zo kenmerkend zijn voor de North Central Province. Heel anders is het in dat gedeelte van de provincie, waar het grootscheepse Mahaweli River Development Project wordt uitgevoerd. Net als in andere, door de Wereldbank en vergelijkbare organisaties gefinancierde projecten, is men ook hier bij het ontwerpen van een samenlevingsmodel uitgegaan van het kleine kerngezin met de man als kostwinner, gezinshoofd en eigenaar van de toegewezen grond.²⁰ Voor de vrouwelijke kolonisten in dit project betekent dit, dat zij hun traditionele grondrechten kwijt zijn; zij zijn onteigend. Ook in de tweede en daarop volgende generaties blijft dit zo, aangezien de grond niet opgedeeld mag worden en overgaat naar één van de zoons. Alleen in uitzonderingsgevallen, wanneer er geen echtgenoot of zoon is, wordt het land toegewezen aan een vrouw. In Ranveligama,²¹ het dorp waar ik in dit project mijn onderzoek op concentreerde, was slechts 14% van de grondeigenaars een vrouw. De

20. Zie Barbara Rogers, *The Domestication of Women. Discrimination in Developing Societies*. Londen (Kogan Page) 1980, pp. 67-79.

21. Ranveligama is een pseudoniem.

marginalisering van vrouwen, die zich in de rest van de North Central Province sinds enkele decennia voltrekt, is in het Mahaweli River Development Project als het ware planmatig voltooid.²²

Boeren die als kleine, commerciële ondernemers kunnen functioneren, zijn in deze opzet succesvol. In het begin van hun nieuwe bestaan als kolonist beschikken zij over de onbetaalde werkkraft van vrouw en kinderen. Dit maakt het mogelijk ook zonder investering in gehuurde arbeidskrachten of machines het noodzakelijke kapitaal te verwerven. De vrouwen hebben geen plaats als zelfstandige producenten, zij beschikken niet over de opbrengst van hun werk en alle diensten met betrekking tot landbouwvoorlichting, krediet, marketing en community development zijn op mannelijke kostwinners gericht. Zo vormen zij een uitgebuite arbeidsreserve: 'Omdat we niet genoeg arbeiders en niet genoeg geld voor arbeiders hebben, moeten we het wel met de vrouwen doen', legde een van de boeren mij duidelijk uit. Volgens de nieuwe ideologie, die gepaard gaat met deze produktieverhoudingen, is het modern om als man een huisvrouw te hebben. Zodra men het zich financieel kan veroorloven en er voldoende arbeidsaanbod is, wordt de onbetaalde arbeid van vrouwen vervangen door landbouwmachines en gehuurde arbeid, waarmee de status van het gezinshoofd stijgt. Wanneer zich na één generatie klasseverhoudingen uitkristalliseren, is er een nieuwe reserve van mannelijke en (goedkope) vrouwelijke arbeidskrachten ontstaan en hebben de suksesvollen voldoende kapitaal om hierin te investeren.

Ook al was Ranveligama, het dorp van onderzoek, nog maar een paar jaar oud, het begin van een dergelijk proces was al waarneembaar. Juist omdat alle mannelijke kolonisten gestart waren met formeel dezelfde kansen – een gelijke hoeveelheid grond – leidden de al spoedig zichtbare verschillen in sukses tot heftige conflicten.²³ Deze werden verscherpt door de concurrentieverhoudingen en door het feit dat families uit verschillende dorpen, streken en kaste-achtergronden in één dorp bij elkaar waren geplaatst: in principe was er geen enkele reden de nieuwe medemensen te vertrouwen.

22. Zie ook Els Postel, Joke Schrijvers (red.), *A Women's Mind is longer than a Kitchenspoon. Report on Women in Sri Lanka*. Research Project Women and Development. Colombo/Leiden 1980, pp. 109-118.

23. Ondanks formele gelijkheid waren er in feite allerlei factoren van ongelijkheid: ongelijke kwaliteit van het toegewezen land; ongelijke opleiding, landbouwkundige kennis en ervaring; ongelijke financiële en sociale uitgangspositie.

Voor de vrouwen betekende de hierboven geschetste situatie niet alleen dat hun werkkraft werd uitgebuit. In tegenstelling tot de traditionele arbeidsdeling hadden zij nu geen enkele mogelijkheid enigszins autonoom te handelen. Hun traditionele produktieve taak in de 'slash and burn cultivation' was niet in de planning opgenomen; en volgens oude en nieuwe normen houdt geïrrigeerde landbouw in, dat de man het beheer heeft, ook al wordt de arbeidskraft van zijn vrouw gebruikt.

De voornaamste klacht die door de vrouwen zelf werd geuit, betrof de eenzaamheid en het sociale isolement: 'We worden hier gek, er is niemand'. 'Niemand' wil zeggen, geen andere vrouwelijke familieleden of dorpsgenoten. De overwegend jonge vrouwen waren voor hun kontakten in de eerste plaats aangewezen op hun echtgenoten en jonge kinderen. Hoewel sommige vrouwen als voordeel noemden, dat zij nu minder onder controle van oudere familieleden stonden, wogen zij dit zelf meteen af tegen de toegenomen zeggenschap van hun echtgenoot. Ouders, broers of zusters konden niet ingeschakeld worden bij meningsverschillen.

Naarmate ik een aantal vrouwen beter leerde kennen, werden deze gevoelens van eenzaamheid en leegte mij nog duidelijker: gegeven de sfeer van wantrouwen tussen de families onderling en de vele bronnen van konflikt over de kwaliteit van het land en de toevoer van water, werd er gezocht naar middelen om openlijke ruzie te voorkomen. Een van de oplossingen die mannen voor de problemen zagen, was hun vrouwen en dochters kategorieën te verbieden met andere vrouwen kontakt te hebben. Zij vreesden de eskalaties die anders in hun ogen onherroepelijk zouden optreden ten gevolge van de 'natuurlijke ruzieachtige en emotionele aard van de vrouw'. Om deze eis af te dwingen werd dikwijls fysiek geweld toegepast. Mijn indruk is dat de weerstand van vrouwen tegen dit dwangmiddel aanzienlijk geringer was dan in het oude dorp en dat geweld ook veelvuldiger werd gebruikt. Ter illustratie geef ik twee voorbeelden.

Wanneer wij weer op bezoek komen²⁴ begint Bisomenika tegen ons uit te pakken: ze heeft enorme problemen met haar man. Sinds ze in dit nieuwe dorp wonen is hij helemaal veranderd. Vroeger was hij een goede man, maar nu is hij steeds van huis weg en als hij terugkomt mishandelt hij haar. 'Kijk maar, ik ben al mijn voortanden kwijt, dat gebeurde al in het begin hier'. Hij heeft ook een keer haar rechter bovenarm gebroken, vertelt ze. Voor die tijd sloeg hij nooit.

Als verklaring voor zijn veranderde gedrag legt Bisomenika de schuld bij een

24. Ik werd in mijn onderzoek geholpen door Malkanthi Sooriyabandara, samen met wie ik de meeste van dergelijke gesprekken voerde.

andere vrouw: ze had al gauw gemerkt dat haar man in dit dorp begonnen was vreemd te gaan. Hij verzweeg het wel, maar ze weet het zeker. Hij ging naar dat huis daar achter, naar die hoer. Dat is een vrouw die alle mannen kan strikken. Iedereen weet dat, want zij was de enige vrouw in het dorp toen er in het begin alleen mannen waren om de huizen te bouwen. Vandaar. Die vrouw levert haar diensten ook aan alle ambtenaren uit M. Ze heeft thuis ontzettend veel spullen, veel zakken rijst, een dressoir en ander fraai meubilair (Bisomenika geeft een tamelijk volledige beschrijving van al het huisraad). Die hoer heeft zoveel spullen, omdat ze haar diensten op krediet geeft. Na de oogst krijgt ze dan rijst, een halve zak of een hele, al naargelang. Of geld. Omdat ze alle mannen weet te lokken, is er tussen de meeste echtparen ruzie, volgens Bisomenika.

Een half jaar geleden heeft zij met die vrouw gevochten, op het pad naar de rivier. Ze trokken elkaar de haren uit. Er kwam toen onmiddellijk een man om hen te scheiden. De vrouwen uit de naburige huizen stonden op een afstandje te kijken. Daarna heeft haar man haar voorgoed verboden andere vrouwen op te zoeken, of met hen te praten op het pad.

Wat mij in deze woorden vooral treft, is hoezeer deze vrouw de ideologie over de slechte vrouwelijke aard verinnerlijkt heeft, en hoe haar verklaring voor het veranderde gedrag van haar man hierdoor beïnvloed wordt. Haar woede richt zich niet tegen hem, maar tegen de heks die hem met haar sterkste negatieve krachten betoverd heeft:

Hoe die vrouw de mannen aan zich weet te binden? Ze gaat naakt de jungle in, verzamelt daar kruiden. Die kookt ze in urine. Dan wringt ze het aftreksel door een menstruatielapje. Dat spul geeft ze de mannen te drinken, in hun thee. Vooral het menstruatiebloed heeft die bindende kracht. Waarom? Omdat het heel sterk is, een heel klein beetje is al genoeg.

De opmerking van deze vrouw, dat er in het dorp tussen de meeste echtparen ruzie is, lijkt mij niet eens zo erg overdreven, wanneer ik de gesprekken nog eens naga. Ook al kennen ze mij niet eens zo goed, dikwijls refereren de vrouwen aan fysiek geweld van hun echtgenoten, vaders, broers of zoons.

Als we aankomen zit Chandralathi de baby van het huis tegenover in slaap te wiegen. Het kind was er ook toen we de eerste keer op bezoek kwamen. Zij past regelmatig op de baby, 'omdat de ouders haar zoveel helpen'. Ze leeft gescheiden van haar man en woont op het ogenblik alleen met haar dochter van vijftien. Zij hebben de grootste moeite in de kolonie te overleven: de grond staat op zijn naam.

Chandralathi had gerekend op de hulp van haar volwassen zoon. Maar hij deugt niet, vertelt ze. Een maand of drie, vier geleden is hij van huis gegaan en niet meer teruggekomen. Tot die tijd verbouwde hij rijst, met hun hulp. Maar hij kwam en ging zoals hem dat uitkwam, was tijden van huis, dronk en sloeg zijn moeder en zusje wanneer hij dan weer thuis kwam. De vrouwen namen dat tenslotte niet meer, ze hadden geweldige ruzies en uiteindelijk is hij dus

weggebleven. Chandralathi is erg gekwetst en nog steeds heel kwaad. Ze weet niet waar hij is, zegt ze, en ook niet of hij nog ooit terugkomt, en het kan haar trouwens niets schelen ook.

Toen haar zoon vertrokken was heeft de buurman van tegenover – de vader van de baby die zij aan het wiegen is – hen veel geholpen. Nu verzorgt hij hun rijstland in deelpacht.

Misschien omdat het haar zoon en niet haar echtgenoot betrof, heeft zij zich tegen het geweld kunnen verzetten. Uiteindelijk heeft haar dat echter geen grotere zelfstandigheid opgeleverd, want ekonomies is zij nu afhankelijk van een andere man. Wanneer in de toekomst dergelijke afhankelijkheidsverhoudingen zich hebben uitgekristalliseerd, is het zeer waarschijnlijk dat zij en haar dochter deel uit zullen maken van het arbeidsaanbod waar de succesvollere boeren nu nog gebrek aan hebben.

Het veelvuldig voorkomen van fysiek geweld in de gezinssituaties hier, kan in verband gebracht worden met de hoge frekwentie in dit dorp van gewelddadige conflicten in het algemeen – mij is verteld dat het aantal moordzaken in nieuwe kolonies in Sri Lanka hoog is.²⁵ Dit houdt waarschijnlijk verband met de veranderde situatie waarin mannen zich bevinden: de scherpe concurrentie, het zichtbaar falen als boer, het ontbreken van traditionele en moderne instituties en organisatievormen die mannen onderling zouden kunnen verbinden. Dat dit niet de volledige verklaring is lijkt aannemelijk: toegenomen geweld onder mannen verklaart niet automaties waarom mannen ook meer geweld tegen vrouwen gebruiken. Ik denk, dat dit feit niet los gezien kan worden van de veranderde machtsverhoudingen tussen de seksen, die in dit ‘ontwikkelingsproject’ geconstateerd kunnen worden. Vergeleken met mannen hebben vrouwen hier systematies minder of geen toegang tot vitale hulpbronnen; hun positie is structureel marginaal. Want net als in de situatie buiten het project worden de machtsposities in het burokraties apparaat van hoog tot laag door mannen ingenomen, en hebben vrouwen hiertoe geen toegang door hun ingeperkte bewegingsvrijheid.

Maar daarbij komt, dat vrouwen hier ook geen grond hebben en

25. Dergelijke mededelingen zijn mij door verschillende mensen, onafhankelijk van elkaar, gedaan. Recente statistiese gegevens zijn mij niet bekend, maar in de jaren vijftig konstateerde B.H. Farmer dat, voor zover cijfers beschikbaar waren, in het merendeel van de kolonisatie-projecten het aantal misdrijven hoger was dan in het desbetreffende distrikt, soms zelfs twee- tot driemaal zo hoog. *Pioneer Peasant Colonization in Ceylon*, Londen (Oxford University Press) 1957, pp. 312-313.

geen eigen inkomsten. Zij beschikken niet over de produkten van hun werk, zij hebben geen familieleden in de buurt op wier loyaliteit zij kunnen rekenen bij konflikten, noch volwassen vrouwelijke huisgenoten. In tegenstelling tot de mannelijke kostwinners krijgen zij geen moderne landbouwkundige voorlichting of enige andere nieuwe kennis, die een tegenwicht zou kunnen vormen tegen het nieuwe ideaal van de afhankelijke huisvrouw. De macht van mannen over vrouwen is aantoonbaar toegenomen – ook volgens de vrouwen zelf. Er zou verder onderzocht moeten worden, in hoeverre de vele incidenten illustreren dat mannen hun nieuwe machtspositie ten opzichte van vrouwen aan het consolideren zijn, dan wel dat vrouwen zich – zonder blijvend succes – trachten te verzetten tegen de veranderde verhoudingen.

Organisatie

De derde onderzoekssituatie betreft het georganiseerde streven van een vijftigtal vrouwen zonder of bijna zonder land in Kurunduvila, het oude dorp, om hun levensomstandigheden te verbeteren. Zij hebben samen een stuk grond van de overheid gehuurd en trachten zich, door kollektieve landbouw en fruitteelt en verkoop van de produkten, een eigen inkomen te verwerven. Door gezamenlijk een eigen stuk grond te bewerken vermijden zij het stigma, dat gewoonlijk samengaat met het werken als dagloonster.²⁶

Met een klein startkapitaal, dat via de nederlandse overheid verkregen is, konden de vrouwen van begin af aan op hun eigen boerderij voor elke dag werk een loon verdienen als een soort voorschot op de oogst. Dit maakte het mogelijk, dat juist ook de armste vrouwen konden participeren, die het zich niet kunnen veroorloven op inkomsten te wachten tot na de verkoop van de produkten, tweemaal per jaar. De organisatievorm van de boerderij stelt deze vrouwen in staat hun levensomstandigheden in verschillende opzichten te verbeteren. In economiese zin door de beschikking over een inkomen uit eigen arbeid: na anderhalf jaar al werkte geen van de vrouwen meer als dagloonster voor de lokale

26. De opzet van de vrouwenboerderij is uitvoerig beschreven in: J. Schrijvers, 'Een vrouwenboerderij begint met mannenwerk', in: *Intermediair*, 30 maart 1979, jrg. 15, nr. 13, pp. 31-37. Zie voor een analyse van de voortgang van het projekt: E. Postel, J. Schrijvers (red.), a.w., pp. 66-83; Claudine Helleman e.a., 'Met vrouwen op weg', in: *Internationale Spectator*, jrg. XXXIV, nr. 6, pp. 330-331.

elite, en enkelen hebben een deel van hun grond kunnen terugkopen. Door het verbreken van deze afhankelijkheidsverhoudingen zijn zij ook sociaal zelfstandiger. Bovendien hebben zij volledige zeggenschap over het door hen opgezette projekt: een uit de werkende vrouwen jaarlijks gekozen bestuur beheert de gelden, houdt de bedrijfsvoering in de gaten en bepaalt het beleid, gecontroleerd door de andere leden. Ook in hun activiteiten buiten het projekt is merkbaar, dat vaardigheden en kennis van zaken bij de vrouwen zijn toegenomen. In politieke zin, althans op deze beperkte schaal, is de machtsbasis van de betrokken vrouwen eveneens vergroot: niet langer staan zij als konkurrenten tegenover elkaar in volstreekte afhankelijkheid van een kleine lokale elite; zij zijn zich bewuster van hun gezamenlijke belangen, als armen en als vrouwen. In allerlei opzichten is in de vier jaar dat dit projekt nu bestaat, hun zelfstandigheid en zelfvertrouwen toegenomen. Doordat zij zich hebben georganiseerd, is een structuur ontstaan waarin zij officieel zichtbaar en hoorbaar zijn geworden. Heeft dit konsekwenties voor hun weerstand tegen (mogelijk) geweld?

Bezien wij allereerst de mate van zeggenschap over hun eigen vruchtbaarheid, dan vallen er twee veranderingen te constateren: een aantal vrouwen is antikonceptiva gaan gebruiken, en één vrouw heeft zich, als eerste van dit dorp, laten steriliseren. Voordat zij samenwerkten op hun boerderij, wisten nagenoeg alle vrouwen globaal wat er aan mogelijkheden op het gebied van antikonceptie bestond. Als voornaamste belemmering om hiervan gebruik te maken als zij dat wensten, noemden zij tegenstand van de kant van hun echtgenoten. De mannen waren bang dat zij te zeer zouden verzwakken en te gemakkelijk relaties met andere mannen zouden aanknopen. In veel gevallen kwam in de gesprekken geweld van de man, of angst daarvoor, naar voren als konkrete belemmering. Het is mogelijk, dat hun weerstand hiertegen vergroot is, nu zij financieel minder afhankelijk zijn van hun mannen dan tevoren. Dit zou verder onderzocht moeten worden.²⁷ Het zou dan ook interessant zijn na te gaan, of er een verband bestaat tussen een grotere mate van zelfbeschikking wat hun reproductieve vermogens betreft, en de

27. Barbara Rogers, a.w., p. 114, benadrukt ook het verband tussen grotere (financiële) zelfstandigheid en zelfbeschikking van vrouwen en het aksepteren van family planning: 'For example, projects which enable rural women to earn some cash have been found to contribute to acceptance of family planning (...) Family planning projects would be more effective if they defined their objectives in terms of women's control over specific resources related to contraception; and on a wider scale, control over their whole lives'.

feitelijk toegenomen bewegingsvrijheid van de vrouwen: niet geïntimideerd door angst voor de menselijke of bovennatuurlijke gevolgen van hun gedrag hebben alle jongere vrouwen leren fietsen. Deze bekwaamheid gebruiken zij in het dorp, maar ook daarbuiten, bijvoorbeeld om boodschappen te doen of naar de dokter te gaan. Ook per bus kunnen zij gemakkelijker hun weg vinden; zij reizen grotere afstanden en gaan als het moet ook alleen.

Veranderingen in de arbeidsdeling tussen de seksen houden in de eerste plaats in, dat de vrouwen zelf hun bedrijf beheren, met alle zeggenschap vandien. Voorts hebben zij zich enkele, met prestige en macht verbonden bekwaamheden van mannen eigen gemaakt. Zij besturen een trekker en hanteren eenvoudige landbouwmachines. Hierdoor is een aantal heersende denkbeelden over het natuurlijke onvermogen van vrouwen in deze zaken tot ver in de omtrek onhoudbaar geworden. Reacties van mannezijde hierop, behalve aanhoudende ontmoediging in de privésfeer, waren opmerkingen en 'grapjes' op de openbare weg. Toen dat niet hielp, werd door een enkeling verzucht: 'er is hier in het dorp voor mannen geen plaats meer, de vrouwen zijn nu de baas'. Hoewel zij zich individueel bij tijd en wijle hierdoor lieten ontmoedigen, gaven de vrouwen hun verworvenheden in het algemeen niet op. Zelf schreven zij dit toe aan het feit dat zij 'met elkaar' waren. Ik denk, dat de formele en informele ondersteuning van hun projekt door gerespekteerde buitenstaanders op allerlei nivo's ook als steun hierbij heeft gewerkt. Voor zover geweld als machtsmiddel tegen de vrouwen is gebruikt, heeft het hen in ieder geval niet als groep naar hun vroegere plaats teruggedrongen.

Veranderingen in de arbeidsindeling hielden niet in, dat de minder spektakulaire vrouwentaken zoals koken en kinderverzorging nu ook door hun mannen werden uitgevoerd. Behalve in incidentele gevallen bleven de vrouwen dit zelf doen, voor en na hun werk op de boerderij. In tegenstelling tot de bepalingen van de vroegere werkgevers konden moeders hun jonge kinderen nu meenemen als zij gingen werken op de boerderij.

De angst voor bovennatuurlijke gevolgen van overtredingen van de regels vormde geen merkbare barrière en leek zelfs af te nemen. Een onderwerp van gesprek werd bijvoorbeeld het door hen veronderstelde feit, dat vrouwen in de stad 's avonds alleen over straat gaan en water halen in het donker, zonder dat zij bezeten raken door geesten. Ook mijn bewegingsvrijheid werd in de groep besproken, en mede als legitimering van hun eigen veranderde optreden gehanteerd.

Vrouwen leren op hun boerderij fietsen en eenvoudige landbouwmachines bedienen: tot ver in de omtrek worden de heersende denkbeelden over het natuurlijke onvermogen van vrouwen in deze zaken onhoudbaar...

De vrouwen gingen in het tweede jaar van hun boerderij zelfs zover, een cultureel belangrijke institutie af te schaffen. Het betreft een ritueel voor de olifantsgod Pulleyare, die gewassen moet beschermen tegen het wild dat in dit gebied een van de grootste bedreigingen voor de oogst betekent. Dit ritueel kan alleen door mannen worden uitgevoerd, omdat de godheid vrouwen verafschuwt, en het houdt onder meer in dat gedurende drie dagen erna het veld niet door vrouwen betreden mag worden. Tijdens het eerste seizoen hielden zij zich aan deze voorschriften en organiseerden zelf hun tijdelijke uitsluiting van de boerderij.²⁸ Maar toen zij in het tweede jaar het bedrijf meer vanuit hun eigen belangen beoordeelden en ook als groep iets hechter waren, besloten de vrouwen unaniem het ritueel af te schaffen. Een gelukkige omstandigheid voor hen was, dat zij van deze stap geen lichamelijke gevolgen (ziekte, bezetenheid) ondervonden, noch schade aan de gewassen kregen door het binnendringen van olifanten of andere beesten. De oogst was dat seizoen goed en het ritueel is in de boerderij blijvend afgeschaft.

Voor zover ik zonder verder onderzoek ter plaatste kan beoordelen, is de weerstand van vrouwen, waar het gezamenlijke activiteiten betreft, toegenomen. Zij stellen zelf hun angst voor gewelddadige gevolgen van hun gedrag ter discussie en laten zich niet blijvend intimideren. Ik zou niet durven voorspellen, wat zij zouden doen in geval van kollektief fysiek geweld tegen hun project, bijvoorbeeld van de zijde van de lokale elite. Tot op heden hebben de leden daarvan subtieler middelen gebruikt om de belangen van deze vrouwen tegen te werken.²⁹ Nu het bedrijf ondanks de tegenwerking na vier jaar economies sterker en belangwekkender is, zouden fysieke sancties niet denkbeeldig zijn. Het is de vraag of hun onderlinge loyaliteit hecht genoeg is om tegen direkt geweld effectieve weerstand te bieden.

Met een laatste voorbeeld wil ik laten zien, dat de boerderij er nog niet toe heeft geleid, dat de vrouwen ook individueel bij geweld in de persoonlijke sfeer weerbaarder kunnen optreden. Al naargelang de omstandigheden blijken mannen nog steeds hun wil aan vrouwen te

28. Dit is uitvoeriger beschreven in J. Schrijvers, 'Een vrouwenboerderij...', a.w., p. 37.

29. Leden van de dorpselite gaven bijvoorbeeld opzettelijk verkeerde, voor het project negatieve, informatie door aan ambtenaren van het lokale bestuursapparaat, die vervolgens negatieve rapporten uitbrachten aan het departement in Colombo, waaronder de boerderij is geregistreerd. Ook trachtte de dorpselite bij voortdurende haar arme familieleden die op de boerderij werken, negatief te beïnvloeden en tegen het project op te zetten.

kunnen opleggen, zonder dat de vrouwen de steun van de groep als geheel gebruiken om kollektief daartegen in actie te komen.

Nanda is een uitzonderlijk aantrekkelijke en intelligente vrouw. Zij is veelzijdig begaafd: niet alleen kan zij hard werken op het land, maar ook heeft zij meer schoolopleiding dan de meeste vrouwen; zij schrijft gedichten en heeft een groot gevoel voor humor en dramatiek. Wanneer ik haar leer kennen is haar leven erg moeilijk. Zij is ongehuwd maar heeft wel een kind en wordt daarom algemeen als slechte vrouw beschouwd. Om beurten gaan zij en haar moeder uit werken, terwijl de ander voor het kind zorgt.

Vanaf de oprichting is Nanda intensief bij de boerderij betrokken; ondanks haar slechte morele reputatie wordt ze door de andere vrouwen geselecteerd als een van de arbeidskrachten die voor een vast salaris op de boerderij werken. Is er eerst nog veel kritiek in het dorp dat de vrouwen iemand van zulk betwist zedelijk gedrag hebben uitgezocht, heel spoedig is haar aanzien zo sterk hersteld – niet in de laatste plaats vanwege haar vaste bron van inkomsten – dat zij kan kiezen uit een aantal huwelijkskandidaten. Intussen heeft zij samen met enkele anderen een traktor-kursus gevolgd en is als beste geslaagd. Zij kan zelfs rijstvelden ploegen en wordt door de mannen met de trekker van de boerderij daarvoor ingehuurd, waarmee zij een mengeling van kritiek en ontzag oproept – het is nooit voor mogelijk gehouden dat zoets in dit dorp zou gebeuren. Ook vanwege haar creatieve inbreng bij allerlei activiteiten die de vrouwen gaan organiseren wordt zij zeer gewaardeerd. Haar populariteit is groot.

Korte tijd later blijkt zij zwanger te zijn, en zij trouwt met een arme, maar knap uitzijnde en gevierde jongeman. Dit huwelijk herstelt definitief haar status: ze is nu geen ongehuwde moeder meer met alle diskriminatie vandien. Vanaf de dag dat zij samenwonen, verbiedt haar man haar nog langer op de trekker te rijden. Hij zegt bang te zijn dat het slecht is voor zijn kind dat zij draagt. Daarna komt Nanda heel onregelmatig op haar werk. Ondanks al haar pogingen haar echtgenoot tot andere gedachten te brengen, is hij onwrikbaar in zijn opvatting, dat zijn vrouw beschikbaar moet zijn, zodra en zolang hij dat wenst. Ze mag van hem op de boerderij werken als hij haar niet nodig heeft. Omdat hij geweld als dwangmiddel gebruikt, komt zij nog maar zelden op haar werk. Het bestuur besluit haar te ontslaan. Enkele dagen na haar ontslag raakt zij bewusteloos op het veld, wanneer zij haar man zijn eten brengt. Ze vertelt me later, dat ze bezeten is geraakt; er moet een uitdrijvingsritueel plaatsvinden. Zij voelt zich buitengewoon zwak en is er in alle opzichten slecht aan toe. (In Nederland zou haar gemoedsgesteldheid ertoe geleid kunnen hebben, dat zij door familieleden en huisarts naar de psychiater was verwezen).

Nanda is nu helemaal afhankelijk van de inkomsten van haar man, want uit werken gaan bij rijkere boeren is een te grote stap terug en wordt ook door hem afgekeurd. In de praktijk betekent dit weer armoede. Wel krijg ik uit gesprekken de indruk, dat het feit dat ze nu respectabel getrouwd is nog steeds veel voor haar vergoedt.

Enkele maanden na de geboorte van haar baby komt Nanda af en toe weer werken op de boerderij tegen dagloon. Ze wordt bij de volgende bestuurswisseling

verkozen als sekretaresse, en de andere vrouwen oefenen druk op haar uit om weer met de trekker voor de boerderij en zichzelf geld te verdienen. Zij wil graag, maar krijgt geen toestemming van haar man. Op bestuursvergaderingen en andere bijeenkomsten komt ze onregelmatig en ze vervult haar taken als sekretaresse slecht. Omdat haar man haar slaat als hij er achter komt, moet zij dit werk stiekem doen, wat niet eenvoudig is in een éénkamerwoning. Bij de volgende bestuurswisseling stelt zij zich niet meer herkiesbaar.

Wat mij opvalt in de gesprekken hierover, is de kritiese, tamelijk onverschillige houding van de vrouwen ten opzichte van haar. Roept het gebeuren al agressie op, dan richt deze zich meer tegen haar dan tegen haar man. De mogelijkheid kollektief op te treden tegen de gewelddadigheid van deze man komt bij niemand op – daarvoor is waarschijnlijk het respect voor de man als de betere sekse te groot, en de onderlinge solidariteit nog te zwak. Dat zij echter wel openstaan voor veranderingen in deze ideologie wordt door het volgende voorval geïllustreerd:

Wanneer er een feestavond op de boerderij wordt georganiseerd, worden zoals gewoonlijk ook de gasten verzocht een programma-onderdeel te verzorgen. De gasten zijn in dit geval twee Sinhalese vrouwen uit Colombo, een andere nederlandse vrouw en ikzelf. Samen spelen we een situatie waarin een echtgenoot zijn vrouw door middel van fysiek geweld wil verhinderen op de boerderij te gaan werken. Hij slaat haar neer en eist dat zij hem van voedsel voorziet. Zij kookt de lunch en serveert hem de maaltijd, waarna hij in slaap valt. Ongemerkt glipt zij weg naar de boerderij, en vertelt de vrouwen die daar die dag werken, wat er is gebeurd. Zij worden boos, pakken hun gereedschap en begeven zich gezamenlijk naar haar huis, waar zij haar echtgenoot op weinig zachtzinnige wijze duidelijk maken dat zijn gedrag onaanvaardbaar is. ‘En bevalt het je niet, dan ga je hier maar weg, wij verdienen zelf de kost’, roepen zij de man toe.

Bijna vanzelf – er was maar een enkel uitnodigend gebaar gemaakt door de actrices – was het toneelstukje veranderd van een voorstelling van vier buitenstaanders in een kollektief optreden van actrices en publiek: de vijftig aanwezigen die avond stonden woedend, met opgeheven vuisten, te zwaaien tegen de inmiddels schichtig in een hoekje weggedoken ‘echtgenoot’. ‘Hij’, dat wil zeggen een van de vrouwen uit Colombo, vertelde daarna aan de aanwezigen, hoe bang zij was geworden op het moment dat al die vrouwen dreigend op haar waren afgekomen.

Ik weet niet, hoe lang er over dit gebeuren is nagepraat. Aan de reacties direkt na afloop was in elk geval te merken, dat het toneelstukje een zeer verrassende wending had genomen. Onverwacht voor mij was de spontane, algemene participatie van de toeschouwers in dit onorthodoxe gebeuren.³⁰

Tot slot

Samenvattend kom ik na deze verkenning tot de konklusie dat waar in de onderzochte situaties de weerstand van vrouwen tegen geweld het grootst, of het meest bestendig, blijkt te zijn, zich een combinatie van drie voorwaarden voordoet: economiese zelfstandigheid, een organisatories verband tussen vrouwen onderling, en denkbelden waaruit zelfvertrouwen wordt geput. Dit is niet zo verrassend, omdat deze voorwaarden nauw samenhangen met de mate van onderdrukking, dus met de leefruimte van vrouwen volgens de eerder aangegeven criteria. Hierbij lijkt het eerste aspekt – controle over de eigen seksualiteit en vruchtbaarheid, en de maatschappelijke vormgeving van moederschap – het meest rigide te zijn. In de gunstigste van de door mij onderzochte situaties, was het moederen het enige aspekt dat onveranderd was gebleven. Ik denk ook, dat juist hier het kernpunt ligt van de machtsverhoudingen tussen de seksen.³¹ Wat de andere aspekten betreft, doen zich – althans in de hier onderzochte situaties – duidelijker perspektieven voor verandering voor.

Indien vrouwen een eigen bron van inkomsten hebben, gaan zij weerbaarder om met situaties van geweld: zij verbreken de relatie met de gewelddoener door hem weg te sturen of zelf weg te gaan, als er een onderkomen is. Er zijn heel duidelijke aanwijzingen, dat economiese zelfstandigheid ook meespeelt in de mate waarin angst voor bovennatuurlijke sankties het gedrag beïnvloedt. Maar zelfstandigheid alleen blijkt niet genoeg te zijn. Veel groter is de weerstand tegen geweld, wanneer vrouwen elkaar kunnen steunen in

30. Verbazend was het bij nader inzien helemaal niet, dat er spontaan werd ingegaan op het thema van de omkering van normen. Een traditionele vorm van vermaak van de vrouwen, wanneer ze van het werk uitrusten op de velden in het bos, is wat zij zelf 'spelen' noemen: zij voeren geïmproviseerde toneelstukjes op, waarbij de fatsoensnormen worden omgekeerd. Weerkerende thema's hierbij zijn seksuele grappen en erotische relaties tussen vrouwen; lawaaierige bevallingen; en bespotting van mannen in het algemeen en belangrijke mannen in het bijzonder. Vgl. G. Obeyesekere, 'Pregnancy cravings (dola-duka) in relation to social structure and personality in a Sinhalese village', in: *American Anthropologist*, vol. 65, 1963, nr. 2.

31. Deze konklusie wordt ondersteund door Nancy Chodorow, die het volgende stelt 'Certainly, resistance to change in the sex-gender system is often strongest around women's maternal functions', in: *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*. Berkeley/Los Angeles (University of California Press) 1978, p. 219; ned. vert. *Waarom vrouwen moederen*. Amsterdam (Sara) 1980.

een samenwerkingsverband of organisatievorm met gemeenschappelijke belangen. Deze voorwaarde, tenslotte, houdt nauw verband met de mogelijkheid van vrouwen, bewust te zoeken naar denkbeelden die hun weerbaarheid ondersteunen en legitimeren.

Bewust verzet tegen geweld om een eigen leefruimte te scheppen, vereist in de eerste plaats het zelfvertrouwen van vrouwen, dat het mogelijk maakt naar andere perspectieven te zoeken. Zo kon het geweld van de Olifantsgod pas getrotseerd worden, toen de vrouwen met hun eigen boerderij hadden ervaren dat ze iets konden wat niemand ooit had verwacht.

Moederen: het kernpunt
van de machtsverhoudingen
tussen de seksen ...

(foto's Joke Schrijvers)

Mechtild Derriks

Studie-uitval van vrouwelijke studenten uit het wetenschappelijk onderwijs

Een literatuurstudie

‘Wij zijn zakelijk, denken economisch aan de tijd, aan het geld en de energie die aan een academische studie worden besteed. Voor meisjes, die zich eens per jaar aan een universiteit laten inschrijven, maken wij welwillend een uitzondering. Haar zullen wij niet tot de vertraagden of tot de mislukten rekenen. Afgezien van die buitenbeentjes kunnen wij er niet in berusten, dat veel studenten in hun studieprogramma aanmerkelijk vertraagd zijn of de studie niet voltooiën’. Aldus professor F.J.Th. Rutten, vooraanstaand hoogleraar in de psychologie te Nijmegen, in een rede over vertragen en mislukken van de academische studie in april 1960. De rede werd belangrijk genoeg gevonden om af te drukken in *Universiteit en Hogeschool*.¹

Een dergelijke ‘hoffelijke’ en ‘welwillende’ houding tegenover vrouwelijke studenten die de universiteit verlaten zonder het afsluitend diploma op zak, is lang voor en na deze rede regel/vanzelfsprekend. Serieuze aandacht voor de studie-uitval van vrouwen uit het wetenschappelijk onderwijs komt er uiteindelijk pas dank zij vrouwen die actief zijn binnen vrouwenstudies. Zij maakten duidelijk dat vrouwen, ook al hebben ze een hoog onderwijsniveau bereikt, daarmee niet automatisch een aan mannen gelijkwaardige positie hebben, laat staan gelijk behandeld worden door de universitaire gemeenschap als hun mannelijke collega’s.

In 1973 wijst J. Doomen op de grotere studie-uitval van vrouwelijke studenten – vergeleken met die van mannen – en uit daarbij de klacht, dat ‘er in Nederland nog geen enkel behoorlijk onderzoek is gedaan naar de redenen waarom zoveel vrouwen hun studie of helemaal niet of in een vertraagd tempo afmaken’.² Op

1. F.J.Th. Rutten, ‘Vertraging en mislukking van academische studie’, in: *Universiteit en Hogeschool*, jrg. VII, p. 95.

2. J. Doomen, ‘Vrouwen die studeren moeten meer overwinnen dan de leerstof alleen. Meisjes en de mythe van de gelijke kansen’, in: *Folia Civitatis*, september 1973, p. 6-7.

deze lakune is in latere publikaties over vrouwen en wetenschap nog herhaalde malen geweest.³

Bezint eer ge begint

Het ontbreken van empiries onderzoek in Nederland naar de achtergronden van studie-uitval van vrouwelijke studenten bracht me aanvankelijk op het idee om zelf een onderzoek op te zetten en uit te voeren. Gesprekken met studentes leken me een geschikte methode om te achterhalen waarom vrouwen hun studie (uiteindelijk) niet afmaken. Bij oriëntatie op deze wijze van onderzoek doen, hoopten de bezwaren zich echter al snel op: slechts een gering aantal studentes zou geïnterviewd kunnen worden, individuele ervaringen en inzichten zouden mijn materiaal vormen, hoe sociaal gewenste antwoorden en klicheepraat te herkennen en door te prikken en hoe te weten of het gaat om specifieke problemen van vrouwelijke studenten of om meer algemene problemen die ook mannelijke studenten ondervinden.⁴

Ook is het moeilijk, blijktens enkele op dergelijke wijze uitgevoerde nederlandse drop-out onderzoeken, de uiteenlopende ervaringen en motieven te 'vertalen' naar een meer algemeen en theoretisch nivo. Geen empiries onderzoek dus, maar een literatuurstudie naar de onderzoeken die er op dit terrein wél verricht zijn, wat daarvan de resultaten zijn en of deze resultaten mogelijke implicaties hebben voor onderzoek naar of inzicht in studie-uitval van vrouwelijke studenten.

In het navolgende zal ik eerst wat cijfers presenteren, vervolgens wijzen op het 'seksisme' in nederlands onderzoek naar studie-uitval en daarna ingaan op de resultaten van door mij bestudeerde onderzoeken. Tot slot ga ik in op de vraag of bestaande verklaringen en inzichten met betrekking tot studie-uitval te specificeren zijn naar mogelijke verschillen tussen mannen en vrouwen.

3. Bijv. J. Huisman, 'Vrouwenstudies in Nederland. Het feminisme in de universiteit', in: *Intermediair*, jrg. 15, nr. 5, 1979, pp. 13-20.

4. Deze bezwaren zijn voor Saharso en Westerbeek (zie hierna) geen reden geweest om dan maar geen interviewonderzoek te doen. Maar, hoe belangrijk hun studie ook is, ook hun onderzoek roept vragen op naar de generaliseerbaarheid en het seksespecifieke van de bevindingen. Hiervoor is vervolgonderzoek nodig.

Wat zeggen de cijfers?

Het is niet mogelijk om snel exakte gegevens over studie-uitval van studenten te achterhalen. Universiteiten en/of (sub)fakulteiten houden over het algemeen geen of een fragmentarische administratie bij van welke studenten op welk tijdstip met de studie stoppen. Als indicatie voor de omvang van voortijdige studiebeëindiging worden meestal rendementsoverzichten gehanteerd. Universiteiten houden over het algemeen wèl de studierendementen bij van de aan hun instelling ingeschreven studenten.

Onder studierendement wordt verstaan: het aantal geslaagden – in percentages – voor een bepaald examen (meestal het kandidaats en/of het doktoraal), na een bepaald aantal jaren op basis van het oorspronkelijke aantal eerstejaars dat in een bepaald jaar de studie is begonnen. Over het algemeen worden rendementen van een bepaalde generatie studenten vastgesteld en gepubliceerd op een zodanig tijdstip, dat verondersteld kan worden dat nog weinig veranderingen optreden in de geleverde prestaties. Voor het kandidaatsexamen geldt een waarnemingsperiode van zo'n 6 à 7 jaar, voor het doktoraal van zo'n 12 à 13 jaar.

Rendementsoverzichten zijn dus nooit aktueel, dat wil zeggen ze geven geen informatie over huidige studentengeneraties. Studentengeneraties, want over het algemeen wordt er in deze overzichten geen onderscheid gemaakt tussen de rendementen van mannelijke en vrouwelijke studenten.⁵ Dit betekent een groot manko, zodat slechts enkele rapporten overblijven die gegevens bevatten over studierendementen van vrouwelijke studenten. Voorbeelden daarvan zijn onderzoeken van het CBS en de Universiteit van Amsterdam. Van het CBS is er een publikatie betreffende de studentengeneraties 1954-1957 en 1961-1963⁶, van het Bureau Statistiek van de Universiteit van Amsterdam is er een publikatie betreffende de studentengeneraties 1961-1969 en een

5. Zie: *Enkele beschouwingen over studie-uitval en studievertraging van studenten*. Werkgroep van de commissie Onderwijs en Onderzoek van de Erasmus Universiteit Rotterdam, 1979; *Selectie-rapport Rijksuniversiteit Utrecht*. Stafafdeling Algemene Wetenschaps- en Onderwijszaken R.U.U., februari 1976; *Studenten, Studie, Successen*. Bureau Statistiek van de Rijksuniversiteit Leiden, z.d.

6. CBS, *Statistiek van het wetenschappelijk onderwijs. Studieloopbaan van de studentengeneraties 1954-1957 en 1961-1963*. Deel 1: Algemene informatie, en deel 3: Factoren die de studieresultaten beïnvloeden. 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1971.

rapport getiteld *Statistische Onderzoekingen*, met daarin speciale aandacht voor de rendementen van de generatie 1967.⁷

Op grond van de hiervoor genoemde publikaties zijn de volgende conclusies mogelijk:

– Rendementen van mannen voor alle (groepen van) studierichtingen tezamen zijn aanzienlijk hoger dan de betreffende rendementen van vrouwen. Dit geldt zowel landelijk voor de generaties 1954-1957 en 1961-1963, als in Amsterdam voor de generaties 1961-1963.

– De rendementen van vrouwen in alle (groepen van) studierichtingen afzonderlijk zijn zowel bij het kandidaats als bij het doktoraal lager dan de betreffende rendementen van mannen. Dit geldt zowel landelijk voor de generaties 1954-1957 en 1961-1963, als in Amsterdam voor de generaties 1961-1963.

– Het verschil in rendement tussen mannen en vrouwen is in veel studierichtingen groter bij het afsluitend examen dan bij het kandidaatsexamen. Dit geldt zowel voor de landelijke als de amsterdamse situatie.

– Van de generaties 1961-1963 – landelijke gemiddelden – studeert een enigszins groter percentage vrouwen af dan van de generaties 1954-1957. Dit geldt voor alle (groepen van) studierichtingen tezamen én voor alle (groepen van) studierichtingen afzonderlijk.

– Van de amsterdamse generatie 1967 studeert een aanzienlijk groter percentage vrouwen af dan van de generaties 1961-1963. Dit geldt voor het overgrote deel van de (groepen van) studierichtingen afzonderlijk.

– De rendementen van vrouwen van de generatie 1967 zijn in een aantal studierichtingen (sociologie/antropologie en psychologie) hoger dan die van mannen of nagenoeg gelijk (rechtsgeleerdheid). In enkele studierichtingen hangt dit samen met zowel hogere rendementen van vrouwen als verminderde rendementen van mannen (psychologie/rechtsgeleerdheid).

– Zowel landelijk als in Amsterdam zijn de rendementen van mannen én vrouwen in bepaalde (groepen van) studierichtingen hoog (geneeskunde, wiskunde en natuurwetenschappen) en in andere laag (sociaal-kulturele wetenschappen, letteren).

– De rendementen van amsterdamse studenten, mannen en vrouwen, liggen over het algemeen lager dan de landelijke gemiddelden, berekend door het CBS.⁸

7. Bureau Statistiek van de Universiteit van Amsterdam, *De studieresultaten van de generaties 1961-69 bij de Universiteit van Amsterdam*, april 1976, en *Statistische Onderzoekingen*, juli 1979.

Veel vermoedens omtrent studierendementen van vrouwelijke studenten worden door bovenstaande konklusies bevestigd. Maar elke konklusie roept ook weer vragen op, vraagt om een verklaring. Waarom zijn de studierendementen van vrouwelijke studenten in de meeste studierichtingen lager dan die van de mannelijke studenten? Waarom worden de verschillen tussen vrouwelijke en mannelijke studierendementen na het kandidaats in de meeste studierichtingen groter? Waarom zijn er zulke grote onderlinge verschillen tussen studierichtingen en tenslotte: waarom maakten van de generaties die in de jaren zestig zijn gaan studeren, er relatief meer vrouwen de studie af, vergeleken met vrouwen uit voorgaande generaties? Nederlands drop-out-onderzoek heeft op deze vragen geen antwoord.

Seksisme in drop-out onderzoek

‘Met het thema “studiemislukking en vertraging” zou men desgewenst een encyclopedie kunnen vullen’, aldus Buis, samensteller van een van de meest recente overzichtsstudies op dit terrein.⁹ Het onderscheid man-vrouw als belangrijke variabele in verband met studie-uitval komt in deze encyclopedie echter niet voor. Voorzover ik heb kunnen nagaan, is er in empiries onderzoek in Nederland naar achtergronden en oorzaken van studieuitval inderdaad – tot voor kort althans¹⁰ – géén aandacht besteed aan mogelijke verschillen wat dit betreft tussen mannelijke en vrouwelijke studenten. Toeval is dit mijns inziens niet.

Bezorgdheid om studieduur en studieresultaat komt op met de snelle groei van het aantal universitaire studenten en de aanzienlijke uitbreiding van de kosten van het wetenschappelijk onderwijs, zo vanaf het begin van de jaren zestig. In die tijd werd, getuige onder meer het openingscitaat van professor Rutten, de universitaire studie van vrouwen maatschappelijk en ekonomies niet van belang geacht,

8. Zie voor cijfers en tabellen: M. Derriks, *Studieresultaten en studie-uitval van vrouwelijke studenten in Nederland. Een literatuurstudie*. Doktoraalskriptie sociologie, Universiteit van Amsterdam, mei 1981.

9. P. Buis, *Studiemislukking en studievertraging*. CBVOWO van de Academische Raad, 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1979.

10. Zie: S. Saharso en J. Westerbeek, *De Precaire Balans. Een reconstructie van de ervaringen van vrouwelijke studenten met studeren, achterraken en uitvallen*. Universiteit van Amsterdam, Dienst Studentenwelzijnszorg, maart 1982 (zie het hierna volgende artikel); R. Reerink, ‘Vrouwen en Wetenschap’, in: *Onderwijs en Vorming*, Themamap Zomeruniversiteit Vrouwenstudies, Amsterdam 1981, pp. 91-97.

vroeger of later zouden ze toch trouwen en kinderen krijgen. Niet dat men meisjes het recht wilde ontzeggen te studeren, dat zeker niet, daarmee zou niets gewonnen zijn. 'Wellicht zou er zelfs iets verloren gaan. Zij vinden immers haar weg in diezelfde maatschappij als echtgenote, huisvrouw en moeder, die op talloze manieren haar voordeel doen met wat zij vlinderachtig fladderend in de universiteitsstad opstaken.' Aldus de kernachtige 'argumentatie' van W. den Boer, ook professor, halverwege de jaren zestig in een artikel over de universitaire studieduur.¹¹

Maar ook later, als de ongelijke kansen van meisjes en vrouwen in het onderwijs steeds duidelijker in beeld komen, blijven de onderwijsonderzoekers blind voor verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke studenten en doof voor kritiek van feministiese zijde. Ook dit lijkt geen toeval. Sommige opvattingen leiden, zoals bekend, nu eenmaal een hardnekkig bestaan. Verder heerst er op universiteiten ook een soort gelijkheidsideologie: vrouwelijke studenten hebben dezelfde mogelijkheden als mannelijke, ze moeten immers dezelfde tentamens doen en worden volgens dezelfde maatstaven beoordeeld. Al met al heeft dit er in de loop der tijd toe geleid dat vrouwen niet of nauwelijks voorkomen in onderzoek naar voortijdige studiebeëindiging, niet in de vooronderstellingen, niet in de resultaten, niet in de theorievorming.

Wanneer bij het opzetten van drop-out-onderzoek geen aandacht wordt besteed aan mogelijke verschillen wat dit betreft tussen mannen en vrouwen, is het vaak in een later stadium van onderzoek niet meer mogelijk dit verschil alsnog uit te werken. Een voorbeeld hiervan levert het onderzoek van Saenger-Ceha: 'We moeten er hier aan herinneren, dat de meerderheid van de steekproef uit mannelijke studenten bestond. Het kleine aantal vrouwelijke studentenparen verhinderde een afzonderlijke analyse voor mannelijke en vrouwelijke subgroepen'.¹²

De vraag is nu of met de konstatering dat er in nederlands drop-out-onderzoek geen/nauwelijks aandacht wordt besteed aan verschillen tussen mannen en vrouwen, het verrichte onderzoek kan worden afgedaan als 'niet ter zake doende'.

11. W. den Boer, 'Het probleem van de studieduur', in: *Universiteit en Hogeschool*, jrg. X, pp. 303-315.

12. M.M. Th. Saenger-Ceha, *Psychological and social factors in student drop-out* 1970, p. 67.

*Nederlands onderzoek naar voortijdige studiebeëindiging*¹³

Onderzoekers naar voortijdige studiebeëindiging zijn het erover eens dat studiestaken een complex verschijnsel is dat zich niet tot één oorzaak laat herleiden, maar het resultaat is van een ingewikkeld 'samenspel' van factoren. Een dergelijke eensgezindheid over de complexiteit van een verschijnsel komt in de sociale wetenschappen wel vaker voor. De vraag welke factoren nu precies wel of niet, meer of minder relevant zijn in dit complexe 'samenspel', en hoe ze met elkaar samenhangen lijkt daarmee van ondergeschikt belang te worden. Bij nadere konkretisering zoals dat in de onderzoeken gebeurt, wordt het 'samenspel' van factoren een nogal chaoties en kaleidoskopies geheel van meer of minder relevante factoren in verband met studie-uitval: herkomstmilieu, regionale herkomst, informatie over de studie, studiemotieven en -verwachtingen, op kamers wonen, lid zijn van een gezelligheidsvereniging, studiekapaciteit, studeergedrag, sociale contacten, werkstudentschap, relatie met ouders, middelbare schoolcijfers, aanpassingsproblemen, financiën/studietoelagen, activiteiten buiten het studieprogramma, ziekte, zelfbeeld, het onderwijsprogramma (zwaarte, inhoud, opzet), introductieperiode, vormen van onderwijs, mate van studievrijheid, begeleidingsfunktionarissen, beoordelingsmaatstaven, didactische kwaliteiten van docenten, onderlinge verhoudingen in de studierichting, enzovoort. De reeks lijkt eindeloos, alles lijkt (even) belangrijk.

Welke van deze factoren nu relevant zijn in verband met studie-uitval en welke niet, is niet te zeggen. De resultaten van de verschillende onderzoeken laten zich ook moeilijk vergelijken. Zo komt Sonneveld op basis van gesprekken met studiestakers (sociologen en antropologen van de Universiteit van Amsterdam, 1977) tot de volgende vier centrale thema's waaromheen zich de problemen van studiestakers centrerend:

13. De volgende publikaties zijn bestudeerd: *Psychological and social factors in student drop-out*, Saenger-Ceha, 1970; *Studenten en studieresultaten*, Klopman-Beijers, 1971; *Het propedeuse examen 1971: staken – zakken en slagen*, Dronkers, 1972; *Motivatie studiestakers*, Van der Bij e.a., 1973; *Motivatie studiestakers eerstejaars psychologie 1974-1975*, De Jong en Vorst, 1974/75; *Studiemislukking en studievertraging*, Buis, 1976; *Selectierapport Rijksuniversiteit Utrecht*, De Bruyne, 1976; *Studievertraging en voortijdige studiebeëindiging*, Van Berkel, 1977; *Voortijdige studiebeëindiging binnen de FSW-b*, Sonneveld, 1977; *Over SIL-verlaters*, De Bock, 1978; *Enkele beschouwingen over studie-uitval en studievertraging van studenten*, Moen (eindred.), 1979.

- Het individualiserend karakter van het onderwijs en het individualistische karakter van de studie.
- De nadruk op het extrinsieke aspekt in de leermotivatie.
- De onvoldoende verbondenheid van de opleiding met de maatschappelijke ontwikkelingen en de maatschappelijke ervaringen van de studenten.
- De onverenigbaarheid van opleiding en buitenuniversitaire arbeid van de studenten ten tijde van de opleiding.

Een andere onderzoeker daarentegen, Saenger-Ceha (1970), noemt op basis van gesprekken met studenten uit verschillende studierichtingen van de Universiteit van Groningen weer andere, meer op het psychologische vlak liggende aspecten. Zij komt tot de volgende conclusies: ‘De volgende persoonlijkheidskenmerken droegen bij aan studie-uitval onder studenten aan de Universiteit van Groningen: gebrek aan zelfvertrouwen, of afhankelijkheid; gebrek aan zelfdiscipline en gebrek aan volharding of vasthoudendheid. Studie-uitval hing ook samen met ongunstige patronen van opvoeding, zoals het hebben van overbeschermende ouders, dominerende ouders, of ouders die extreme nadruk leggen op prestatie. In tegenstelling tot de opgestelde hypothese, droegen conflicten tussen ouders en studenten niet bij aan studie-uitval.’

Dat de resultaten van drop-out-onderzoeken zich niet makkelijk laten vergelijken, is niet zo verwonderlijk. De onderzoeken naar de achtergronden en oorzaken van studie-uitval verschillen naar invalshoek, naar methodiese aanpak en omvang; zij verschillen ten aanzien van de variabelen of de combinaties van variabelen die onderzocht zijn, en zij verschillen met betrekking tot de kenmerken van de onderzochte groep studenten, zoals bijvoorbeeld studiefase en studierichting, zodat er nauwelijks van enige continuïteit en systematiek sprake is. Te veel onderzoek is steeds weer van het inventariserende, exploratieve soort.

Mijn belangrijkste kritiek is echter, dat de meeste onderzoeken en publikaties methodologies slecht onderbouwd zijn en weinig tot geen theoretiese uitwerking hebben. Waarom bepaalde factoren in een onderzoek zijn opgenomen, blijft maar al te vaak onduidelijk. De ‘aandachtspuntenlijst’ aan de hand waarvan De Bock (1978) studenten die met de studie zijn gestopt heeft geïnterviewd, wordt niet verantwoord. Anders gezegd, waarom zij bepaalde zaken aan de orde stelt en van belang acht in verband met studie-uitval, wordt niet uitgewerkt. Ook De Jong en Vorst (1975) doen dit niet. Zij verwijzen voor de vragen uit hun vragenlijst naar het onderzoek van Van der Bij e.a.. De factoren die in dit onderzoek relevant genoemd worden met

betrekking tot studie-uitval, hebben zij gehergroepeerd en in vraagvorm gegoten. Argumenten waarom het onderzoek van Van der Bij e.a. door De Jong en Vorst als uitgangspunt is gekozen, blijven echter achterwege, evenals een nadere toelichting van de aard en de mate van relevantie van de verschillende door hen overgenomen factoren. Niet alleen wordt vaak onbesproken gelaten waarom bepaalde factoren, thema's en dergelijke in het onderzoek zijn opgenomen, ook de resultaten van onderzoek hangen vaak in het luchtledige. Zo blijkt uit het onderzoek van Van der Bij e.a. (1975) naar de motivatie van studiestakers dat er op een aantal punten géén onderscheid tussen stakers, vertraagden en actief studeren is te constateren en op een aantal andere punten wel. De onderzoekers presenteren deze overeenkomsten en verschillen, en daar blijft het bij. Over de mogelijke betekenis van deze resultaten voor het inzicht in het proces van studiestaken en de motieven van studiestakers wordt niet gesproken.

Maar weinig nederlandse onderzoekers doen een poging een (theoreties) kader te formuleren van waaruit het verschijnsel studie-staken benaderd kan worden. Zo benadrukt Sonneveld (1977) dat de redenen die studenten geven om met de studie te stoppen, geplaatst moeten worden in een breder histories-maatschappelijk kader en ontwikkelingen van de universiteit daarbinnen. Hij beredeneert de betekenis van ontwikkelingen in het wetenschappelijk onderwijs voor de dagelijkse onderwijssituatie en wijst op het belang van de maatschappelijke herkomst en pre-universitaire onderwijservaringen van studenten.¹⁴ Veel gemeenheden die nauwelijks met het empiries deel van zijn onderzoek in verband gebracht worden.

Een heel andere benadering van het verschijnsel studie-uitval, namelijk vanuit de systeemgedachte, heeft Buis (1976). In deze benadering wordt de individuele student gezien als een complex systeem, bestaande uit vele verschillende subsystemen (bijvoorbeeld studie-activiteiten, vrijetijdsbesteding) die elkaar beïnvloeden. Dit systeem (student x) is doelgericht en open: enerzijds ondergaat het invloeden uit zijn omgeving en anderzijds grijpt het in de omgeving in, waarbij het leerproces – een universitaire studie – wordt gezien als een serie 'toestandsveranderingen'. De eindtoestand van het systeem (het uiteindelijke studiesukses van student x) wordt dan volgens Buis niet zozeer bepaald door de beginsituatie, alswel door de aard van het veranderingsproces zelf.¹⁵ Helaas blijft de aard van het

14. *Voortijdige studiebeëindiging binnen de FSW-b, 1977, deel I.*

veranderingsproces – de serie ‘toestandsveranderingen’, door hem zo cruciaal geacht in verband met de studievoortgang van student x – een ‘black box’. Nauwelijks reden dus om van een benadering van ‘de studente als systeem’ veel heil te verwachten.

Sekse-specificatie

Uit het voorgaande blijkt dat het onderzoek naar studie-uitval en -vertraging in het algemeen niet bijster inspirerend is. Het lijkt dus een hachelijke onderneming om vanuit dit onderzoek hypothesen te ontwikkelen die de specifieke positie van vrouwen zouden kunnen verklaren. Toch meen ik dat het niet zinvol is volledig voorbij te gaan aan het bestaande onderzoek op dit terrein. Het interview-onderzoek naar studiebeleving van vrouwelijke studenten van Saharso en Westerbeek laat zien dat nieuw onderzoek, vanuit feministiese vragen opgezet, belangrijk is. Ik denk echter dat voor een beantwoording van de vraag, in hoeverre de hypothesen die zij met betrekking tot studievertraging en -uitval van vrouwelijke studenten formuleren, sekse-specifiek zijn, een vergelijking van hun onderzoek met het bestaande materiaal belangrijk zou kunnen zijn.

Ik heb zelf geprobeerd het onderzoek van J. Dronkers over *Studenten en hun onderwijs*¹⁶ ‘aan te vullen’ door enkele van zijn resultaten uit te werken naar de specifieke positie van vrouwen.¹⁷ Het betreft hier geen specifiek drop-out-onderzoek, maar onderzoek naar de studiesituatie van studenten in het algemeen, naar het gedrag en de opvattingen van studenten in relatie tot het functioneren van het universitair onderwijs.¹⁸ Hiervoor heeft hij onder meer

15. In de woorden van Buis zelf: ‘het studiesucces dat x uiteindelijk zal behalen hangt niet primair af van zijn beginrepertoire (capaciteiten, aanvankelijke studiemotieven, behaalde cijfers in het v.w.o. etcetera), maar is veeleer de resultante van een gecompliceerd samenspel van talloze factoren die zowel “binnen” als “buiten” het systeem x gelegen zijn’ (1976, p. 11).

16. J. Dronkers, *Studenten en hun onderwijs. Een onderzoek naar de wisselwerking tussen universitair onderwijs en studenten*. Groningen (Tjeenk Willink) 1976.

17. Binnen vrouwenstudies is veel kritiek geleverd op het idee dat de bestaande wetenschap en theorieën aan te vullen zouden zijn met informatie over de positie van vrouwen. Ik impliceer met mijn ‘aanvulling’ niet dat dit in het algemeen mogelijk is maar wel, dat bij elke thematiek opnieuw bekeken moet worden wat het bestaande onderzoek heeft opgeleverd, in hoeverre daarin ideeën zitten die ook voor het begrijpen van de specifieke positie van vrouwen belangrijk kunnen zijn.

kultuurpatronen bij de aanvang van de studie bekeken, sociale betrekkingen met medestudenten, waardering van en gedrag in het onderwijs en nogmaals de cultuurpatronen na het eerste studiejaar (met de propedeuse-resultaten). Zo konkludeert Dronkers: 'hoe beter de sociale betrekkingen die een student met zijn medestudenten onderhoudt, des te beter verloopt zijn studie (uitgedrukt in het propedeuse-resultaat).'¹⁹ Hiervoor geeft hij een aantal mogelijke verklaringen. Goede sociale relaties met medestudenten bieden een student de mogelijkheid zich te oriënteren hoe hij het doet vergeleken met andere studenten, hoe ver hij is vergeleken met andere studenten, enzovoort. Ook stellen sociale betrekkingen met medestudenten een student in staat zich te informeren over docenten, kolleges, tentamens, tot het uitwisselen van kollegediktaten enzovoort. Uit de verklaringen die Dronkers geeft, blijkt dat hij de relatie tussen sociale kontakten en studiesukses in een bepaald soort sociale betrekkingen zoekt, namelijk betrekkingen van studie-inhoudelijke aard. Met name dit laatste aspekt lijkt van belang in verband met het verschillend studieverloop van mannelijke en vrouwelijke studenten. Als er inderdaad een relatie is tussen studiesukses en sociale relaties, dan zou dat kunnen betekenen dat de sociale betrekkingen van vrouwelijke studenten – uitgaande van hun geringere studierendementen – over het algemeen misschien minder van studie-inhoudelijke aard zijn. Hiermee is niet geïmpliceerd dat vrouwelijke studenten minder kontakten hebben met hun studiegenoten dan mannelijke studenten, maar wel dat deze kontakten minder studiegericht zijn. De vraag is of dat zo is, of de geringere studieresultaten van vrouwen iets te maken hebben met de omvang en de aard van hun sociale relaties, en als dat zo is, waarom?

Een belangrijke reden om een verschil te veronderstellen lijkt me, dat sociale betrekkingen met studenten van studie-inhoudelijke aard ook een zekere mate van identifikatie met de studie en het latere beroep veronderstellen. Dat de studie van vrouwen door hun academische omgeving niet al te serieus werd genomen en dat men het vooral zag als een 'tijdelijke' zaak, blijkt uit opmerkingen als die van prof. Rutten en prof. Den Boer. Deze zijn aan te vullen met vele (historische) voorbeelden waaruit weerstand en wantrouwen blijken

18. Dronkers heeft zijn onderzoek uitgevoerd onder twee groepen studenten: eerstejaars van de subfakulteit sociaal-kulturele wetenschappen en eerstejaars van de subfakulteit tandheelkunde.

19. Ook uit ander onderzoek (Sonneveld, 1977, Van Berkel, 1977, Saharso/Westerbeek, 1982) blijkt dat goede sociale integratie positief samenhangt met het studieverloop van studenten.

tegen studerende of afgestudeerde vrouwen. Van dergelijke opvattingen over studerende vrouwen kan nauwelijks gezegd worden dat er op vrouwen een stimulerende en motiverende werking van uitgaat om de studie serieus te nemen of om zichzelf meer serieus te nemen met betrekking tot de studie.

Ook de beperkte voorbeelden van vrouwen in de universitaire omgeving en in academische beroepen boden (en bieden) nauwelijks mogelijkheden voor identifikatie. Nu is identifikatie met het later uit te oefenen beroep niet in elke fase van de studie even belangrijk en even bewust. Het is bekend, dat de oriëntatie op het later uit te oefenen beroep zo tegen het eind van de doktoraalfase daadwerkelijk vorm krijgt. Het lijkt echter aannemelijk, dat (latere) beroepsuitoefening voor mannelijke studenten de hele studie door op de achtergrond een min of meer vanzelfsprekend doel was, terwijl voor vrouwelijke studenten zowel latere beroepsuitoefening als het afmaken van de studie een min of meer onvoorziene uitkomst geweest zal zijn.

Wellicht ligt in dit laatste de kern van de identifikatie-moeilijkheden van vrouwelijke studenten: vrouwelijke studenten hadden (tot voor kort) een alternatieve, even (of zelfs meer) gewaardeerde identifikatiemogelijkheid, die van echtgenote en moeder. Echtgenotes en moeders hoeven niet zelf de kost te verdienen, daar zijn de mannen voor. Het belang van de studie van vrouwen lag in de algemene intellectuele en sociale ontwikkeling die zij hun meegaf. Men zag de toekomstige positie van vrouwelijke studenten niet als die van afgestudeerde zelfstandige vrouwen die voor brood op de plank zorgden, maar als die van akademies gevormde echtgenotes en moeders.²⁰ Deze alternatieve identifikatiemogelijkheid kan voor vrouwelijke studenten een nogal onduidelijke, ongerichte en twijfelachtige studie-houding en studie-optvatting betekend hebben. Dit laatste zal dan ook tot uitdrukking gekomen zijn in de aard van de sociale betrekkingen met medestudenten.

Toch moeten we voorzichtig zijn de stelling van Dronkers, dat sociale contacten een positieve functie zouden kunnen vervullen voor het behalen van goede studieresultaten, als een eenduidig 'oorzaak/gevolg'-schema te presenteren. Het zou bijvoorbeeld ook zo kunnen zijn, dat het behalen van goede studieresultaten het aanknopen van sociale (studie-inhoudelijke) contacten bevordert.

20. Vergelijk Saharso/Westerbeek. Uit hun onderzoek blijkt dat het alternatieve levensperspektief dat vrouwelijke studenten hebben, zich nog altijd manifesteert in een ambivalente en niet al te doelgerichte studiehouding.

Het kan zijn dat iemand die goede studieresultaten behaalt, daar graag over praat met medestudenten of daardoor makkelijker kontakten legt met medestudenten. In het algemeen hebben jongens in de loop van hun opvoeding een grotere vaardigheid ontwikkeld in het etaleren van hun kunnen en verdiensten dan meisjes. Zij zullen goede studieresultaten misschien eerder gebruiken in hun sociale relaties of aanwenden voor het leggen van sociale kontakten met medestudenten.

Ook wat dit betreft zijn er genoeg voorbeelden die erop wijzen dat vrouwen zich moeilijker uiten over hun studie/werk, en dat blijk geven van hun intelligentie ergernis oproept bij mannen en aangeduid wordt als verwaandheid.²¹ De korrelatie tussen goede studieresultaten en goede sociale betrekkingen van studie-inhoudelijke aard zou dus bij mannelijke studenten wel eens hoger kunnen zijn dan bij vrouwelijke studenten.

21. Voorbeelden zijn te vinden bij C.W. van Essen-Zeeman, 'De wakkere generatie', in: *Aletta... en later*. Arnhem (Van Loghum Slaterus) 1968, pp. 43-69.

De precaire balans

Vrouwelijke studenten over studeren, achterraken en uitvallen

Vrouwen studeren minder serieus. Onjuister kop had het amsterdamse universiteitsblad *Folia Civitatis* niet kunnen vinden voor haar artikel over ons onderzoeksverslag.¹ Wij onderzochten in opdracht van de Universiteit van Amsterdam de achtergronden van het verschijnsel dat vrouwelijke studenten in het algemeen iets langer over hun studie doen dan mannen en er ook vaker mee ophouden zonder afgestudeerd te zijn.² Kernachtig samengevat luidt de belangrijkste konklusie van ons onderzoek dat het leven van vrouwelijke studenten hier, in deze tijd en in deze kultuur, meer dilemma's kent dan dat van hun mannelijke medestudenten. In plaats van studievertraging als gevolg van eigen falen, zoals de kop in *Folia Civitatis* suggereert, beschreven wij ambivalenties, dilemma's en een daarmee samenhangende gebroken inzet voor studie en beroep. Vrouwen studeren helemaal niet minder serieus dan mannen: hun vitale interessen zijn verdeeld.

Karin, een geschiedenisstudente die haar studie vlot en met goede resultaten doorliep tot aan haar doktoraalskriptie en daar nu al meer dan vier jaar in vastzit, geeft dit heel kernachtig in één van de interviews met ons weer:

'Nou, wat ik wel eens gemerkt heb bij mezelf, is dat als ik dus erg in de put ben, en het gaat slecht met mijn studie (...) dan krijg ik bij vlagen wel eens van die neigingen zo van: o, weet je, ik ga op het platteland wonen enne ... nou, eigen kinderen weet ik dan nog niet zo, maar wel met een man graag. Na een tijdje verdwijnt dat wel weer, maar eh ... dat zie ik dus zelf als een soort

1. Annet Muijen, 'Vrouwen studeren minder serieus, ze kunnen altijd uitwijken', in: *Folia Civitatis*, 21 augustus 1982, p. 5.

2. S. Saharso en J. Westerbeek, *De precaire balans. Een reconstructie van de ervaringen van vrouwelijke studenten met studeren, achterraken en uitvallen*. Amsterdam (Universiteit van Amsterdam) 1982. (Hierna aangegeven als onderzoeksverslag). Skriptie, verkrijgbaar bij de Afdeling Voorlichting en Documentatie van de Universiteit van Amsterdam. Maagdenhuis, Spui 21, 1012 WX Amsterdam tel. 020-525 2684; prijs f 8,—.

regressieneiging die af en toe optreedt, zo van: nou kan ik het niet meer aan, en dan ... eh ... dan duikt de romantiese droom even op. Enne ... dan lijkt het me heel veilig, en dan hoeft ik lekker niks, en dat lijkt me dan makkelijker. Nou, dat is puur emotioneel onzinnig, maar ... ja dat werkt dan toch wel eens door. (...) Dus dat zijn wel stille ondermijnende krachten, hè, toch.'

In dit artikel willen wij ingaan op de achtergronden van het lagere numerieke studierendement van vrouwelijke studenten.³ De nadruk ligt daarbij op de studiebeleving van vrouwen. Zoals Mechtild Derriks in het voorgaande artikel aangeeft, levert een kwantitatieve benadering van het verschijnsel studievertraging en drop-out in het wetenschappelijk onderwijs nauwelijks inzicht in het hoe en waarom hiervan. Een kwalitatief onderzoek naar het nog vrijwel niet onderzochte aspect van de studiebeleving zou hiertoe mogelijkheden kunnen bieden.

In ons onderzoek hebben we zestien studentes geïnterviewd die een min of meer ernstige vorm van studievertraging hebben opgelopen, ofwel hun studie voortijdig beëindigd hebben. In andere opzichten verschilden deze vrouwen sterk van elkaar, wat een bewuste keuze van ons was. Met een zo geschakeerd mogelijk samengestelde onderzoeksgroep kan de veelheid aan mogelijke waarnemingsperspektieven in het materiaal tot uitdrukking komen.⁴ Deze kwalitatief-empiriese aanpak maakt het ons mogelijk inzicht te krijgen in hoe studeren en achterraken in de studie ervaren wordt door een aantal vrouwen. Het beeld dat wij hiervan rekonstrueren, heeft vooral attenderende waarde: we belichten aspecten die in het kwantitatieve onderzoek onvermoed zijn gebleven, we wijzen op mogelijke samenhangen en we proberen het sekse-specifieke van studievertraging te beredeneren.

We hebben met ons onderzoek een poging gedaan de vraag naar het *hoe* van studievertraging te beantwoorden. Echter het waarom en het sekse-specifieke daarvan is gedurende alle fasen van het onderzoek de meest kwellende, maar ook de meest inspirerende vraag geweest.

In het onderwijs heerst een sterke gelijkheidsideologie. Formeel gezien wordt in het universitair onderwijs geen onderscheid naar geslacht gemaakt. Bij geen enkel studie-onderdeel wordt vrouwen

3. Het numeriek studierendement geeft het percentage studenten aan dat na een bepaald aantal jaren (hier 11 jaar) een bepaald universitair examen (hier het doktoraalexamen) met succes heeft afgelegd. Zie ook het artikel van Mechtild Derriks in dit nummer.

4. J. Talsma, 'Van horen zeggen', in: *Tijdschrift voor theoretische geschiedenis*, jrg. 4, nr. 3, dec. 1977, p. 145.

op grond van hun sekse de deelname ontzegd. Toch hebben veel vrouwen kritiek geleverd op de naar hun idee vrouw-vijandige sfeer op de universiteit. We hebben dan ook de indruk dat het universitaire seksisme zich vooral afspeelt op het interaktienivo. Het is moeilijk hier zicht op te krijgen door het universitaire onderwijssysteem op zich tot voorwerp van onderzoek te nemen. De vraag naar hoe het proces van studievertraging in zijn werk gaat en naar het mogelijke sekse-specifieke daarvan, kan beter beantwoord worden door studentes te interviewen die gekonfronteerd zijn geweest met de onmogelijkheid aan de gestelde eisen met betrekking tot hun studie te voldoen.⁵

Uit de verhalen die zij ons vertelden, konden wij, na uitvoerige bestudering en vergelijking met de beschikbare literatuur, uiteindelijk vijf lijnen traceren waarlangs wij studievertraging zagen optreden. Deze vijf patronen van studievertragingprocessen hebben de status van hypothesen, van beredeneerde veronderstellingen over de redenen van het lagere numerieke studierendement van vrouwelijke studenten. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of deze hypothesen houdbaar zijn.

De resultaten

De 'remmende voorsprong'

Een aspekt dat uit de studieverhalen van de studentes naar voren komt is, dat wat aanvankelijk studiebevorderlijke omstandigheden zijn, later in combinatie met andere factoren evenzovele nadelen kunnen vormen. Zo'n 'remmende voorsprong' kan de *studiemotivatie* betreffen, maar ook de *studievaardigheden*.

We onderscheiden hierin twee varianten: studeren als 'vanzelfsprekende keuze' en 'hardlopers zijn doodlopers'.

Voor sommige studentes was het vanzelfsprekend om te gaan studeren, zo vanzelfsprekend zelfs dat de vraag naar het waarom van een studie niet bij hen opkwam. Een dergelijke vanzelfsprekendheid maakt het mogelijk om zonder bepaalde of met een zwakke motivatie de studie te beginnen. Zo zegt Jacqueline, één van onze respondentes: 'Ik heb niet vaak gedacht: O, dat daar is heel leuk ...

5. Voor een uitgebreide methodologische verantwoording van ons onderzoek, waarin wij onder meer de mogelijkheden en beperkingen van een dergelijk kleinschalig interview-onderzoek uiteenzetten, verwijzen wij naar het onderzoeksverslag, hoofdstuk 1, pp. 5-23.

ik heb altijd erg gearzeld of er niet iets anders is wat ik leuker vind. Is dit het wel?’

Als studeren een automaties gevolg is van bijvoorbeeld je vooropleiding, heb je meer kans te gaan twijfelen aan de zin ervan. Dit is niet alleen onplezierig, het ontbreekt je daardoor ook aan stimulans om je voor je studie in te zetten. Een gebrek aan motivatie brengt al gauw studievertraging met zich mee.

Voor wie is de studie zo'n vanzelfsprekende keuze geweest?⁶ De studentes die het als een zeer voor de hand liggende beslissing hebben ervaren om te gaan studeren, noemen daar twee, elkaar gedeeltelijk overlappende redenen voor. Voor sommigen gold dat het in hun ouderlijk milieu zeer gebruikelijk was om te gaan studeren, waardoor ook van hen niet anders werd verwacht. Voor anderen maakte de vooropleiding het gaan studeren tot een vanzelfsprekendheid. Bezocht je het voorbereidend wetenschappelijk onderwijs – de naam zegt het al – dan is het de bedoeling en algemene verwachting dat je daarna verdergaat in het wetenschappelijk onderwijs.

Een andere vorm van de ‘remmende voorsprong’ is het grote gemak waarmee sommigen zeggen de middelbare school te hebben doorlopen. Hun goede schoolprestaties zijn altijd uitgelegd als blijk van hoge intelligentie en daarmee als ‘bewijs van geschiktheid’ voor een universitaire studie. Voor hen stonden de deuren van de Alma Mater dan ook wijd open. Hun moeiteloos verkregen schoolsukses betekende echter ook dat zij zich nooit om het ontwikkelen van studievaardigheden hebben hoeven te bekommeren, alles ging immers ‘vanzelf’. Dit gebrek aan studievaardigheden is hen op de universiteit duur komen te staan. Je tijd indelen, tentamens plannen, studiestof in stukjes opdelen ... Met vallen en opstaan ontdekten ze dat het vaardigheden zijn die zij niet bezaten, maar die je op de universiteit wel nodig hebt. Deze vaardigheden moesten ze daar alsnog zien te ontwikkelen. Dat dit proces tijd vergt en daarmee studievertragend werkt, zal niemand verbazen. Het geheel wordt nog gekompliceerd door het demotiverend effect dat het zeker aanvankelijk op deze studentes heeft gehad. Niet alleen kreeg hun zelfvertrouwen een flinke deuk, ook bleek het sommigen een grote zelfoverwinning te kosten om

6. Hoewel we in ons onderzoek niet systematies gevraagd hebben naar de sociale achtergrond van de geïnterviewden, ligt het voor de hand dat het hier tevens een klasse- en rasgebonden problematiek betreft. Aangezien het aantal studenten afkomstig uit lagere milieus en etniese minderheden dat doorstroomt naar de universiteit gering is, kan hun milieu van herkomst moeilijk als ‘remmende voorsprong’ aangemerkt worden.

ergens moeite voor te willen doen. Zo zegt één van deze studentes, Ellen, dat ze wel goede cijfers wil halen, maar het er eigenlijk niet voor over heeft zich ervoor in te spannen. Deze houding, die ze haar 'gemakzucht' noemt, heeft als konsekwentie gehad dat ze nogal eens geneigd was de voorbereiding van een tentamen voor zich uit te schuiven of er onvoldoende tijd aan te besteden, wat haar de nodige vertraging heeft opgeleverd.

Van 'konsument' naar 'producent'

Het begrippenpaar 'van konsument naar producent' verwijst naar een verandering in studiehouding die een aantal geïnterviewden zegt tijdens de studie te hebben doorgemaakt en die voor hen studieovertraging met zich mee heeft gebracht. Hoewel de benaming wellicht de suggestie wekt van een tegenstelling, is er in feite meer sprake van een continuüm. Met 'konsumenten' bedoelen we studenten die overwegend gericht zijn op het consumeren van de aangeboden kennis, terwijl 'producenten' meer uit gaan van eigen vragen en vervolgens de mogelijkheden die de universiteit biedt, gebruiken om die eigen vragen te kunnen beantwoorden. Kenmerkend voor 'producenten' is ook dat ze een duidelijke inhoudelijke motivatie hebben voor de studie. Bij 'konsumenten' daarentegen is de studie-inhoudelijke motivatie vaak zwakker, terwijl bij hen daarbuiten gelegen motivaties (zoals studeren om te voldoen aan de verwachtingen van de ouders) meer op de voorgrond treden. Enkele studentes kwamen als 'konsument' op de universiteit aan, maar zijn later in een 'producent' veranderd.

Hoe zo'n proces in z'n werk kan gaan, wordt door een geschiedenisstudente beschreven:

'Ik ben eigenlijk pas bewust geworden van ... ja, wat ik dan zelf precies in die studie zocht en hoe ik tegenover dingen stond en of ik daar nou kritiek op had, en hoe dat nou allemaal kwam, en noem maar op, toen ik met vrouwen-geschiedenis in aanraking kwam en eigenlijk nog meer toen ik ... toen het niet meer ging. Omdat ik toen merkte (...) dat de manier waarop ik altijd gestudeerd had (als konsument – *S&W*) dat ik dat niet meer kon aksepteren van mezelf en er ook over struikelde. Maar eigenlijk ook nog niet genoeg me bewust was om te weten waar dat dan mee te maken had en zeker niet weten wat ik dan eigenlijk wilde. (...) Het schijnt inderdaad alsof dat een soort kwestie van leven en dood wordt, over: wie ben ik? wat kan ik? kan ik het wel? en waartoe dient mijn leven? Ja, en waartoe dient de wetenschap? (...)'

Hoewel deze ontwikkeling van een langzaam groeiend bewustzijn naar het vinden van een nieuwe manier om met de studie om te gaan haar veel tijd heeft gekost, beschouwt zij dit toch als zeer waardevol:

daarna is ze gericht, produktiever en met meer plezier in wat ze deed, verder gegaán.

Het 'producentschap' kan echter ook een belemmering vormen, als het studieprogramma niet op een dergelijke houding is afgestemd. Renée bijvoorbeeld is uit onvrede met haar studie eerst van psychologie omgezwaaid naar filosofie, maar uiteindelijk toch weer teruggegaan naar haar eerste studie. Over haar terugkeer bij psychologie zegt ze:

'Al dat nadenken wat ik juist bij filosofie had geleerd, had moeten leren, dat kon ik hier nu maar beter weer over de balk gooien, want op die manier kom je er niet, het duurt gewoon twee keer zo lang voordat je die stof doorbent als je erover na gaat denken. Terwijl ik, met mijn stampvermogen, dat had veel korter gekund hè.'

Uit haar verhaal kunnen we opmaken dat er studierichtingen zijn die studenten geen aansporing bieden om een kritiese en creatieve studiehouding te ontwikkelen. Sterker nog: in sommige studierichtingen blijkt zo weinig ruimte te zijn voor een 'producentenhouding' dat studenten met een dergelijke instelling er geen kant mee uit kunnen en er zelfs vertraging door oplopen.

Vervreemding

Versillende studentes vertelden ons dat zij zich gedurende lange tijd of zelfs de gehele studieperiode door, weinig betrokken hebben gevoeld bij de studie. Sommigen van hen meenden dat dit bijgedragen heeft aan hun studie vertraging ofwel besluit om te stoppen. Soms betreft dit gebrek aan integratie de *inhoud* van de studie. Zo heeft Els, die ekonomie studeerde, zich nooit 'gegrepen' gevoeld door de studie, die veel theoretieser was dan ze had verwacht.

Het gebrek aan integratie kan echter ook de *sociale* kontakten betreffen. De studieomstandigheden kunnen zodanig zijn dat deze het leggen van kontakten sowieso bemoeilijken. We denken hier aan 'kontaktremmende' onderwijsvormen zoals hoorkolleges of het veelal individualiserende praktikum-onderwijs in de exakte wetenschappen. Soms ook biedt de studie wel voldoende mogelijkheden om kontakten te leggen, maar kunnen studentes een te groot verschil ervaren met de waarden en belangstellingsfeer van anderen. Het alleenstaan dat hiervan het gevolg is, heeft vooral een demotiverend effekt: zij moeten zich alleen over drempels heenhelpen en alle motivatie uit zichzelf putten.

We willen er hier op wijzen dat het ook bij de sociale integratie in de studie om de *aard* van de studiekontakten gaat. Ook wanneer iemand wel aansluiting vindt bij studiegenoten, hoeft dit op zich nog

niet studiebevorderlijk te zijn. Voorwaarde hiervoor is dat die contacten ook studie-inhoudelijk van aard zijn. Pas als je met studiegenoten en eventueel ook met docenten van gedachten kunt wisselen over de inhoud van de studie, zullen deze contacten de integratie in de studie bevorderen. De sociale en inhoudelijke integratie staan niet los van elkaar, maar veronderstellen en versterken elkaar wederzijds.⁷

De noodlotsstrategie

De vierde studiestrategie die wij uit het materiaal distilleerden, deed ons met enig gevoel voor dramatiek denken aan ‘het voltrekken van het eigen noodlot’, waarbij onder noodlot dan studievertraging en eventueel studiemislukking moet worden verstaan. Kort geformuleerd werken in deze studiehouding onzekerheid, perfektionisme, faalangst en ambitie zodanig op elkaar in, dat dit op zijn minst studievertraging met zich meebrengt. Het meest opvallende van deze houding is dat vrouwen die zeggen erg onzeker te zijn over hun intellectuele capaciteiten, zichzelf vervolgens extra hoge eisen stellen waar ze aan moeten voldoen. Dit wekte onze bevreemding, aangezien we bij onzekerheid eerder een meer bescheiden houding verwachtten: ‘als ik het maar red’ of ‘als ik maar een zes haal’. Integendeel, het omgekeerde bleek het geval: grote onzekerheid kon samengaan met hevige teleurstelling als op het tentamenbriefje alleen maar de kwalifikatie ‘voldoende’ vermeld stond.

Uit onzekerheid ontwikkelen deze vrouwen een sterke neiging tot perfektionisme en het is dit perfektionisme dat bovendien gekoppeld kan zijn aan hoge ambities, wat hen uiteindelijk opbreekt. Het duurt op zich natuurlijk al veel langer voor zij het gevoel hebben iets tot in de puntjes te beheersen, maar funester nog is de beladenheid die toetsings- en beoordelingsmomenten daardoor voor hen krijgen. We zien dan ook dat dit soort momenten zo lang mogelijk vermeden worden, bijvoorbeeld door het steeds maar weer uitstellen van een tentamen, het niet durven inleveren van een afgerond eindverslag of het eindeloos blijven bijschaven van een skriptie. Een andere uitwerking van de beladenheid van beoordelingen is dat men

7. Zie ook het artikel van M. Derriks hiervoor. Wel is het mogelijk, maar naar ons idee overigens niet wenselijk, om maatregelen te nemen die eenzijdig gericht zijn op één van deze twee vormen van integratie. Een studierichting kan om de inhoudelijke integratie te bevorderen bijvoorbeeld overgaan tot het invoeren van individuele studiesystemen; een belangrijk nadeel hiervan is dat het leggen van contacten met medestudenten bemoeilijkt wordt.

uiteindelijk zo gespannen op tentamens verschijnt, dat de kans groot is dat er vanwege black-outs helemaal niets meer te beoordelen valt.

Het zal duidelijk zijn dat deze mengeling van onzekerheid, perfektionisme, faalangst en ambitie min of meer ernstige vormen van studievertraging met zich mee kan brengen. De hoge cijfers die met deze tijdrovende methode vaak wel gehaald worden, leiden dan niet tot een wat meer zelfbewuste en speelse studiehouding, maar vormen in de ogen van deze studentes eerder een bevestiging dat je keihard en op deze manier moet studeren. Onze indruk van 'het eigen noodlot voltrekken' baseren we vooral op de krampachtigheid waarmee men zichzelf dermate hoge eisen stelt, dat men (in ieder geval in eigen ogen) altijd faalt.

Eén van onze respondentes, een geologiestudente, vertelde ons bijvoorbeeld dat zij het verslag van haar zes weken durende veldonderzoek in Spanje nooit heeft durven inleveren. Ze had het helemaal geschreven, wist er niets meer aan te verbeteren, maar uit angst dat het niet goed genoeg zou zijn, heeft ze het nooit ingeleverd. Dit had tot gevolg dat haar veldwerk verviel en dat ze het op eigen kosten over zou moeten doen. Op onze vraag hoe dit nu zo ver heeft kunnen komen, antwoordt zij:

'Maar zo'n angst van eh ... ja, ik heb ook echt gewoon niet alleen maar de angst gehad dat m'n eigen dingen niet voldoen, maar ik heb ook een extra eis aan mezelf gesteld. Van ik wilde eigenlijk dat alles heel goed gaat. En als het niet helemaal honderd procent goed gaat, dan kwam al de angst van eh ... dat het eigenlijk niks is. Ik bedoel, als ik een zes haalde voor iets, dan was het in m'n eigen ogen gezakt, terwijl je ook natuurlijk net zo goed heel blij kunt zijn dat je het gehaald hebt.'

Botsende rollen?

Over faalangst, ambities, onzekerheid en perfektionisme en hoe dit samenhangt met academische prestaties van vrouwen bestaat een uitgebreide, voornamelijk angelsaksische literatuur.⁸ Ook in Nederland baseert men zich in recente artikelen en doktoraalskripties veelal hierop.⁹ In deze sociaal-psychologische onderzoeksliteratuur wordt de

8. Zie m.n. M.S. Horner, 'Toward an understanding of achievement-related conflicts in women', in: M.T. Shuch Mednick e.a. (red.), *Women and achievement. Social and motivational analysis*. New York enz. 1975, pp. 206-220; alsook andere artikelen in deze bundel.

9. Voorbeelden hiervan zijn: M. Bouman, *Spreekstijl, studie en maatschappelijk monddood zijn. Vrouwen over taalgedrag in gesprekken in verband met studie of opleiding*. Skriptie vakgroep ATW, Universiteit van Amsterdam, april 1981; W. Meeuwesen, *Vrouwen en universiteit; bewustmakend onderwijs*. Skriptie

verklaring voor de lagere prestaties van vrouwen aan de universiteit voornamelijk gezocht in het *rolconflict* dat studentes zouden ervaren tussen hun vrouw-zijn en hun student-zijn. Vrouwen zouden bang zijn bij het streven naar akademies sukses hun vrouwelijke identiteit te moeten prijsgeven, wat negatieve invloed op hun ambitieuze plannen zou hebben. Hoewel wij in ons onderzoek ook stuiten op een problematische studiehouding als gevolg van een op elkaar inwerken van ambities, faalangst, perfektionisme en onzekerheid, werd dit door geen van de respondentes in verband gebracht met een angst voor verlies van iets als hun vrouwelijke identiteit.

De belangrijkste kritiek die is geleverd op de vele onderzoeken die uitkomen op een vrouwelijke angst voor akademies sukses, betreft de validiteit ervan. Horner en velen na haar zouden geen rekening gehouden hebben met de sociale gewenstheid van de antwoorden. Het is heel waarschijnlijk dat de bij die onderzoeken betrokken vrouwen een norm-konsistent antwoord gegeven hebben. Deze normen immers staan vrouwen meer dan mannen toe uit te komen voor hun angsten en leggen hen tevens grotere bescheidenheid op bij hun verwachtingen van de resultaten. Uit onderzoek waarin wel is getracht rekening te houden met de vertekening door normen, blijkt dat vrouwen *minder* faalangst kenden dan mannen en een *grotere* suksesverwachting hadden.¹⁰

Hoewel in vrijwel alle op min of meer feministiese leest geschoeide literatuur gewag wordt gemaakt van het rolconflict, rees bij ons steeds meer twijfel over het nut van dit begrip als verklarend of analytisch concept.¹¹ Het rolconflict als begrip is te staties, doet geen recht aan de werkelijkheid zoals die ervaren wordt, en veronderstelt

sociale psychologie, Katholieke Universiteit Nijmegen, juni 1980. Artikelen zijn onder meer: E. van Aggelen en W. Meeuwesen, 'Onderwijs aan vrouwen binnen de sociale wetenschappen: een ondergeschoven kind', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies (TVV)* 7, 1981, pp. 440-451; D. Deeg, 'De koele wereld van de wiskunde', in: *TVV* 3, 1980, pp. 342-353.

10. Zie J.L. Veroff e.a., 'Varieties of achievement', in: *Women and achievement*, a.w., pp. 172-205.

11. Literatuur waarin aan het vrouwelijk rolconflict wordt gerefereerd om de achterstandspositie van vrouwen aan de universiteit te verklaren: H. Gerstein, *Studierende Mädchen. Zum Problem des vorzeitigen Abgangs von der Universität*. München 1964, H.M. In 't Veld-Langeveld, *Vrouw-beroep-maatschappij. Analyse van een vertraagde emancipatie*. Utrecht 1969, S. Metz-Göckel (red.), *Frauenstudium. Zur alternativen Wissenschaftsaneignung von Frauen*. Hamburg 1969, m.n. deel 1, pp. 7-36; A. Myrdal en V. Klein, *De werkende vrouw. Een sociologische studie over de spanning tussen gezinstak en beroep*. Antwerpen, Rotterdam 1969 (oorspr. uitg. Londen 1956).

het bestaan van een nergens als zodanig duidelijk omschreven vrouwelijke identiteit.¹² Toch willen we niet helemaal afstand doen van het complex waar het begrip rolconflict naar verwijst. Het lijkt ons alleszins akseptabel om uit te gaan van het bestaan van algemeen maatschappelijke *normen* over hoe mannen en vrouwen zich dienen te gedragen.¹³ Wij gaan echter niet zover om in die normen een dwingend richtsnoer te zien, dat vrouwen afleidt van hun studieprestaties, terwijl het mannen er juist toe aanzet. Het bestaan van normen zegt niet zonder meer iets over gedragingen en ervaringen van mensen.

Wij geven daarom de voorkeur aan een iets opener begrip als *'het diffuse levensperspektief'*. De nadruk komt hiermee te liggen op het diffuse toekomstperspektief van vrouwen¹⁴ en de ruimere marge die dit laat voor twijfels, onzekerheden en angsten. In dit laatste schuilt naar ons idee een belangrijke seksespecifieke component. Vanwege het ontbreken van de voor mannen wel sterker geldende noodzaak tot het streven naar een baan, krijgen bij vrouwelijke studenten twijfels en onzekerheden meer kans. Vrouwen zullen een sterkere motivatie moeten hebben om hun ambities op het ene terrein van studie en beroep te kunnen realiseren; meer dan bij mannen zal dit proces bloot staan aan herhaaldelijke innerlijke twijfel en afkeuring.

Het diffuse levensperspektief

Onder de huidige maatschappelijke omstandigheden is het vooralsnog zo, dat het overwegend vrouwen zijn die naast of in plaats van een beroepsleven ook een verdienstelijke taak in de privésfeer kunnen verrichten: het verzorgen van man, kinderen en huishouding. Dit heeft als konsekwentie dat vrouwen – ook zij die geen eigen gezin hebben – anders dan mannen niet per se genoodzaakt zijn hun leven rond hun werk te centreren. Dit hoeft niet zonder meer nadelig voor hen te zijn, maar in de afwezigheid van een innerlijk gevoelde dwang tot kostwinnerschap schuilt het gevaar van een verminderde betrokkenheid bij de wereld van studie en werk. Anders dan mannen

12. Zie voor een uitvoeriger kritiek op het rolbegrip het onderzoeksverslag pp. 93-96.

13. Met name het onderzoek van I.K. Broverman e.a., 'Sex-role stereotypes: a current appraisal', in: *Women and achievement*, a.w., pp. 32-47, heeft dit overtuigend aangetoond.

14. Het diffuse, dubbele, duidt op de specifieke situatie waarin vrouwen zich in onze samenleving bevinden, namelijk dat zij (vooralsnog in tegenstelling tot mannen) naast of in plaats van een baan ook nog een perspektief in de privésfeer hebben, als moeder of echtgenote bijvoorbeeld. We gaan hier nog nader op in.

koersen vrouwen niet eenduidig af op het ene doel van hun baan of carrière; hun toekomstperspektief is in het algemeen diffuser en ambivalenter.¹⁵

Dit diffuse toekomstperspektief kan ook in de studie zijn doorwerking hebben. Bij een aantal van de door ons geïnterviewde studentes constateerden we, dat zij zichzelf als studente niet echt serieus durfden te nemen. Inmiddels – na de nodige vertraging opgelopen te hebben – afgestudeerd psychologe beschreef ons haar vage gevoel van verbazing over het behalen van haar doktoraalbul:

‘En eh ... op het moment dat ik afstudeerde, dat ik bijna begon te giechelen, van hi hi, ik ben afgestudeerd.’

Ze lichtte dit even verderop in het gesprek aldus toe:

‘(...) ik weet niet goed hoe ik dat uit moet leggen. Ik merk het vaker, ook aan vriendinnen en zo om me heen. Dat is niet zo ... het is niet de prins op het witte paard waar je dingen voor uitstelt, maar ... eh ... je werkt eigenlijk wel naar een bepaald doel toe, maar niet echt voor 100%. Je werkt dus wel naar afstuderen toe, maar nog steeds alsof je daarna wéér aan iets anders kunt beginnen.’

Een ander vatte haar lange relaas over haar studie-ervaringen kort en bondig samen met de opmerking:

‘Wij missen een serieuze werkhouding, werkelijk jezelf serieus nemen in je werk. Het heeft toch iets van fröbelen.’

Ook zagen we bij een paar van onze respondentes een eindeloos op een laag pitje voortkabbelen met een studie die door man of vriend gefinancierd werd. Het seksspecifieke hieraan is naar ons idee, dat het maatschappelijk van vrouwen veel meer dan van mannen akseptabel wordt gevonden om langdurig in een financieel afhankelijke positie te blijven freewheelen.

Zowel in het zichzelf in de studie niet helemaal serieus nemen als in het eindeloos voortkabbelen met de studie laat zich naar ons idee het dubbele, het diffuse van het perspektief van vrouwelijke studentes betrappen. Het heeft een verminderde betrokkenheid bij de studie tot gevolg. Studeren heeft voor deze vrouwen iets weg van het handhaven van een wankel evenwicht; zodra het studie- en beroeps-

15. Voor één groep studentes is het dubbele levensperspektief geen *toekomst*-perspektief, maar de dagelijkse praktijk van een dubbelleven: voor studerende moeders. Het is duidelijk dat de verzorging van hun kind of kinderen al gauw studievertraging met zich meebrengt. Hoe een aantal van hen omgaat met de combinatie van studie en moederschap beschrijven we uitvoerig in het onderzoeksverslag, pp. 101-108.

perspektief om de één of andere reden minder aantrekkelijk wordt, duikt er een ander perspektief op.

Het dubbele of diffuse levensperspektief is in histories opzicht een betrekkelijk recent verschijnsel, dat bovendien beperkt is tot de westers-industriële samenleving. Myrdal en Klein spreken in dit verband van het ‘karakteristieke vrouwelijke dilemma van deze tijd’, dat nu de vorm heeft gekregen van een psychologies probleem: ‘Juist omdat men, staande aan het begin van de volwassenheid, niet langer over een absoluut “of-of” behoefte te beslissen, zet dit trekken aan twee kanten zich praktisch het gehele leven van de vrouw voort.’¹⁶

Het diffuse levensperspektief behelst echter meer dan alleen een ambivalente studie- of beroepsmotivatie. Het ontleent zijn ambivalentie mede aan de mate waarin het aanknoopt bij hecht met de persoonlijkheidsstructuur verweven seksespecifieke capaciteiten en preokkupaties. Nancy Chodorow geeft op grond van psychoanalytische beschouwingen in cultureel perspektief aan, dat deze capaciteiten meer dan bij mannen voor vrouwen op het relationele vlak liggen. Zij stelt: ‘Dit alles leidt ertoe dat jongens beter zijn toegerust om in de niet-relatieve sfeer een rol te spelen, terwijl meisjes een groter potentieel hebben om zich in de relationele sfeer te ontplooien. Ook kan men aan de hand hiervan veronderstellen dat zich bij mannen en vrouwen ten aanzien van relaties verschillende behoeften en angsten voordoen.’¹⁷

Aan het samenkomen van enerzijds die min of meer objectief vaststelbare ontplooiingsmogelijkheden van vrouwen in de openbare sfeer en anderzijds de voor vrouwen specifieke relationele capaciteiten, verlangens, behoeften en angsten ontleent het dubbele levensperspektief zijn sterke ambivalentie. Het diffuse levensperspektief zal juist in de fase van de vroege volwassenheid, de periode waarin men veelal studeert, zich het sterkst aan vrouwen opdringen. Dit maakte het naar ons idee waarschijnlijk dat vrouwen juist gedurende hun studieperiode te kampen hebben met een ambivalente, gebroken inzet.

16. Myrdal en Klein, a.w. p. 158. Bij dit citaat willen we de aantekening maken dat we huiverig zijn om in zulke absolute termen te praten over ‘de’ vrouwen, alsof het voor elke vrouw zou opgaan. Diskussies binnen vrouwenstudies over de norm van heteroseksualiteit hebben ons erop gewezen dat lang niet elke vrouw het perspektief van huwelijk of gezin lokt.

17. N. Chodorow, *Waarom vrouwen moederen. Psycho-analyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam (Sara) 1980 (oorspr. uitg. California University Press 1978), pp. 210-211.

Het seksespecifieke nader bekeken

Zeker in de vijfde door ons beschreven studiehouding, maar ook al in de noodlotsstrategie zijn seksespecifieke componenten aan te wijzen en ook door ons beschreven. Moeilijker ligt dit bij de eerste drie lijnen waarlangs wij studievertraging zagen optreden. Deze lijnen zijn niet uitgesproken seksespecifiek van karakter. Veeleer zijn het algemene patronen van studievertraging die echter, zo vermoeden wij, door vrouwen op een specifieke manier beleefd worden.

Het belangrijkste uitgangspunt voor deze gedachte ligt in het diffuse levensperspectief van vrouwen, wat aanknoopt bij enkele persoonlijkheidskenmerken die, anders dan bij mannen, meer op het relationele vlak liggen. Dit maakt het aannemelijk dat vrouwen een specifieke leermotivatie en studiehouding hebben, wat ook zal doorwerken in hun studiebeleving en -prestaties. Zoekend naar een concrete invulling van die vrouwelijke studiehouding zagen we dat een aantal opmerkingen opvallend vaak terugkeerden: 'Ik was me helemaal niet bewust van wat ik nou zat te doen ...', 'dat kabbelt voort, hè', '... lekker om in een vast patroon meegevoerd te worden ...', '... het makkelijk vinden dat beslissingen voor je genomen worden ...', naast opmerkingen als: '... altijd keurig m'n best gedaan', 'ik was heel schools, gehoorzaam, ontzettend m'n best gedaan'. Het konformisme, de passiviteit en de volgzaamheid die uit deze opmerkingen spreken, zijn houdingen die juist bij meisjes in opvoeding en onderwijs worden gestimuleerd en gehonoreerd.¹⁸ Tegelijkertijd echter worden deze houdingen in het algemeen niet erg bevorderlijk geacht voor het volgen van een universitaire studie.

Maar zijn we hiermee niet erg ver afgeraakt van onze onderzoeksresultaten? Een verbindende schakel is ons inziens de remmende werking van een konformistische, passieve en volgzame instelling op het ontwikkelen van een gerichte studiemotivatie. Een sterkere

18. Dit zou zelfs de verklaring vormen voor het aanvankelijk grotere schoolsukses dat meisjes op de lagere school hebben, vergeleken met jongens. Zo stelt R. Jaarsma *Gelijke kansen? Over onderwijs voor meisjes en vrouwen*. Amsterdam (Kohnstamm-Instituut) 1979, p. 85, na een uitgebreide bespreking van onderzoek naar de lagere schoolsituatie, dat '(...) de school de passiviteit, gehoorzaamheid en aanpassing van het meisje positief (waardeert) in de vorm van goede cijfers, mooie schoolprestaties en de waardering van volwassenen (ouders, leerkrachten), terwijl diezelfde benadering (leidt), voor wat betreft jongens, tot een onafhankelijker en meer autonome opstelling tegenover leren, ook al hebben ze aanvankelijk dan te kampen met het conflict tussen hun gestimuleerde onafhankelijkheid, activiteit, agressiviteit en de aanpassing die de school van hen vraagt.'

motivatie en een creatieve studiehouding maken het een stuk makkelijker om toch door te zetten wanneer de studie zwaarder of eenzamer blijkt te zijn. Wellicht ook moeten we de verandering in studiehouding van konsument naar producent die sommige studentes vertelden te hebben doorgemaakt, zien als een onderdeel van een veel omvattender gevecht om nieuwe manieren van omgaan te vinden met datgene waar hun socialisatie als meisje altijd op gericht was.

Misschien ten overvloede willen we erop wijzen dat konformisme, passiviteit en volgzzaamheid geen houdingen zijn die uitsluitend voorkomen als gevolg van de socialisatie tot vrouw. Wel menen we dat vrouwen op grond van hun maatschappelijke positie en de ermee verbonden specifieke levensperspektieven een eigen, lichte neiging hebben tot het ontwikkelen van deze houdingen tegenover hun school- en studiesituatie.

Er zijn dus zeker argumenten die een seksspecifieke interpretatie van de door ons beschreven studievertragingprocessen mogelijk maken. We realiseren ons echter dat sekse niet de enige determinant is voor het studiegedrag. Andere persoonlijkheidskenmerken als sociaal-ekonomiese achtergrond en etniese afkomst kunnen met sekse interfereren en er zijn ook aanwijzingen dat dit het geval is.¹⁹

19. Zo worden bepaalde elementen van de aan meisjes toegeschreven studiehouding, zoals passiviteit, ook als typiese kenmerken van de instelling van arbeiderskinderen genoemd. Verder wordt wel gesteld dat de school met name kleinburgerlijke gedragingen honoreert. Anderzijds zou een sterke prestatiemotivatie (waaraan het meisjes dus zou ontbreken) als typies kenmerk gezien worden van de cultuur van de middenklasse, net als individualisme en creativiteit (die vaak samengaan met een 'producenten'-houding). Zie hierover o.a. W. Gottschalch e.a., *Sozialisationsforschung. Materialien, Probleme, Kritik*. Frankfurt a.M. (Fischer) 1971, met name 'Zur Schichtspezifischen Sozialisationsforschung', pp. 71-192.

Uit de schaarse literatuur die we doorgenomen hebben over de rol die etniciteit kan spelen, komt naar voren dat deze in ieder geval de prestatiemotivatie kan beïnvloeden: 'Ik zou de wereld gaan bewijzen dat ik net zo goed, net zo intelligent en net zo succesvol was als welke blanke dan ook', schrijft Angela Davis over haar onderwijsaspiraties in *Zinnen op de vrijheid. Een autobiografie*. Haarlem (In de Knipscheer) 1980, p. 93. S. Delamont, *Sex roles and the school*. Londen (Methuen) 1980, pp. 68-69, maakt melding van een brits onderzoek waaruit blijkt dat aziatische ouders én dochters erg ambitieus waren wat schoolopleiding betrof; bovendien gebruikten de meisjes de school als middel om een door de ouders gearrangeerd huwelijk uit te stellen.

Konklusie

Met dit onderzoek hebben we de mechanismen die verantwoordelijk zijn voor studievertraging en -staking van vrouwelijke studenten wel verkend, echter niet beheersbaar gemaakt. Dit zal ongetwijfeld een teleurstelling zijn voor degenen die hierop hadden gehoopt. Zelf hechten we hier minder aan. Onze zorg gaat allereerst uit naar de kwaliteit van het (universitaire) onderwijs, waar drop-out-cijfers niet meer dan een vage indicatie voor vormen. Voor ons is vooral het inzicht belangrijk, dat we verkregen hebben in de wijze waarop vrouwen het studeren beleven. Studeren is naar onze mening voor vrouwen verbonden met gevoelens, verwachtingen, belangen en tegenstrijdigheden die voor een deel specifiek voor hen zijn en voortvloeien uit hun maatschappelijke positie als vrouw. Een konsekventie daarvan is dat zij meer dan mannen kans lopen vertraagd te raken in hun studie. Hoewel studeren voor iedereen veel weg heeft van het handhaven van een precaire balans menen wij, dat in die balans voor vrouwen andere dingen meewegen dan voor mannen.

Mieke van Os, Joke Schrijvers, Ingrid Vorrink

Vijftien dagen 'zitten' voor vrouwenstudies

16-30 november 1982: de leids bezetting

In november 1982 is het Bureau van de Fakulteit Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden gedurende vijftien dagen bezet gehouden door studenten en medewerksters aan deze universiteit. Inzet van de actie: drie medewerksters vrouwenstudies die per 1 januari 1983 op straat staan; het onderwijs in vrouwenstudies aan drie subfakulteiten dreigt stopgezet te worden.

In het vorige nummer van dit tijdschrift schreef één van ons een artikel over de situatie van vrouwenstudies aan de universiteiten: 'Ik ben pessimistisch geworden over de toekomst van vrouwenstudies. Niet naar aanleiding van de inhoudelijke resultaten die geleverd worden, maar door alle knelpunten die er bestaan aan de instellingen, de medewerksters die we net verworven hebben en die nu hier en daar weer weg moeten omdat zij een tijdelijke aanstelling hadden. Door de huidige ontwikkelingen op het gebied van onderzoeks- en onderwijsbeleid van de overheid, en van de instellingen.'¹ Het artikel is nog niet de deur uit of in Leiden wordt het besluit genomen dat drie medewerksters vrouwenstudies per 1 januari moeten verdwijnen. Een bezetting volgt. Resultaat: de drie medewerksters kunnen in 1983 hun werkzaamheden voortzetten.

In dit artikel willen we in kort bestek verslag doen van de actie. Het zal geen gedetailleerd verhaal worden, dat zou te veel ruimte vergen. Na een uiteenzetting over het waarom van de actie beschrijven we globaal het verloop van de bezetting, de organisatie en de resultaten die bereikt zijn. Onze ervaringen kunnen van belang zijn voor anderen, dat is de aanleiding tot dit artikel. Bovendien is het een nieuwe wending in de geschiedenis van de strijd om vrouwenstudies aan de universiteit: de eerste bezetting ter wille van vrouwenstudies. Daarnaast was het de langste bezetting in de geschiedenis van de Leidse universiteit.

1. Mieke van Os, 'Vrouwenstudies en de VBEO', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 12, 1982, p. 500.

Voorgeschiedenis

Eind 1980 is door de Fakulteit der Sociale Wetenschappen besloten om vier halve plaatsen voorlopig voor twee jaar te financieren ten behoeve van subfakultaire medewerksters vrouwenstudies bij psychologie, sociologie, kulturele antropologie en pedagogische en andragogische wetenschappen. Dat is het resultaat van een langdurige strijd, gevoerd door studenten en medewerksters aan de diverse subfakulteiten. Deze plaatsen zouden bij *positieve evaluatie* na die twee jaar gekontinueerd worden. Bij de instelling van de plaatsen bij de subfakulteiten is er op aangedrongen, dat de financiering na die twee jaar (per 1 januari 1983) door de subfakulteiten overgenomen wordt. De subfakulteit psychologie is de enige die dit toezegt en daar is de betreffende medewerkster dan ook tot 1 januari 1985 aangesteld.

Begin 1982 is reeds begonnen met het schrijven van nota's die als basis zouden gaan dienen voor een evaluatie van de medewerksters. Veel brieven, gesprekken en discussies, op subfakultair en fakultair nivo, volgen. Uiteindelijk resulteert dit in een positieve evaluatie van de medewerksters op alle fronten. Alle subfakulteitsraden vinden het 'hoogst wenselijk' dat vrouwenstudies aan hun subfakulteit voortgezet worden. Dezelfde subfakulteitsraden delen echter mee, dat zij geen mogelijkheden zien om de plaatsen na 1 januari 1983 zelf te financieren.²

In de fakulteitsraad van 11 oktober komt de evaluatie aan de orde: iedereen is vol lof over het werk van de medewerksters. In deze raadsvergadering wordt een principiële uitspraak gedaan vóór het behoud van de subfakultaire plaatsen vrouwenstudies. In de daaropvolgende fakulteitsraadsvergadering op 15 november wordt duidelijk dat de gesprekken van het fakulteitsbestuur met het College van Bestuur en de subfakulteitsbesturen over financiering niets opgeleverd hebben. Het fakulteitsbestuur heeft geen ander voorstel om tot financiering te komen. De raad wijst een motie af, waarin verzocht wordt het benodigde geld voor de drie plaatsen voor 1983 uit fakultaire middelen te putten; hierdoor zouden de taken voor vrouwenstudies betrokken kunnen worden bij de herprofilings- en taakverdelingsoperaties die het volgende jaar plaatsvinden en niet bij voorbaat al apart gezet en wegbezuinigd worden.³

2. Het gaat hier dus om de raden van de subfakulteiten Sociologie, Pedagogie/Andragogie en Kulturele Antropologie.

Vrouwen worden kwaad

Heel veel medewerkers en studenten van diverse subfakulteiten zijn betrokken bij het voeren van acties voor het behoud van de medewerkers in de fase vóór de besluitvorming. De hele procedure van evaluatie en besluitvorming hebben we steeds op de voet gevolgd. Wij zijn allermint tevreden met de gang van zaken. Duidelijk wordt dat het fakulteitsbestuur geen enkel initiatief neemt om een behoorlijk beleid te voeren met betrekking tot vrouwenstudies. Van diverse kanten binnen de universiteit is ons verzekerd dat er financiële ruimte te vinden is om de plaatsen voor minstens een jaar te continueren. Maar het fakulteitsbestuur doet geen moeite en ziet dan ook geen mogelijkheden om de financiering voort te zetten. Ook de subfakulteiten en het College van Bestuur hebben zich aan de verantwoordelijkheid tot het voeren van een beleid met betrekking tot vrouwenstudies onttrokken.

Na de fakulteitsvergadering verlaten we woedend het pand. Wat kan er nu nog gedaan worden om de plaatsen te behouden? Hoe kunnen we duidelijk maken hoe kwáád we zijn? Een groep mensen duikt met elkaar een kafé in om uit te razen. Iemand merkt op 'we moeten gaan bezetten'. Binnen een uur is iedereen ervan overtuigd dat dat een middel is om de aandacht op deze schandalige gang van zaken te vestigen: een bezetting van het fakulteitsburo. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat een bezetting aan de Universiteit van Leiden iets bijzonders is. Het aantal bezettingen in de geschiedenis van deze universiteit is op één hand te tellen. Als er in Leiden iets bezet wordt, dan moet er wel iets vreselijks aan de hand zijn.

We spreken af dat we de volgende ochtend om acht uur verzamelen bij het station. Velen gaan er met zenuwen in de keel en/of vlinders in de buik heen. Zullen er voldoende mensen zijn? Zal het lukken? Sommigen hebben er weinig vertrouwen in, anderen zijn er van overtuigd dat het kan. Om acht uur blijkt dat er vele tientallen vrouwen en enkele mannen staan te trappelen om de actie te starten. Iedereen is er nu van overtuigd dat het móét lukken.

3. Bij de profilering zouden deze taken dan afgewogen kunnen worden tegen andere taken en binnen het totale fakultaire profileringsplaatje bekeken kunnen worden. Dit zou kunnen leiden tot een structurele toewijzing van middelen voor vrouwenstudies.

Fakulteitsburo bezet

Een kwartier later is het buro van de Faculteit Sociale Wetenschappen bezet. We zitten erin, maar dit is pas het begin. Gezien de korte voorbereidingstijd van de actie (nog geen twintig uur) moet er onmiddellijk zeer veel van de grond komen: vergaderen over de eisen, stencils en affiches maken om verdere bekendheid aan de bezetting te geven, het fakulteitsbestuur benaderen, de pers bellen enzovoort. Aangezien de bezetsters uit diverse subfakulteiten en studierichtingen afkomstig zijn, kennen veel mensen elkaar niet. Toch lukt het om binnen enkele uren een goed lopende organisatie-structuur in elkaar te timmeren. Er wordt een beleidsgroep geformeerd, die zich bezig gaat houden met de strategieën en de onderhandelingen, en een persgroep die de contacten met de pers gaat zoeken en onderhouden. Alle belangrijke zaken worden besproken in de algemene vergadering, bestaande uit alle aanwezige bezetsters; daar worden ook de voornaamste besluiten genomen.

De eisen

De eisen worden bij de aanvang van de bezetting als volgt geformuleerd:

1. een konstruktief beleid van de faculteit ten opzichte van vrouwenstudies
2. de subfakultaire plaatsen voor vrouwenstudies moeten blijven
3. dat betekent: één ton voor vrouwenstudies (de kosten voor continuering van de plaatsen voor 1983 zijn circa 100.000 gulden).

De eerste ochtend van de bezetting stromen nieuwe bezetsters en sympathisanten het pand reeds binnen, evenals de pers. Het feit dat zovelen achter de actie staan inspireert ons, en de overtuiging wordt steeds sterker dat deze actie noodzakelijk is.

Laat in de middag van de eerste bezettingsdag vindt in het bezette pand een eerste gesprek plaats tussen een delegatie van de bezetsters, een afvaardiging van het fakulteitsbestuur en van het College van Bestuur. In eerste instantie lijkt het erop dat in dit gesprek overeenstemming bereikt is over een uitwerking van onze eisen. Het College van Bestuur zal, in overleg met het fakulteitsbestuur, in de week van 17 tot 24 november een voorstel uitwerken met betrekking tot de volgende punten:

1. Hoe het vrouwenstudieonderwijs (zoals tot nog toe gedoceerd) in de drie subfakulteiten na 1 januari wordt gegarandeerd.

2. Hoe de aanstelling van de betreffende medewerksters vrouwenstudies in rechtspositioneel opzicht op aanvaardbare wijze wordt geregeld.

3. Hoe de financiering van de plaatsen vrouwenstudies vanaf 1 januari 1983 wordt geregeld, met dien verstande dat gezien de eerder geformuleerde beleidsuitgangspunten (aangenomen in de fakulteitsraad) de financiële en beleidsmatige verantwoordelijkheid op centraal en fakultair nivo gedragen dient te worden.

Het verloop

Kort na het gesprek blijkt echter dat er meningsverschillen bestaan over de interpretatie van het gesprek. Met name het derde punt levert problemen op. De bezetting wordt voortgezet, met als inzet de laatste eis. De eis is dat er een plan moet komen *hoe* de plaatsen gefinancierd moeten worden. Het fakulteitsbestuur wil niet verder gaan dan het maken van een uitwerking waaruit moet blijken óf er gefinancierd kan worden. De bezetsters stellen voor opnieuw rond de tafel te gaan zitten. Het verdere verloop van de contacten zullen we hier niet in detail beschrijven. In het kort komt het er op neer, dat in de dagen ná de aanvang van de bezetting de voorzitter van het College van Bestuur zich opwerpt als bemiddelaar tussen bezetsters en fakulteitsbestuur. De twee laatstgenoemde partijen zullen echter niet meer rond de tafel zitten. Met de voorzitter (en andere leden) van het CvB komt een levendige briefwisseling tot stand, en er is regelmatig telefonies en mondeling contact. Met het fakulteitsbestuur is zeer weinig contact. Het lijkt erop dat de bemiddelaar in dit konflikt voornamelijk met één partij onderhandelt: de bezetsters. Echter, de eisen hebben betrekking op zaken die door het fakulteitsbestuur uitgevoerd moeten worden. De contacten tussen de bezetsters en het College van Bestuur lopen min of meer vast op het feit dat het fakulteitsbestuur onvermurwbaar is. Het wil pas verder praten als de bezetting opgeheven is. Daar is geen sprake van. We houden vast aan onze eis. Naarmate de dagen verstrijken, wordt de situatie steeds absurder. Wij zijn genoodzaakt de bezetting weken te laten duren omdat het fakulteitsbestuur weigert toe te zeggen dat ze nu eindelijk eens beleid zullen gaan maken. De bezetsters blijven initiatief nemen, voorstellen doen, en ijselijk korrekt reageren op elk bericht van het College van Bestuur of het fakulteitsbestuur.

De bezetting blijft uitstekend verlopen. Afgezien van een paar kleine inzinkingen is de sfeer prima, de pers blijft komen, de

solidariteitsverklaringen stromen binnen, het aantal bezetsters en sympathisanten groeit en de organisatie blijkt te voldoen. Na enkele dagen wordt een 'programmagroep' gevormd, die voor elke avond én het weekend een programma samenstelt. Een goed programma: inhoudelijke discussies over strategieën voor vrouwenstudies, vrouwen en media, lezingen over vrouwenstudies, video, films, kabaret, disko, akrobatieklessen enzovoort. Deze activiteiten zorgen voor inspiratie, sfeer, humor en nóg meer bezetsters. Met name het forum over strategieën en vrouwenstudies op de eerste zondagmiddag van de bezetting is een enorm succes: maar liefst zo'n 150 belangstellenden.

Inmiddels zijn kamerleden gemobiliseerd om kennis te nemen van de situatie; evenals het Kamerbreed Vrouwenoverleg. Tijdens de actie wordt duidelijk dat er de laatste jaren toch een hecht en uitgebreid netwerk is opgebouwd van alle mogelijke vrouwengroeperingen; zoals vrouwenoverleggen binnen en buiten universiteiten, vrouwen in vakbonden, vrouwen in politieke partijen, die als het noodzakelijk is te mobiliseren zijn om zich in te zetten voor een zaak als deze. Binnen een week zijn er zo'n honderd solidariteitsverklaringen binnen. Veel groeperingen sturen eveneens telegrammen naar het bestuur van de universiteit. De bezetsters krijgen als enige reacties van het College van Bestuur op alle verhalen in de pers en alle telegrammen: 'Dames, willen jullie niet op kosten van de universiteit het hele land door bellen'.

De bezetting gaat voort. Elke dag worden er binnen de universiteit weer stencils verspreid waarin de stand van zaken uiteengezet wordt. Elke dag worden er nieuwe informatiemappen voor de pers gemaakt. Elke dag worden er nieuwe acties ondernomen om de pers en allerlei groeperingen bij de actie te betrekken. In het bezette gebouw wordt een 'muurkrant' bijgehouden, waarop iedereen die binnenkomt het complete verloop en de laatste ontwikkelingen van de bezetting kan lezen. Dit blijkt hard nodig. Het is moeilijk om een grote, qua samenstelling wisselende groep bezetsters steeds goed op de hoogte te houden. Geruchten verspreiden zich snel. Iemand maakt een grap en een kwartier later wordt het als nieuw feit verkondigd. Gedurende de hele bezetting wordt er steeds minstens tweemaal per dag vergaderd, maar toch ontstaat het probleem 'kennis is macht'. De beleids- en persgroep die bij de start van de bezetting samengesteld zijn, zijn 'open', dat wil zeggen dat de samenstelling kan wisselen en dat iedereen met de groepen mee kan doen. Maar het is bijna onontkoombaar dat toch een relatief kleine groep mensen het beste op de hoogte is van de stand van zaken, en daardoor bijna onmisbaar

wordt in zo'n bezetting. Wij gaan met dit probleem tijdens de hele bezetting zeer bewust om en proberen spanningen te voorkomen door goede informatie-uitwisseling: alle belangrijke zaken plenair bespreken, veel contacten tussen pers- en beleidsgroep enzovoort.

Eén fout zouden we hier willen noemen. Pas in de tweede week van de bezetting stellen we de fakulteitsraadsleden op de hoogte van de bezetting. Hoe komt het dat dit pas zo laat gebeurt? Daar weet eigenlijk niemand een antwoord op. Onze eisen zijn gericht op het fakulteitsbestuur, daar zijn we de eerste tijd misschien een beetje door geobsedeerd geweest. Het is in elk geval strategies slim en korrekt om de raadsleden in een eerder stadium bij de bezetting te betrekken, aangezien definitieve besluiten uiteindelijk in de raad genomen moeten worden.

Inmiddels gaat de tweede bezettingsweek in. Men probeert het ons moeilijk te maken door de telefoon af te sluiten. Dat komt niet geheel onverwachts, maar het is toch lastig. Binnen een dag verplaatsen we ons perscentrum naar elders in de stad en onderhouden we onze verbinding door middel van 'bakkies', dat gaat ook best. De stemming blijft goed. Iedereen is er nog steeds van overtuigd dat we aan ons eisje vast moeten vasthouden.⁴ Dat betekent niet 'dat we daar wel best zitten en dat het niet uitmaakt hoe lang het zal duren'. Wij willen zo snel mogelijk een oplossing en blijven daar voorstellen voor aandragen. Het fakulteitsbestuur houdt echter de beentjes stijf en gaat er niet op in. Zij voelen vanaf het begin van de bezetting het meest voor een ontruiming en houden zich dan ook meer bezig met de vraag hoe zij ons zo snel mogelijk uit het gebouw kunnen krijgen, dan met het probleem waar het ons om gaat.

De ontknoping

Op de vijftiende dag van de bezetting, dinsdag 30 november, zegt het fakulteitsbestuur toe, mede onder druk van inmiddels gemobiliseerde fakulteitsraadsleden, dat het voorstellen voor financiering van de plaatsen van de medewerksters zal uitwerken en behandelen op

4. Voor alle duidelijkheid nog even: we eisten 100 duizend gulden. De fakultaire begroting betreft een bedrag van 21 miljoen gulden. De f 100.000,- zijn noodzakelijk om drie part-time medewerksters met een tijdelijke aanstelling in de laagste salarisschaal één jaar aan het werk te houden. Samen verzorgen zij onderwijs voor 650 studenten.

zodanige wijze 'dat besluitvorming op goede gronden kan plaatsvinden'.

De algemene vergadering van bezetsters besluit naar aanleiding hiervan de bezetting op het heffen. Het risico blijft bestaan dat dit nog op een farce uitdraait, maar de formulering kan als een (minimale) toezegging op onze laatste eis beschouwd worden. Uiteindelijk waren er dus een bezetting van vijftien dagen en allerlei activiteiten daar omheen voor nodig, om het fakulteitsbestuur te bewegen toe te zeggen, het door de fakulteitsraad geformuleerde beleid op het gebied van vrouwenstudies in een voorstel om te zetten; dit heeft waarschijnlijk alles bij elkaar meer gekost dan de f 100.000,- waar we om vroegen.

Op 13 december moet het voorstel in de raad komen. Vrouwenstudies staat niet als punt op de agenda, maar wat staat er op de begroting voor 1983? Gewoon een post 'vrouwenstudies' alsof het er altijd gestaan heeft!⁵ De medewerksters kunnen blijven. Maar het blijft de vraag hoe lang. 1983 is verzekerd, maar ongetwijfeld blijven deze posten op de wip zitten. De bezetsters, nu verenigd in het UVO (Universitair Vrouwen Overleg), beraden zich op acties om een structurele positie voor vrouwenstudies aan de Leidse universiteit te krijgen.

We onderschatten onze kracht

Deze bezetting is de eerste in de geschiedenis van vrouwenstudies. Het gaat om drie arbeidsplaatsen voor 1983. Het is gelukt om deze te behouden. Maar de bezetting heeft méér opgeleverd. Duidelijk is nu dat er met vrouwenstudies niet te sollen valt. Dat we die medewerksters niet zomaar van de loonlijst laten schrappen. We hopen dat vrouwen (en mannen) aan andere universiteiten en HBO-instellingen zich ook hard zullen opstellen, nu vrouwenstudies bedreigd worden.

Een punt is van groot belang om hier te noemen: we onderschatten onze kracht om acties te voeren. Als op 15 november iemand had gezegd dat de vijftien dagen daarna het bureau van de faculteit bezet zou zijn, dat het een gigantische actie zou worden met veel publiciteit in kranten en op de radio, dat honderden mensen in het land daarbij betrokken zouden zijn en dat er vragen in de

5. 'Ineens' blijken er enkele tonnen meer beschikbaar te zijn dan steeds door het bestuur was voorspeld, en ineens heeft men geld over voor vrouwenstudies.

Tweede Kamer over gesteld zouden worden, dan zou die persoon waarschijnlijk niet-toerekeningsvatbaar verklaard zijn. Toch is dat allemaal gebeurd, doordat we ons ontzettend kwaad gemaakt hebben en iemand opmerkte: 'We moeten gaan bezetten'. We hopen dat wat er in Leiden gebeurde ook anderen zal inspireren hun woede over de wijze waarop vrouwenstudies van de tafel geveegd dreigen te worden, om te zetten in actie. Daarnaast moeten we natuurlijk ook binnen de bestaande bestuurlijke kanalen trachten vrouwenstudies veilig te stellen.⁶

Tot slot, mochten er plannen voor een bezetting bestaan, dan kunnen anderen misschien van onze ervaringen leren. Daarom hier nog enkele praktische tips.

Tips voor bezetsters

- Zoek een geschikt gebouw uit. Let daarbij op: zijn er voldoende telefoons, is er een grote ruimte voor vergaderingen, zijn er koffiezet-apparaten, is er vaste vloerbedekking (dat slaapt beter), zijn er typemachines, is er een kopieerapparaat? Deze tip is minder raar dan je denkt, want welk gebouw je ook bezet, als eerste opmerking krijgt je toch te horen dat je het verkeerde gebouw hebt bezet.
- Regel eten door contact te leggen met een of andere studentenvereniging met een mensa; men kookt daar toch.
- Zorg voor grote vellen papier, viltstiften, radio, tv, cassette recorders en regel ook babykamers en studeerkamers in het gebouw.
- Stel je eisen in eerste instantie flink hoog, altijd *overvragen*.
- Zorg dat je bij onderhandelingen altijd het initiatief neemt én het laatste woord hebt.
- Laat je vooral niet intimideren, dan worden de heren bestuurders doodzenuwachtig.
- Verzin van te voren wat reacties op opmerkingen die je zult krijgen; bijvoorbeeld: 'Dames, U gaat toch niet koken in dat gebouw?', 'Toilet verstopt? Daar hebben jullie zeker luiers in gegooid?', 'Een bezetting? Is dit soms folklore?'. 'Ik ben alléén, dus ik wil alleen met één van de bezetsters (buiten in mijn auto) praten'.
- Zorg voor goede informatieverstrekking: zowel naar buiten toe als binnen de groep bezetsters.

6. Over dit thema: 'Vrouwenstudies: universiteit en beleid' is door de ex-bezetsters in februari in Leiden een landelijk symposium georganiseerd. Daar was de fototentoonstelling te zien die van de bezetting gemaakt is.

- Bel iedere dag het nieuws door naar het ANP en naar de belangrijkste landelijke en plaatselijke kranten.
- Licht kamerleden en het Kamerbreed Vrouwenoverleg in.
- Laat geen mensen binnen die niet solidair zijn met de actie. Maak duidelijk dat een bezetting iets anders is dan een tentoonstelling of informatiemarkt.
- Wanneer de telefoons afgesloten worden: richt elders een perscentrum in en regel twee ‘bakkies’.
- Zorg voor voldoende humor, zang en dans.

Mieke Bal

Over interpretatie

1. Inleiding

In nummer 12 van dit tijdschrift opent Kees Roovers de aanval op mijn artikel 'Delila's onschuld', dat in nummer 9 verscheen. Zijn kritiek stelt mij in staat, een paar fundamentele vragen aan de orde te stellen omtrent *interpretatie*. Gezien het belang van de interpretatie van tekens, die de grondslag vormt van iedere cultuur, profiteer ik van mijn recht op repliek om tamelijk uitvoerig op deze materie in te gaan. De betoogtrant van Roovers, de aard van zijn argumenten en de wijze waarop hij ze hanteert, gebruik ik als illustratiemateriaal. Tenslotte zal ik, in een praktijkoefening, waarbij ik zijn betoogtrant imiteer, laten zien hoe gemakkelijk het is, je in zijn (ook wel: Zijn) orde in te voegen. Ik maak dus misbruik van R.'s tekst, ik reduceer hem tot objekt, maar ik beloof plechtig, dat ik zijn argumenten óók serieus zal nemen en zal beantwoorden. Daarom vat ik ze nu eerst samen.

De argumenten¹ van R. zijn terug te voeren op de volgende punten: – de status van mijn op theorieën gebaseerde *interpretatie*: 1) deze laat lakunes bestaan; 2) door bewust te kiezen voor een eenzijdige interpretatie doet deze de tekst onrecht; 3) de interpretatie pretendeert volledig en definitief te zijn; 4) ze doet geen recht aan andere interpretaties, zoals die door vergelijking met andere mythen. – de houding die uit mijn stuk spreekt is een miskenning van de *feministische strijd*: 1) het is een spiegeling van het mannelijk machts-misbruik; 2) de vrouwenbeweging heeft wel wat beters te doen dan

1. Het opsommen van R.'s argumenten vergde al een diepgaande interpretatie van zijn tekst. Daarin gingen de argumenten vaak schuil onder een mist van metaforen, toespelingen en beschuldigingen. Bovendien kon ik er niet een duidelijke lijn in ontdekken. Het woord argumenten wordt hier dan ook in ruime zin gebruikt. Het feit dat ik in deze weergave R.'s tekst opklop tot een logies nivo dat hij niet heeft, zal mij wel vergeven zijn. Ik zal die handelwijze verder verantwoorden in de paragraaf, waarin ik op zijn betoogtrant inga.

zich druk te maken om de bijbel; 3) in het stuk wordt verzuimd, de interne logika van de bijbel op zijn rationalisties paternalisme (of: paternalisties rationalisme?) te analyseren, zoals Kristeva dat wel doet.

– mijn *betoogtrant* deugt niet: 1) deze is gebaseerd op retoriek, met behulp van rituele bezwering, omdat ik stel dat de interpretatie eenzijdig is, maar dat euvel niet verhelp; 2) deze is te stellig, zozeer dat vergelijking met de inquisitie, die zoveel mensenlevens kostte, op zijn plaats is.

Deze argumenten zal ik in de hier gegeven volgorde weerleggen.

2. *Het begrip interpretatie*

Kultuur bestaat uit de konstante uitwisseling van tekens die maatschappelijk verkeer mogelijk maken. Toen Robinson Crusoe, na langdurige eenzaamheid, een menselijk voetspoor in het zand ontdekte, kwam er op hetzelfde moment een einde aan de onmenselijke, want onmaatschappelijke toestand waarin hij had verkeerd. Het voetspoor zelf bracht die verandering niet teweeg. Als Robinson het niet gezien had, of als hij niet begrepen had dat het een menselijk spoor was, zou zijn levensstaat nog niet zijn veranderd. Het waarnemen, en vervolgens het herkennen dat interpreteren van de voetafdruk mogelijk maakte, bracht de relatie tussen Robinson en de andere mens, die hij nog niet kende, tot stand.

Dit voorbeeld van *semiosis*², het proces van tekengebruik, verduidelijkt de belangrijke plaats van interpretatie in de op tekengebruik gebaseerde maatschappij. In het voorbeeld zagen we drie onderscheiden stappen. Het teken zelf bestaat uit een waarneembaar (of waarneembaar te maken) gegeven. Hier: een bepaalde vorm in het zand. Dat gegeven wordt gezien. Het wordt vervolgens door een tekengebruiker, de ontvanger in dit geval, als *teken* herkend. Dat wil zeggen, dat iets in die vorm een verband met iets anders suggereert. Het spoor wordt een teken, zodra de tekengebruiker ziet dat het staat voor *iets anders*, iets wat afwezig is. Juist daar ligt het nut van tekens: als Vrijdag daar gestaan had, was zijn voetspoor niet nodig geweest.

2. Zie voor een toegankelijke inleiding in deze materie: Aart van Zoest, *Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen*. Baarn (Ambo) 1980².

Tekens maken het mogelijk te communiceren over iets afwezig. Zodra iets als teken wordt herkend, rijst de vraag naar dat andere, dat afwezige: waar staat het teken voor? Wat betekent het? Voor Robinson betekende het voetspoor dat er een mens op het eiland was. Dat kunnen we de eerste betekenis noemen. Het teken betekent: 'mens in de buurt'. Over deze eerste betekenis zullen al degenen die de voetafdruk als spoor herkennen, het wel eens zijn. Maar dat betekent niet, dat de eerste betekenis vaststaat. Wie nog nooit een voetafdruk heeft gezien, en nog nooit iets gelezen heeft over spoorzoeken, zal ook deze eerste betekenis niet toekennen. Zo iemand denkt misschien alleen: dit is iets vreemds; of: dit is een onregelmatigheid in het zand. Met andere woorden: zelfs deze eerste betekenis is 'slechts' een interpretatie, die alleen in de geest van de tekengebruiker die het teken interpreteert, bestaat.

Robinson gaat verder dan deze eerste interpretatie. Hij leidt uit het spoor een tweede betekenis af: 'het is gedaan met mijn eenzaamheid'. Hoe komt die tweede betekenis nu tot stand, en welke relatie heeft deze tot de eerste betekenis? Het teken (voetafdruk) en de eerste betekenis (mens in de buurt) betekenen *samen* iets nieuws. Tekenen en eerste betekenis worden een nieuw teken, 'voetafdruk als spoor van een nabij mens' krijgt, nog altijd *voor Robinson*, de betekenis 'niet meer alleen'. Deze tweede betekenis, door sommigen³ *konnotatie* genoemd, is geen vage bijbetekenis in de traditionele zin. Ze is ook niet willekeurig. En met 'tweede' wordt geenszins bedoeld dat deze betekenis minder belangrijk zou zijn dan de eerste. In dit geval is de tweede duidelijk de belangrijkste betekenis: alleen omdat de aanwezigheid van een mens het einde van Robinsons eenzaamheid betekent, is het voetspoor, en dus de nabijheid van een ander, voor hem van belang. Met 'tweede' wordt een volgorde en een implicatie aangegeven. In volgorde gaat het eerste teken noodzakelijk aan het tweede vooraf: zonder het eerste teken te interpreteren kan de ontvanger niet tot de tweede interpretatie komen. Logies gezien impliceert het eerste teken het tweede: het tweede teken *bestaat uit* het eerste teken en de betekenis daarvan.

Juist omdat tweede (en volgende) betekenissen uit eerdere betekenissen ontwikkeld worden, zijn ze noch vaag, noch willekeurig. Ze zijn niet vaag maar juist specifieker dan eerste betekenissen. Uit alle mogelijke tweede betekenissen die hij aan 'voetspoor als teken van nabij mens' had kunnen verbinden, kiest Robinson er één, een

3. Zie bijv. Umberto Eco, *A Theory of Semiotics*, Bloomington (Indiana U.P.) 1976.

specifieke. Zijn keuze is bepaald door zijn eigen situatie, eenzaamheid, en zijn eigen belang: die eenzaamheid te beëindigen. Door zijn vermogen om de interpretatie van het teken zo te sturen dat zijn belang ermee is gediend, kan Robinson verder komen. Robinson staat hierin model voor de *homo semioticus*, de mens die dank zij het semioties vermogen dat de soort eigen is, een maatschappij kan opbouwen en tot hoog nivo kan ontwikkelen. Dit zou Roovers al ‘naar zijn hand zetten’ noemen. Welnu, daar is niets tegen. Wanneer Robinson ongegrond de tweede betekenis aan het teken zou hebben verbonden, zou die willekeurig zijn geweest. In dat geval zou hij pech hebben gehad: geen doorbreking van zijn eenzaamheid. Dat had kunnen gebeuren in beide fasen van de interpretatie, en zelfs in de daaraan voorafgaande. Hij had een apespoor voor een menselijk spoor kunnen aanzien, zodat hij verkeerd zou hebben gezien. Vervolgens had hij het menselijk spoor kunnen interpreteren als: ‘dit is de afdruk van een menselijke voet’, zonder de interpretatie ‘dus is er een mens in de buurt’ daaraan te koppelen. In dat geval zou hij een fout maken in de eerste interpretatie, die het teken op grond van indexikaliteit⁴ in verband brengt met de nabijheid van de betekenis. Verder had hij de tweede betekenis over het hoofd kunnen zien, of had hij kunnen interpreteren: ‘die nabije mens is gevaarlijk’, zodat hij hem zo snel mogelijk zou doden. In al deze gevallen zou de relatie tussen teken en interpretatie willekeuriger zijn geweest dan bij de ‘juiste’ interpretatie.

Dat ik ondanks deze weerlegging van het idee van vaagheid en willekeur, toch het woord ‘juist’ tussen aanhalingstekens plaats, komt door de principiële persoonsgebondenheid van interpretatie. De eerste betekenis is niet ‘juister’ dan de tweede, niet ‘vollediger’, niet ‘zekerder’, niet ‘objektiever’. Hij is wel *algemener*. Daarmee bedoel ik, dat hij voor een grotere groep mensen geldig is dan de tweede, en/of in een groter aantal gevallen. Ook tegen dat verschil tussen eerste en tweede (en volgende) interpretatie is geen enkel bezwaar.

Samenvattend kunnen hieruit de volgende, voor de discussie relevante punten worden gehaald:

- tekens zijn pas tekens als ze geïnterpreteerd zijn;
- interpretatie komt tot stand in een interactie tussen teken en tekengebruiker;

4. Dit betekent, dat teken en betekenis existentieel met elkaar in verband staan. Daarnaast zijn er *ikoniese* tekens, waar het verband op gelijkenis is gebaseerd en *symboliese* tekens, die betekenen op grond van afspraak of konventie. Zie hierover A. van Zoest (noot 2).

- een tweede interpretatie is een interpretatie van een combinatie teken/interpretatie;
- tweede interpretaties zijn specifiekere dan eerste, die algemener zijn;
- tweede interpretaties vertegenwoordigen een verder stadium van de ontwikkeling van semiosis;
- tweede interpretaties zijn niet vaag, niet willekeurig en niet minder belangrijk dan eerste;
- geen enkele interpretatie kan ‘juist’, ‘volledig’, ‘zeker’ of ‘objektief’ zijn;
- interpretaties kunnen wel ‘fout’ zijn, namelijk wanneer het verband dat de tekengebruiker aanbrengt tussen teken en interpretatie niet bestaat, anders van aard is of onvoldoende is gegrond.

3. De interpretatie van het Simson-verhaal

In mijn artikel heb ik de interpretatie van het Simson-verhaal gepresenteerd als ‘methodies verantwoord’. Daarmee bedoelde ik, dat ik zoveel mogelijk probeerde, de interpretatie op de tekst te baseren. Dit kan, gezien het bovenstaande, principieel nooit betekenen, dat het de (enig) juiste interpretatie is of dat het een ‘volledige’ interpretatie zou zijn. Wat betekent het dan wel?

1. Tegenover de misvormingen die de traditionele interpretaties de tekst toebrengen⁵, heb ik de tekst aan zijn woord gehouden. Dat kan niets anders inhouden, dan dat ik de taal⁶ van de tekst niet opzettelijk geweld aan heb gedaan. Controle op die *relatieve* zuiverheid voerde ik uit door mijn interpretatie aan diverse specialisten voor te leggen. In de eindversie is geen enkel geval van tekstvervorming gevonden. Uiteraard geeft Roovers daar dan ook geen enkel voorbeeld van.

2. Met ‘methodies verantwoord’ bedoelde ik ook, dat de interpretatie is gebaseerd op theorieën die aantoonbaar op het object, de Simson-tekst, van toepassing zijn. Ik maakte gebruik van een taaltheorie (Lacan en Benveniste): het object is een taalprodukt. Verder gebruikte ik een verteltheorie: het object is een verhaal. Ik gebruikte

5. Het voorbeeld dat ik hiervoor nam was de interpretatie van Naastenpad, *juist* omdat dit een vrij goede is; verder de Kinderbijbel, omdat daarin een ‘vrije’ (= niet expliciet op de tekst gebaseerde) visie op het verhaal naar voren komt.

6. Taal in ruime zin: de woorden, de zinnen, maar ook de opbouw, de structuur, de verhalende en de dramatische aspecten.

een aspekt uit de drama- of dialoogtheorie voor het tekstgedeelte dat uit dialoog bestaat. Tenslotte gebruikte ik de psychoanalytische theorie van het onbewuste, omdat de tekst mythis is.

3. Om het mijn eigen methode zo moeilijk mogelijk te maken, dat wil zeggen om de mogelijkheid tot falsifikatie in te bouwen, ben ik begonnen met het aanwijzen van de problemen die de tekst ten opzichte van de methode vertoont. Het was mogelijk geweest dat toepassing van de gebruikte verteltheorie vanwege die problemen verworpen had moeten worden. De omgekeerde konklusie, namelijk dat de tekst geen verhaal zou zijn, was immers bij voorbaat al absurd.

4. Tenslotte bedoelde ik met 'methodies verantwoord', dat een voortdurende terugkoppeling, vanuit de interpretatie naar de tekst enerzijds en de theorieën anderzijds, de interpretatie maximaal controleerbaar maakte. Het gevolg daarvan is dat lezers stap voor stap kunnen beslissen of ze nog mee willen gaan. Uit de vele reacties die ik op dit artikel mocht krijgen bleek, dat ik in die democratische opzet aardig ben geslaagd: veel lezers konden nauwkeurig aangeven, bij welke stap ze 'tot hier en niet verder' hadden gezegd.

Dit alles is geen weerlegging van R.'s aantijging, dat de gebruikte methode lakunes laat bestaan. Uiteraard doet zij dat. Er is geen enkele methode te bedenken, die dat niet doet. Belangrijker is, deze lakunes op te sporen en te bekijken of en hoe ze aangevuld kunnen worden zonder tot dwangmatig 'explaining away', opvullen om van het probleem af te zijn, over te gaan. Dit opsporen van lakunes kan alleen worden gedaan door anderen dan de interpretator. Deze zal ze niet kunnen waarnemen. Zijn of haar interpretatiekader, methode, achtergrond en visie kunnen nu eenmaal nooit een volledige interpretatie opleveren. Daarom is wetenschap, ook interpreterende⁷ of hermeneutische, principieel groepswerk. Het is jammer, dat R. blijft steken in zijn aantijgingen en ook van deze lakunes geen enkel voorbeeld geeft.

De interpretatie is eenzijdig. Uit het bovenstaande blijkt niet, dat bewust gekozen, volstreekte eenzijdigheid onvermijdelijk is. Wel blijkt eruit dat het omgekeerde, een volledige interpretatie die aan (de belangen van) alle tekengebruikers recht doet, onmogelijk is. Een poging daartoe leidt onvermijdelijk tot één van twee fouten. Ofwel,

7. Habermas onderscheidt in *Erkenntnis und Interesse* (Frankfurt (Suhrkamp) 1976⁶) drie soorten wetenschap: nomologies-analytische, hermeneutische en kritische wetenschap. Met Van Alphen zou ik liever spreken van drie *aspekten* aan wetenschap dan van onderscheiden *soorten*. (Zie Ernstjan van Alphen, 'Visie of zinsbegoocheling?', ter perse.)

de interpretatie bestaat uit een onsamenhangende verzameling interpretatieve feiten. De samenhang daartussen zou immers een zekere eenzijdigheid vereisen. Ofwel, de interpretatie is wel degelijk eenzijdig, zonder dat de interpretator dat zegt of zelfs beseft. Ik heb in mijn loopbaan honderden interpretaties gelezen, waarvan vele van goede kwaliteit; er was er niet één bij, waarin niet enige mate van eenzijdigheid, van partijdigheid aan te tonen was. En dat is logies. De belangen van interpretatoren zijn weliswaar niet altijd zo evident als die van de eenzame Robinson, maar dat iedereen vanuit zijn of haar belangen naar de wereld kijkt is duidelijk. Daar is ook niets tegen; het is zelfs een voorwaarde voor overleving. Slechts wanneer de belangen van de één die van de ander schaden, wordt het zaak, te onderzoeken welk van die belangen het grootste belang dient. Het spreekt mijns inziens vanzelf, dat het voor die discussie nodig is dat ieder zijn of haar partijdigheid openlijk uitspreekt. Ik heb dat gedaan. Ik kom daar nog op terug.

De beschuldiging dat ik pretendeer dat mijn interpretatie de enig juiste, volledige, definitieve of zelfs maar een betere zou zijn, is zozeer in strijd met het voorafgaande, dat ik mij gedwongen zie zelfs deze absurde aantijging serieus te weerleggen. R. baseert zich hierbij denkkelijk op de eerste zin van paragraaf 6 in mijn artikel ('Simson en het patriarchaat'). Die zin luidt: 'Wat betekent nu deze mythe van de sterkste man ter wereld voor ons?' Deze vraag wordt in die paragraaf inderdaad beantwoord. Maar er staat niet: 'wat betekent' maar 'wat betekent voor ons'. Met 'voor ons' wordt iedere schijn van de bovengenoemde pretentie afdoende weggenomen. Immers, de beperking van de 'betekenis tot een bepaalde groep', is daarmee aangegeven. 'Ons', dat wil zeggen de westerse mens, man en vrouw, die onder dergelijke angsten heeft geleden; en daarvan speciaal de vrouw, die lijdt onder een ongemotiveerde angst die ze zelf niet heeft. Het woord 'betekenen' betekent bovendien iets heel anders dan 'betekenen voor iemand'. Het tweede gebruik van het woord houdt in: 'inhouden', 'impliceren', 'tot gevolg hebben'. Dit gebruik van het woord betekent dan ook mede, dat het bezig zijn met de interpretatie van mythen en mensvisies méér is dan zich druk maken over 'louter' betekenis, het gaat ook om de gevolgen van het cirkuleren van bepaalde betekenissen. Hiermee loop ik vast vooruit op het tweede kritiekpunt.

Tenslotte nog een kort woord over het begin van R.'s stuk, waarin hij parallellen tussen het Simson-verhaal en andere mythen aanduidt. Ik heb daaruit het verwijt gedistilleerd dat ik met die andere mythen en dus met de komparatieve interpretaties geen rekening heb

gehouden. Dat heb ik inderdaad niet gedaan, en wel om de volgende redenen. Op een bepaald nivo van symboliese interpretatie kloppen dergelijke parallellen altijd. Standaardwerken op het gebied van sprookjesmotieven laten dat duidelijk zien: ‘ergens’ gaat het altijd om de strijd tussen goed en kwaad, en die strijd past altijd weer in de afwisseling van de seizoenen. In R.’s betoog blijkt dat ook weer: het Simsonverhaal past in de mythe van de maanfasen, en even gemakkelijk in die van de zon; in de cycliese tijdsbeleving en in de strijd tussen goed en kwaad. Zó algemene interpretaties zijn niet meer te falsifiëren. Erger nog: ze zijn niet interessant. De specifiekere interpretatie is, juist vanwege de beperking, interessanter dan de algemenere – zie Robinson. Dit is de eerste reden waarom ik niet op de parallellen inga.

Nu wil ik daarmee niet zeggen dat het door R. naar voren gehaalde boek van A. van Dalen zich tot zulke algemeenheden beperkt. De vergelijking tussen het Simsonverhaal en vergelijkbare mythen in de omringende culturen is een zinvolle onderneming in het kader van bijvoorbeeld de vergelijkende antropologie. Dat er parallellen zijn aan te wijzen, ook op een specifiek nivo dan dat van zon en maan, is een uiterst interessant gegeven. Dat gegeven moet echter op zich ook weer worden geïnterpreteerd. Het feit dat er parallellen zijn wijst niet op een fatale koïncidentie, een cultureel-etniese eigenschap die ‘toevallig’ zo is gegroeid. Ook die ‘broeder’-mythen, die van Herakles, van Ishtar enzovoort, moeten worden onderzocht op hun structuur en betekenis. Hoe zinvol een studie als die van Van Dalen ook is, zo lang er niet een dergelijk vervolg op komt, blijft het onderzoek steken. De verklaring van de mythe zelf èn van de verspreiding, van de fascinatie die kennelijk van een dergelijk thema uitgaat, wordt dan nooit gevonden.

Wanneer een dergelijk onderzoek wel zou plaatsvinden, zouden we waarschijnlijk meer te weten komen over de achtergronden van de in het Simson-verhaal maar ook elders zo duidelijk manifeste angstfantasie ten opzichte van vrouwen. Hygiënies redeneren is daarbij geboden. Daar ontbreekt het wel eens aan. Dat Ishtar een vrouw is die verderf brengt, zoals R. zegt, bewijst bijvoorbeeld geenszins dat ‘onze’ Delila dat ook doet. Integendeel, de parallel tussen Ishtar en Delila kan pas worden gelegd, *nadat* Delila als verderfelijks is geïnterpreteerd. Nog afgezien van de vraag, natuurlijk, of de Ishtar-mythe niet evenzeer aan verwrongen interpretatie onderhevig is geweest. Met andere woorden: zo’n onderzoek is zinvol, mits goed, dat wil zeggen methodies verantwoord in de bovenbesproken zin uitgevoerd, en mijn interpretatie van het Simson-

verhaal is daar een bijdrage toe, niet een weigering ervan. Verder kon en wilde ik niet gaan; in de beperking herkent men de meester(es).

Samenvattend komen uit deze paragraaf de volgende punten naar voren:

- de interpretatie kan methodies verantwoord zijn, wanneer hij de tekst geen geweld aandoet; gebaseerd is op theorieën die op de tekst van toepassing zijn; mogelijkheden tot weerlegging niet schuwt maar expliciteert; controleerbaar is door een voortdurende terugkoppeling naar tekst en methode.
- een interpretatie kan nooit volledig zijn; lakunes die de interpretator niet kan waarnemen, moeten door het wetenschappelijk forum worden aangewezen;
- een interpretatie is altijd eenzijdig; dit houdt niet in dat hij ‘fout’ is.

4. Relatie met de feministiese strijd

Dit onderwerp kan ik korter behandelen dan de beide voorafgaande. R. koppelt dit verwijt namelijk aan het feit, dat ik door de interpretatie eenzijdig te noemen, slechts aan rituele bezweringen à la mannelijk machtsdenken doe, en het probleem niet oplos. In de vorige twee paragrafen heb ik hopelijk afdoende laten zien, dat het niet is op te lossen, althans niet anders dan door zo expliciet mogelijk te zijn. Ik heb het boosaardige vermoeden, dat juist dat expliciete karakter van mijn uitspraken R. zo kwaad maakt. Daarover later meer.

De eenzijdigheid van mijn interpretatie dient een strategies doel en dat vindt R. niet zo best. Ik vind dat uiteraard wel goed. Waarom? Ten eerste omdat, zoals is gebleken, het niet anders kan. Ten tweede omdat het vervalste vrouwbeeld, waar *Richteren* 14-16 een voorbeeld van is, zo hardnekkig en zo schadelijk is, dat de mogelijkheid van onpartijdig interpreteren geen reden is om ons erbij neer te leggen en te berusten in een machteloosheid die op een gebrek aan semiotiese kennis is gebaseerd. Want wat is het gevolg van de genoemde onmogelijkheid? Niet dat het valse beeld niet te bestrijden is. Het is zeer goed en effectief te bestrijden. Ik heb daar een bijdrage aan willen leveren. Het is te bestrijden, door het proces van vervalsing op heterdaad te betrappen. Daarom heb ik twee dingen gedaan. Ik heb laten zien, hoezeer Naastenpad c.s. en de auteurs van kinderbijbels, kortom, de hedendaagse nederlandse receptie, de tekst vervalst. En ik heb laten zien dat de tekst, hoewel hij tot die vervalsingen niet dwingt, er wel aanleiding toe geeft. De

problematiese aspecten van de tekst, de plaatsen waarop deze voor tweeërlei uitleg vatbaar is, zijn in de receptie efficiënt en uiterst eenzijdig weggewerkt. Door daartegenover een interpretatie te stellen die ook eenzijdig is, maar minstens zo plausibel, laat ik zien hoe de tekst in een minder mangerichte cultuur óók had kunnen worden geïnterpreteerd. Ik denk dat die procedure helemaal geen spiegeling van mannelijk denken is, maar een mijns inziens aanvaardbare manier om te roeien met de semiotiese riemen die we hebben, ten behoeve van een andere visie op de vrouw in onze maatschappij.

Dit brengt me tot het tweede kritiekpunt van R. Vrouwen hebben wel wat beters te doen dan zich op te winden over een oud en onderdrukkend boek. Zie Albert Schweitzer. Nu ben ik altijd geroerd door mannen die zoveel beter weten dan wij, waar onze belangen liggen, dus op zich heeft R.'s zorg mijn sympathie. Helaas heb ik ook een achterdochtig karakter, en vraag ik me af waar R. zich dan druk om maakt. Ik beschouw de bijbel als een invloedrijk en representatief boek met mythise verhalen. Mythen dienen onder andere om kollektieve fantasma's van een pseudo-geschiedenis te voorzien en ze zo te legitimeren. In die verhalen herkennen mensen net genoeg van zichzelf om het beeld dat hen wordt voorgeschoteld in zijn geheel te akseptereren, ja zelfs over te nemen. Wat dat betreft is een verzameling mythen effectiever dan doelbewuste ideologische propaganda. Het is mijn overtuiging dat het zinvol is voor de feministiese strijd, de mechanismen van die invloed te ontmaskeren. Het doel op langere termijn is, met de dubieuze oorsprong van het moderne mensbeeld het dubieuze karakter aan te tonen van dat mensbeeld zelf, waar wij ons noodgedwongen aan konformereren. Ik zeg 'noodgedwongen', omdat de politieke en economiese organisatie van onze samenleving dat beeld als basis, en de kontinuering ervan als doel heeft.

Effektief bestrijden van een ideologie is alleen mogelijk, als de interne logika ervan wordt geanalyseerd. R. haalt Kristeva aan als voorbeeld van hoe het wel had moeten. Ik vraag me af of hij Kristeva's werk kent. Zo ja, dan had hij de overeenkomst moeten zien tussen wat zij in de geciteerde passage zegt en wat ik met mijn artikel probeerde te doen. Ook al onthoud ik mij zoveel mogelijk van onnodige en soms mystificerende termen en vooral van algemeenheden, het komt mij voor dat het ontmaskeren van paternalisme en pseude-rationalisme in de bijbeltekst, en vooral in de receptie ervan, doel van mijn onderzoek was. Ik ben echter inderdaad wat minder bang voor rationalisme dan R., en wellicht dan Kristeva. Goed gebruik van de rede, van de logika, van de taal, kan ons helpen onze doelen te bereiken. Ik heb wel eens meer gemerkt, dat de strijd

tegen het pseudo-rationalisme, dat wil zeggen tegen het misbruik van quasi-logiese denkwijzen⁸, vaak wordt aangezien voor verwerping van het gebruik van het verstand, waar ook vrouwen mee zijn begiftigd. Het moet mij van het hart, dat de wijze waarop R. met zijn voetnoten 12 en 17 twee feministen rug aan rug probeert te zetten, mij niet erg bevalt. Maar daarover meer in paragraaf 6.

5. De betoogtrant

Hoewel R. in het eerste deel van zijn reactie mij het pluimpje 'verfrissend' toedeelt, wijzigt zijn oordeel zich gestaag. Even later doe ik aan retoriek, lijk ik op de inquisitie en dring ik mijn koopwaar op als goederen in een supermarkt. 'Stelligheid' en 'bezwering' zijn de verwijten.

Over het verwijt van stelligheid ben ik niet verbaasd. Het valt mijn werk geregeld ten deel. Ik meen te begrijpen waarom. Op het eerste gezicht is het vreemd, want mijn stuk begint met maar liefst vijf bladzijden methodiese overwegingen, waarin alle reserves en relativeringen die gepast zijn bij interpretatie (zie Robinson) uitvoerig worden besproken. Zo stellig kan het dus niet zijn. Zoals in paragraaf 4 al is gezegd, heb ik nergens beweerd 'de' interpretatie in petto te hebben. Ik heb echter beloofd R. serieus te antwoorden. Bij deze dus.

Uit deze en andere reacties op mijn werk blijkt dikwijls irritatie over de stijl. Korte zinnen zijn daar een kenmerk van. Ik schrijf opzettelijk zo, omdat het de helderheid ten goede komt. En dat is nodig. Niet, omdat (R.'s noot 10) de vrouwenbeweging scholing nodig heeft, maar omdat ik vind dat iedere informatie-overdracht helder dient te zijn. Mistige taal, onnodig jargon en eindeloze zinnen hebben mijns inziens maar één effect: intimidatie. Een schrijver die zijn eigen onvermogen tot helderheid verpakt als 'moeilijk' (tweede interpretatie: 'hoog nivo', derde: 'daar ben ik, lezer, te dom voor') minacht zijn lezers. Ik ben van mening, dat het een groot voorrecht is, je gedachten op papier te kunnen zetten en in druk te zien, zodat velen, mensen die je zelf niet kent, ze kunnen lezen. Uiterste zorgvuldigheid jegens de tijd en inspanning van de lezers dient daar tegenover te staan.

Naast korte zinnen vloeit nog een ander kenmerk uit deze

8. Hierover gaat een interessant artikel van Camille Mortagne, 'Pragmatiek van het vertoog', ter perse. Zij analyseert met name de manipulerende wijze waarop Bataille volstrekt irrationele gedachten van een pseudo-logies verband voorziet.

stellingname voort. Nog veel belangrijker dan stilistische helderheid is een doorzichtig, controleerbaar betoog. Ik pleeg in mijn stukken dan ook te beginnen met een expliciete formulering van mijn uitgangspunten. Daardoor kan iedere lezer direkt weten waar hij of zij aan toe is. Daardoor kan men het ook direkt met me oneens zijn. Nu heb ik het vermoeden, dat een tweede interpretatie die zich hierbij wel voordoet, erin bestaat dat juist dat oneens zijn door die expliciete inleiding moeilijk wordt gemaakt. Het is dan namelijk aan de tegenstander om even expliciet te zijn. En dat zijn we niet gewend, daarin worden we niet opgeleid. Met 'stelligheid' wordt mijns inziens niets anders aangegeven, dan de irritatie van R. over zijn eigen verplichtingen.

Over het tweede verwijt, het 'bezwerende', heb ik al het een en ander gezegd. Ik ben ervan overtuigd dat hier hetzelfde speelt. Wanneer ik expliciet zeg dat mijn interpretatie eenzijdig is, moet de ander zich minstens afvragen of zijn eigen interpretatie dat niet ook is, of waarom niet. Dat is misschien inderdaad een vervelende verplichting.

6. *Nogmaals: interpretatie*

Er is heel wat te zeggen over R.'s eigen betoog. In plaats van dat te doen, zal ik er enkele aspecten uitlichten die als voorbeeld en uitwerking kunnen dienen van het in het eerste deel van dit stuk gestelde.

R. redeneert door middel van indirekt en vervalsend citeren, door metaforen en door insinuaties. Ieder van deze tekstkenmerken leent zich voor een demonstratie van het interpretatieproces. Enkele voorbeelden.

De eerste zin: *Van babyloniese oevers tot europese einders*. Eerste betekenis: 'overall'. Tweede betekenis: van babyloniese spraakverwarring tot het einde in Europa. Derde betekenis: houd er dus maar eens over op. Karakteristiek voor deze serie interpretaties is, dat de ontvanger probeert de intentie van de zender te achterhalen. Dat heet *intentionele* interpretatie.

Nog een voorbeeld: noot 10. Het is een samengesteld teken. *Gedrag zoals dat opgedrongen ligt in supermarkten*. Eerste interpretatie: 1) gedrag is koopwaar – 2) Bal vertoont zulk gedrag (bijvoorbeeld door geld te verdienen aan dit stuk?) – 3) ze dringt die koopwaar op – 4) ze doet dat in supermarkten, waar het opdringen gebaseerd is op de domheid en de hebberigheid van de (meestal

vrouwelijke) klanten. Dit alles is de eerste interpretatie van een complex teken. Tweede interpretatie: 1) Bal is dus een oplichter – 2) ten koste van medevrouwen. Kenmerk van deze interpretatie is, dat de volgende zinnen over scholing voor vrouwen meespelen en deze interpretatie bevestigen. Dat heet *kontekstuele* interpretatie.

Derde voorbeeld, noot 13: haar interpretatie *heeft de smaak van het georakel in een noodlot*. Eerste interpretatie: deze zin is niet te interpreteren. Reden hiervoor: de achtergrondkennis ontbreekt. De ontvanger weet niet hoe georakel smaakt, noch hoe een abstraktie kan orakelen. Kenmerk van deze interpretatie: de kennis van de werkelijkheid is bepalend. In dit geval heeft namelijk de ontvanger een ander beeld van de werkelijkheid dan de zender R. Dat heet *realistische* interpretatie. Tweede interpretatie: de spreker (R.) is verward geraakt omdat hij het stuk als noodlottig heeft ervaren. Kenmerk: de emotie van de zender is bepalend. Dat heet *expressieve* of *emotieve* interpretatie.

Een laatste voorbeeld: *de 'gangbare opvatting' is er een die ontmanteld moet worden*. Dit indirecte citaat is vervalst: het woord 'ontmanteld' was in zijn geheel gekursiveerd, terwijl R. alleen de lettergreep *man* benadrukt. Deze verandering is ook een teken. Eerste interpretatie: ontmantelen is ontmannen. Tweede interpretatie: R. voelt zich door dit stuk ontmand. (Wederom een emotieve interpretatie.) Derde interpretatie: lezeressen, jullie kollaboreren met van kastratie bezeten heksen die ook al aan rituele bezwering, manipulatie en retoriek doen. Kenmerk van deze derde interpretatie is, dat het een gekombineerde interpretatie is. Vierde interpretatie: van dit soort trucs word ik razend. Kenmerk: de lezersreactie is bepalend. Dat heet *persuasieve* interpretatie.

Ook een tekst als geheel kan als een samengesteld teken worden opgevat. In zo'n geval zal een globale beschrijving van de tekst als basis voor de interpretatie kunnen dienen. In dit geval acht ik kenmerkend: 1) de metaforiek en de insinuerende betoogtrant; 2) de omhaal, met een positief klinkend begin, voordat de agressie naar voren komt; 3) het totale gebrek aan lijn, waardoor ik de grootste moeite heb gehad de onderhuidse argumenten naar boven te halen.

Ik zal er niet aan beginnen, dit complexe teken uitvoerig te interpreteren. Uit het eerste punt haal ik de dominee, uit het tweede de linkse figuur die feminisme best wel een stukje aktualiteit vindt maar zich er toch door ontmand voelt, uit het derde een ongeoeffend auteur.

'Delila's melancholie' heet R.'s reactie. Het woord melancholie

komt in zijn stuk niet voor. Melancholie is een pathologische toestand die wordt veroorzaakt door slecht verwerkte rouw. Rouw is een bezigheid die dient om het verlies van een verloren objekt waar men zeer aan gehecht was, te verwerken. Wanneer men een geliefd objekt verliest of vreest te verliezen, maar het verlies niet onder ogen durft te zien, wordt het rouwproces geblokkeerd, terwijl de oorzaak niet wordt weggenomen. Dan ontstaat er melancholie. Een klein vraagje: Wie verliest een geliefd objekt, of vreest dit te verliezen, zonder het onder ogen te durven zien? Delila? of ...

Inez van der Spek

Simsons armoede

Boze brief naar redactie. Waarom publiceren jullie zoiets? Antwoord: zet boosheid om in discussiebijdrage. En zo hoort het ook. Jammer alleen dat de redactie toch ontgaan is dat mijn brief in de eerste plaats een vraag aan háár bevatte: waarom krijgt zoveel warhoofdigheid en zoveel verwaandheid de eer van plaatsing? Maar te veel vanzelfsprekendheid wellicht, misschien weet Kees Roovers anderen wèl te bekoren.¹

Ik wil niet te veel ingaan op Kees Roovers' interpretatie van Mieke Bal's betoog (voor zover deze te volgen is); ik ga er van uit dat Mieke Bal daar zelf goed toe in staat is. Liever wijs ik op de vorm van Roovers eigen betoog (zeker, met de sanktionering van mijn eigen 'amen, dit is wat er eigenlijk te lezen valt'). Bovendien heb ik als theologe ook nog wel iets op te merken.

De *personages* van het verhaal zou ik als volgt willen presenteren. Er is figuur 1 de spreker: overspannen schoolmeester met superioriteitskomplex; deze figuur is reëel. Hij berispt figuur 2, de toegesprokene: te zelfverzekerde leerling; deze figuur is slechts een voorstelling. Hoe nauw een superioriteitskomplex verbonden is aan een minderwaardigheidskomplex laten we maar in het midden.

Voorlopig zien we figuur 1 zinnen produceren als: 'Ieder erudiet mens weet dat de psychoanalytische traditie is als een talmoe'd: een oceaan.' Of: 'Waarom ik hier met opzet de cartesiaanse termen gebruik, kan hier niet verder uit de doeken worden gedaan.'

Ook deelt hij het overmoedige schoolmeisje standjes uit. Zo doet hem de manier waarop zij gebruik maakt van autoriteiten denken aan 'het gedrag zoals dat opgedrongen ligt in supermarkten'. Hoeveel volwassener is niet zijn gebruik van autoriteiten: krachtig en fier trekt hij ze er met hun haren bij. Hij maant de leerlinge tot

1. Kees Roovers, 'Delila's melancholie', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 12, 1982, nr. 4, pp. 536-544.

bescheidenheid: laat zij zich realiseren dat zij zich met haar interpretatie invoegt 'in een ongelooflijk omvangrijk corpus'. En 'wat is dit voor een genade van staat?' orakelt R. O nee, Mieke Bal orakelt (in een noodlot). De leerlinge heeft het gewaagd om na een gewetensvol onderzoek een konklusie over haar bevindingen te geven. Ze is te eigengereid; volgens R. heeft ze zelfs een stelligheid 'die herinnert aan een inquisitie'.

Om Mieke Bal te straffen voor haar hybris zet hij haar af tegen een andere vrouw, een veel slimmere. Ik heb met vier woordenboeken erbij op het franse citaat van Julia Kristeva zitten staren, maar iedere keer opnieuw besluit ik, dat Mieke Bal nu juist precies doet wat R. door Kristeva laat aanprijzen: een analyse geven van 'la logique intime de cette parole unique et vraie, étayée par la fonction paternelle'.

Vervolgens de *inzet* van het verhaal. Gelukkig onthult de schrijver deze zelf op het nippertje in zijn allerlaatste noot. Het artikel betreft een kritiek op Mieke Bals interpretatie van het bijbelverhaal. Deze kritiek vindt zijn inspiratie in de wijze waarop binnen de joodse traditie met heilige teksten is omgegaan. K.R. kan niet anders dan 'volstaan met deze mededeling', zegt hij. Ik heb iets meer te zeggen.

Roovers verdedigt een 'heiligheid' van de tekst en bepleit daarmee samenhangend een 'onderwerping' aan de tekst. Mieke Bal mag ontmantelen, maar ze moet dat wel doen in volledige onderwerping aan datgene wat zij probeert te ontmantelen... Alsof welke tekst dan ook een absolute grootheid is – een standpunt dat alleen nog maar door bijbelse fundamentalisten aangehangen wordt.

Mieke Bal houdt zich niet bezig met de theologiese kontekst; zij is in de eerste plaats geïnteresseerd in de verhalenrijkdom van het Oude Testament. Een legitieme keuze, dunkt me; anno 1982 is voor de meeste mensen in West-Europa de bijbel een boek naast andere. Bovendien is het Simson en Delila-motief ook in niet-bijbelse kringen algemeen bekend. Ik vind het belangrijk en vruchtbaar dat vrouwen die de onbevangingheid van de 'eenzijdigheid' hebben, zich bezighouden met bijbelteksten, juist omdat ze niet onderworpen zijn aan de tekst. Immers, deze vrouwen hebben nog minder dan vrouwen die zich wel direkt verhouden tot de joods-christelijke traditie, belang bij een ideologiese omkering van de inhoud van een patriarchaal bijbelverhaal (hetgeen geprobeerd wordt Mieke Bal in de schoenen te schuiven).

De tekst ontglipt telkens weer, stelt K.R. Ik vrees dat de tekst over Simson en Delila nu juist meestal niet heeft weten te ontglippen, dat

hij doorgaans opgesloten is geweest in een vrouwvijandige interpretatie die de tekstproblemen heeft weggepoetst. Mieke Bal wil tekortkomingen en inkonsistenties in de tekst ophelderen, thematiseren als sleutel tot begrip van de tekst, om door te dringen tot een andere betekenislaag. Kees Roovers mystificeert deze tekortkomingen liever met behulp van een vage verwijzing naar de 'heiligheid' van de tekst. Het Lückenbüsser-mechanisme waarover hij spreekt (noot 7) betekent in feite: het verklaren van gebeurtenissen of verschijnselen die mensen met hun verstand (nog) niet kunnen vatten met behulp van een hogere macht. Iets wat Mieke Bal nu juist niet te verwijten is, en Kees Roovers zelf wel.

De 'heiligheid' van de tekst is in de eerste plaats een theologiese categorie, niet een literair-kritiese. Het gaat om twee taalspelen die je niet zomaar door elkaar moet halen. Als kritiese categorie in tweede instantie (dat wil zeggen nà of zelfs als motivatie voor de literaire analyse) vind ik haar wel zinvol. Maar dan niet in een mystificerende betekenis: de tekst ontglipt, de tekst is niet ideologies geladen, maar als een kritiese eis: de tekst *moet* ontglippen, de tekst moet van zijn ideologische inhoud ontdaan worden.

Tenslotte twee vragen. Eén: klopt het dat de pagina hebreuws bedoeld is om het ontglippen van de tekst te bevorderen? Twee: weet Kees Roovers zeker dat het bezorgdheid om 'de miskening van de feministiese strijd' is en niet de kieteling van zijn eigen mannelijk ik die hem zijn artikel heeft doen schrijven?

Nel Draijer en Renée Römken

De afstand tussen bed en bureau

Over beminning en bezinning

Doornroosje sliep niet al te best. Zij begon te twifelen aan haar vreemde verlangen naar de Prins. Zij besloot voor de zekerheid een Deskundige te consulteren. Gezeten in de wachtkamer viel haar oog op de verzamelde werken van Freud, Lacan en Althusser. Plotseling ontdekte zij daarin de ondoorgrondelijke werkingen van haar onbewuste. Met een gerust hart viel zij daarop weer in een diepe slaap en zij leefde nog lang en gelukkig ...

Er lijkt in feministiese kring een kentering gekomen te zijn in het denken over seksualiteiten. Steeds vaker doet het verschijnsel zich voor dat eerdere geluiden over de (organisatie van) seksualiteit binnen de vrouwenbeweging worden afgeschilderd als normatief en moralisties. In contrast daarmee zou nu de tijd zijn aangebroken voor een niet-moralistische discussie over seks. Geen gezeur meer over machtsverhoudingen en onderdrukking. De tijd lijkt rijp te worden geacht voor aangename verpozingen. Er lijkt een duidelijke spanning waarneembaar tussen (behoefte aan) verandering in het seksuele op individueel nivo van feministen en het tempo waarin, c.q. de kondities waaronder op maatschappelijk nivo veranderingen plaatsvinden.

In aflevering 12 van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* werd een discussiebijdrage gepubliceerd over 'heteroseksualiteit als ervaring en als instituut'.¹ Volgens de algemene redactionele inleiding van het nummer zou het artikel bedoeld zijn om de discussie over het heteroseksisme binnen vrouwenstudies verder te voeren. Volgens de speciale redactionele introductie (p. 526) was er daarentegen sprake van een poging ruimte te scheppen voor een niet-moraliserende analyse van heteroseksualiteit als ervaring en als instituut. De schrijfsters zelf geven als doel 'de discussie over (gedwongen)

1. L. Nicolai, E. Vos, 'Heteroseksualiteit als ervaring en instituut', in: *TVV 12*, 1982, jrg. 3, nr. 4, pp. 528-535.

heteroseksualiteit, feminisme en een bewuste keuze voor een lesbies bestaan op een ander nivo te brengen'. Een aantal uiteenlopende beloftes die volgens ons geen van alle worden ingelost. Op verzoek van de redactie schrijven we, met uiterst gemengde gevoelens, een reactie op een artikel dat niet gaat waarover het zegt te gaan. Waar gaat het wel over? En waarom gemengde gevoelens?

Het artikel van Nicolai en Vos gaat volgens ons over normen in de vrouwenbeweging en ergernissen daarover. Het is te zien als een poging tot een theoretisch antwoord hierop. Nicolai en Vos stellen aan het begin dat de discussie over heteroseksualiteit en feminisme nog nooit voldoende is uitgediept. Zij zeggen nadrukkelijk dat zij niet willen vervallen in het innemen van ofwel een pro- ofwel een anti-hetero-standpunt, zoals dat volgens hen vaak het geval is in deze discussie. Zij onderkennen de schadelijke werking van heteroseksualiteit als *instituut* en benadrukken de noodzaak tot problematisering hiervan. Daarbij wensen zij echter een duidelijk onderscheid te maken met heteroseksualiteit als ervaring. Het betoog ontwikkelt zich aanvankelijk langs vragen van persoonlijke aard omtrent hun ambivalenties ten gevolge van het combineren van heteroseksualiteit en feminisme. Deze tegenstrijdige gevoelens werken zij niet uit, maar ze volstaan met het toeschrijven van die gevoelens aan provocerende teksten die lesbies worden als strategie aanbevelen om een eind te maken aan deze tegenstrijdigheden. Vervolgens maken zij met behulp van 'bepaalde theorieën' duidelijk dat de eerder door hen gevoelde tegenstrijdigheden helemaal niet op het nivo van de geleefde ervaring opgelost kunnen worden, maar *op het nivo van de theorie onderzocht* moeten worden. 'Daar kwam het idee dat feministies zijn en hetero zijn tegenstrijdig is tenslotte vandaan.' (p. 530) Het artikel is waarschijnlijk de neerslag van dit onderzoek.

Onze gemengde gevoelens worden ingegeven door het feit dat Nicolai en Vos wél een belangrijke kwestie aansnijden – normen in de vrouwenbeweging, verschillen tussen vrouwen, schuldgevoelens –, maar dit doen op een toedekkende en afschermdende manier in plaats van de zaak open te gooien en op te roepen tot nieuwe vragen. Het lijkt bovendien op een repetitie van een deuntje dat in het debat over seksualiteit eerder gehoord en (in dit tijdschrift) gekritiseerd is.² Is er behoefte aan herhaling? De meeste ergernis onzerzijds komt voort uit het feit dat het artikel bedoeld was als opening van een discussie over

2. Zie: 'Diskussie naar aanleiding van *Te Elfder Ure* 27 over seksualiteit' in: *TVV* 6, 1981, jrg. 2, nr. 2, pp. 188-213.

de dwang tot heteroseksualiteit, terwijl het eigenlijk gaat over 'de' norm tot homoseksualiteit in 'de' vrouwenbeweging.

Kritiek

Om te beginnen valt op dat in het artikel van Nicolai en Vos duidelijke definities of omschrijvingen van wat zij onder ervaring en wat onder instituut verstaan, ontbreken. De voor de hand liggende vraag wat het één, 'het instituut', met het ander, 'de ervaring', te maken heeft, stellen zij niet. Impliciet blijkt hun pleidooi voor het maken van een onderscheid tussen het een en het ander neer te komen op een betoog om heteroseksualiteit uitsluitend in zijn maatschappelijke verschijningsvorm, 'om ons heen' (p. 534) te kritiseren, met voorbijgaan aan mechanismen die op inter- en intrapersoonlijk nivo zorg dragen voor de voortdurende reproductie van heteroseksualiteit in brede zin. We komen hier nog op terug.

In de loop van het artikel blijkt dat onder heteroseksualiteit als ervaring uitsluitend de eng-seksuele en relationele praktijk wordt verstaan, terwijl het bij de onderdrukkende werkingen van het instituut 'niet gaat om het vrijen met een vrouw of met een man' (p. 534). Een opvatting waaruit blijkt dat seksualiteit als lichamelijke praktijk wordt geplaatst op het ervaringsnivo (privésfeer?) en volledig wordt uitgesloten op institutioneel nivo. Een tweedeling die ons aanvechtbaar voorkomt. Bovendien lijkt het erop dat seksualiteit op ervaringsnivo losgekoppeld is van bredere machtsverhoudingen tussen de seksen. Dit blijkt het sterkst in hun betoog over 'vrouwelijke seksualiteit'. Binnen het kader van een discussie over de norm tot heteroseksualiteit lijkt dat een zeer beperkte conceptualisering.

Onze belangrijkste inhoudelijke kritiek concentreert zich op twee punten: in de eerste plaats het toedekken in plaats van opengooien. Er vindt een aantal 'verdwintruuks' plaats. Brandende kwesties worden aangesneden, met elkaar in verband gebracht en vervolgens gezamenlijk onder het tapijt van de theorie geveegd. Zo zien wij achtereenvolgens verdwijnen: strategiese vragen, ervaringsperikelen, persoonlijke schuldgevoelens en vreemde verlangens. Dit alles onder verwijzing naar 'ideologietheorieën en psychoanalytische interpretaties' (p. 530). Waarbij inkonsistenties in het gebruik van theorieën niet worden geschuwd. In de tweede plaats raken Nicolai en Vos en passant de fundamentele kwestie over de verhouding tussen politiek en wetenschap, waarbij op oppervlakkige en ongenueanceerde manier een tamelijk gekompliceerde en omstreden zaak wordt afgedaan.

Toedekken in plaats van opengooien

De eerste verdwijntruuk bestaat uit een klassiek voorbeeld van projectie: de zelf ervaren tegenstrijdigheden in gevoelens – die omtrent heteroseksualiteit en feminisme – worden toegeschreven aan een oorzaak buiten henzelf. Niet de heteroseksuele praktijken vormen een bron van ongenoegen, maar lesbische leuzen bezorgen de schrijfsters schuldgevoelens. In het verloop van hun betoog worden deze strategies bedoelde geschriften die in de (ervarings-)praktijk tot conflicten hebben geleid, tot theorie bestempeld om de conflicten vervolgens op theoreties nivo weg te kunnen werken.

Hierbij blijkt er nogal selektief gelezen te worden. Reeds in 1973 is er door Paarse September voor gepleit de vanzelfsprekendheid van onze heteroseksuele socialisatie te onderzoeken, waarbij expliciet is gesteld dat het er niet primair om ging dames te bekeren tot de griekse beginselen.³ Desalniettemin is de kwestie die Nicolaï en Vos aansnijden belangrijk: feministen voelen en voelden zich aangesproken door de idee dat lesbies ‘beter’ zou zijn, politiek konsekwenter, en voor velen van hen is dit een bron van twijfels en schuldgevoelens.

De schrijfsters vragen zich echter niet af hoe die schuldgevoelens konden ontstaan, en óf het lesbies-feminisme misschien terechte vragen heeft gesteld. Vanwaar anders die gevoeligheid? Met een boekje in de hand worden tegenstrijdige gevoelens van ‘heterofeministen’ bestempeld als het resultaat van ‘de ideologie’ die maakt dat mensen dénken dat ze op het nivo van de ervaringspraktijk tegenstrijdigheden moeten/kunnen oplossen. Dat kan en hoeft niet, zeggen Nicolaï en Vos, waarschijnlijk geïnspireerd door de ideologietheorie van Althusser. Immers: het streven naar harmonie in denken, doen en ervaren is een ideologies bepaalde utopie. In hun redenering worden niet alleen eerder gevoelde ambivalenties togedekt. Door een beroep op de alom werkzame ideologie wordt en passant ook zicht op veranderingsmogelijkheden ontnomen. Impliciet worden immers de op individueel nivo ervaren tegenstrijdigheden beschouwd als onvermijdelijke pendant van maatschappelijk gefundeerde materiële en ideologiese kondities.

Hiermee zien wij de klassieke marxistische splitsing tussen het

3. Stephanie de Voogd, ‘Feminisme en homoseksualiteit’, in: *Paarse September*, 3, 1973, pp. 3-6. Paarse September was een radikaal-lesbiese groepering die van 1972 tot 1974 met een ongeregeld verschijnend periodiek een separatistische koers voer in de nederlandse vrouwenbeweging. Zij heeft als eerste in Nederland de norm tot heteroseksualiteit ter discussie gesteld.

persoonlijke en het maatschappelijke weer opdoemen: verandering dient op maatschappelijk nivo (het instituut, 'om ons heen') te worden ingezet en daarna kan verandering op persoonlijk nivo tot stand komen. Een splitsing die in de vrouwenbeweging en feministiese theorievorming inmiddels achterhaald is. Door deze manoeuvre slagen de schrijfsters er zonder enige moeite in de kwalijke werkingen van het instituut als 'maatschappelijke repressieve en ideologische praktijk' te problematiseren en zelfs een lans te breken voor onderzoek naar 'hoe deze ideologische praktijk maakt dat mensen zich van nature heteroseksueel voelen'. (p. 533)

In deze serie problematiseringen zien we een nieuwe verdwijntruuk: het hier en nu van de heteroseksuele praktijk op inter- en intrapersoonlijk nivo roept kennelijk niet meer op tot vragen. Het is bovendien opmerkelijk dat slechts het feit dat personen zich van nature zus of zo ervaren, verder onderzocht moet worden. De vraag naar het *ontstaan* van heteroseksualiteit op intrapsychies nivo⁴ wordt in wezen niet gesteld. In het algemeen kunnen we stellen dat wat aanvankelijk geformuleerd wordt als persoonlijk ervaren tegenstrijdigheden, alras tot een theoreties probleem is verheven. De manier waarop zij de theorie daarbij gebruiken vinden we dubieus.

Inkonsistenties

In weerwil van de behoefte van Nicolai en Vos een veelheid van subjekten, lichamen en seksualiteiten los te koppelen van vaste betekenissen, schrijven zij zelf over vrouwen die heteroseksueel *zijn* (pp. 528, 529), of over 'heterofeministen'. Een terminologie die een denken in min of meer vaststaande seksuele identiteiten verraadt en een denken in polaire categorieën bestendigt.

Een andere inkonsistentie betreft hun benadering van de psychoanalyse. Zo spreken zij over hun ontdekking van de werkingen van 'het onbewuste' na kennismaking met psychoanalytische interpretaties (p. 530). Op grond daarvan betwijfelen zij de realiteitswaarde van zoiets als 'bewustwording' waardoor tegenstrijdigheden zouden kunnen worden opgeheven (karikaturaal beschreven als een rechtlijnig proces dat via inzicht in de maatschappelijke bepaaldheid tot een einddoel leidt en waarin geen plaats meer is voor ambivalenties). Dan stuiten schrijfsters namelijk op

4. Hieronder verstaan wij de kanalisering van (seksuele) verlangens naar de andere sekse in samenhang met de ontwikkeling van vrouwelijkheid en mannelijkheid als polaire en hiërarchies geordende geslachtscategorieën.

‘het ondoorgroendelijke gebied van seksualiteit, liefde en verlangen’ (p. 530).

Ons inziens wijst een dergelijke gedachtengang meer op ideologische bevangenheid dan op inzicht in aangehaalde theorieën. Juist de psychoanalytische theorie, ook de door hen aangehaalde interpretaties, heeft ons zicht verschaft op de konstruktie van die ondoorgroendelijk lijkende verlangens, angsten en behoeften. Wie niet alleen diep in de boeken kijkt, maar ook dito in haar ziel – met exkuus voor deze uiterst subjektivistische metafoor – zal althans een deel van het mysterie weten te ontsluiten.

De hier gesignaleerde inkonsistenties illustreren ons inziens, dat de theorie in deze kwestie op een oneigenlijke manier is gebruikt. Zij dient niet om méér zicht te krijgen op de empirie (ervaring o.a.), of om meer en scherper vragen daarover te stellen, maar om bepaalde ervaringen juist af te schermen voor nader onderzoek.

Balanceren tussen wetenschap en politiek

Dit brengt ons op ons tweede hoofdpunt van kritiek: de wijze waarop Nicolai en Vos in hun grijpen naar ideologietheorieën een ‘grondslagenkwestie’ als de verhouding tussen wetenschap en politiek, theoretische en strategische vragen, terloops oplossen. Deze kwestie raken zij slechts zijdelings in hun verhandeling over een essentialistische subjektopvatting,⁵ die zowel in theorieën als in strategieën van de vrouwenbeweging naar voren zou komen.

Wij willen hier wat dieper op ingaan, omdat het om een vraag gaat die in diverse debatten op het gebied van vrouwenstudies telkens opduikt: de vraag of en zo ja hoe feministische theorie-ontwikkeling geleid dient te worden c.q. kan worden door politieke uitgangspunten of doeleinden.⁶

Wij delen hun kritiek, voor zover ideeën binnen de vrouwenbeweging over seksualiteit zouden verwijzen naar ‘natuurlijke’ verschillen tussen vrouwen en mannen. Ook wij zien zeer gaarne een loskoppeling tegemoet van subjecten, lichamen en seksualiteiten van vaste betekenissen. Wij geven er ook de voorkeur aan in deze termen te denken. Helaast kwelt ons daarnaast óók de vraag *hoe* deze loskoppeling tot stand kan komen in de praktijk en of de theorie nog aansluit bij de *nu* bestaande praktijk om van daaruit mogelijke

5. ‘... een opvatting van het subjeekt (ik) dat los bestaat van en voorafgaat aan de maatschappelijke verhoudingen’ (p. 531).

6. Wij denken hierbij aan de debatten rondom methoden binnen vrouwenstudies, psycho-analyse en feminisme, en feminisme en marxisme.

veranderingsperspektieven aan te kunnen geven. (Hoe moet dat in het geval van verkrachting bijvoorbeeld?) Wij zijn van mening dat een (wetenschappelijke) theorie geen politiek program hoeft te bevatten. Dat kán ook helemaal niet. Als feministies wetenschapster streven wij naar theorie-ontwikkeling waarin aanknopingspunten voor verandering aanwijsbaar zijn en niet bij voorbaat als onmogelijk of zelfs ondenkbaar worden voorgesteld.

De keuze als zodanig die Nicolai en Vos maken voor het hanteren van een materialistische subjekttopvatting, willen wij hier overigens niet ter discussie stellen. Wel de oppervlakkigheid waarmee dit gebeurt en de wijze waarop hun theoretiese keuze vervolgens op politiek-strategies nivo wordt ingezet. Het is opmerkelijk hoe eenzijdig een zo omstreden kwestie wordt benaderd, slordig wordt weergegeven met ontbreken van een vermelding van herkomst van ideeën en aan elkaar wordt geregen via uit hun kontekst gelichte redeneringen.

Uit het oogpunt van zorgvuldigheid zou het in elk geval wenselijk zijn geweest als Nicolai en Vos hadden vermeld dat hun optie één mogelijke keuze is uit een verscheidenheid van 'theorieën'. Wat wij nu zien is dat hun afwijzing van een essentialistiese subjekttopvatting – om daarna Althusser te volgen in zijn opvatting over het materieel en ideologies gedetermineerde subjekt – leidt tot een verlamdend effect op het ontwikkelen van een veranderingsstrategie en tot het omzeilen van strategiese vragen.⁷ Zijn wij niet immers allen (?) ingevoegd in het bestaande betekenissysteem? Kiezen is immers een moeizaam begrip? En absoluut vrije individuen bestaan toch evenmin? (p. 533)

Op grond van dit soort algemene 'waarheden' konkluderen de schrijfsters dat een heteroseksuele praktijk niet per definitie instemming met de norm tot heteroseksualiteit betekent (p. 534). Uiteraard, zouden wij willen zeggen. Pro forma wordt één keer elders (p. 532) vermeld dat 'zeker in een politieke strategie' de bestaande praktijk geproblematiseerd moet worden. Er worden echter geen vragen meer gesteld over het individuele ervaringsnivo waarop de heteroseksuele praktijk (in enge én brede zin) zijn vervelende en aangename kanten kent. De reeds eerder ter sprake gebrachte wisseltruuk zien wij opnieuw tentoongesteld. Ook wij zijn van mening dat heteroseksualiteit als instituut en als ervaring

7. Althusser zelf is overigens veel vriendelijker voor individuen die zich '... tegen de ideologie, het systeem en de praktijken waarin zij gevangen zijn' keren. Hij noemt ze zelfs 'helden'. Zie: L. Althusser, 'Ideologie en ideologiese staatsapparaten', in: *Te Elfder Ure* 24, 1978, p. 80.

onderscheiden dient te worden, maar wel graag met inachtneming van de relatie/wisselwerking tussen beide in de gevolgen die de norm tot heteroseksualiteit met zich meebrengt.

In het doolhof van gedachten, redeneringen en theorieën zijn zij een doodlopende weg ingeslagen als de vraag naar *verandering in de praktijk* aan de orde komt. Het is opvallend dat uitspraken van de schrijfsters over *veranderingswensen* en -mogelijkheden uitsluitend op het theoretiese vlak liggen. ‘Op theoreties nivo lijkt het ons dan ook nodig onderzoek te doen naar de mogelijkheden om betekenissen te doen verschuiven ...’ (p. 532). Volgens ons wijst een dergelijke redenering op een algemeen waarneembaar verschijnsel bij ‘links’: getheoretiseer moet de – inderdaad – moeilijk oplosbare dilemma’s in de praktijk bedekken, zonder dat nog langer gedacht wordt aan de verbinding tussen beide. De theorie als politieke utopie? In elk geval is het betoog van Nicolai en Vos een illustratie hoe de theorie als hefboom kan worden gebruikt die u moeiteloos uit tilt boven de banaliteiten van alledag. Het karikateriseren van ‘de’ vrouwenbeweging en daarin voorkomende ‘opvattingen’ is een belangrijk ingrediënt hierbij. Zo zien we zaken als ‘bewustwording’ in de prullebak verdwijnen na etikettering ervan als (hè bah) moralisties ... Naar ons beste weten is de onderkenning van ambivalenties en tegenstrijdigheden de basis geweest voor het ontstaan van een kollektief bewustwordingsproces, waaruit de vrouwenbeweging als politieke beweging voort heeft kunnen komen. In de opvatting van de schrijfsters is het serieus nemen van ervaren ambivalenties een grote ideologische valkuil en wordt op één lijn gezet met een naïef eendimensionaal streven naar “‘de waarheid” (...) over hoe “alles” in elkaar zit’ (p. 530). Domme gansjes dus die de euvele moed hebben te ‘geloven’ in een ‘einddoel’ van bewustwording (p. 530). Kortom: de nieuwe domheid van de vrouwenbeweging uitgebeeld.

Irritant is het wanneer strategies bedoelde pamfletten, provocerende omkeringen van de dominante ideologie, worden gedefinieerd als het ‘denken’ in ‘de’ vrouwenbeweging en vervolgens afgedaan als ‘essentialisties’. Wij zouden veel van de feministiese ervaringsliteratuur over seksualiteit die in de jaren zeventig verscheen eerder willen lezen als een beschrijving van *belangen* die vrouwen voor het eerst kollektief formuleren dan als pogingen om een definitieve vrouwelijke essentie op het gebied van seksualiteit vast te leggen.

Voor de goede orde: oproepen om niet met je onderdrukker naar bed te gaan, of de stelling dat alle vrouwen lesbië zijn behalve zij die het nog niet weten, rekenen wij, in tegenstelling tot Nicolai en Vos,

niet tot theorie. Het zijn provocerende, strategiese gedachten die juist fundamentele verschuivingen in de organisatie van seksualiteit en sekse-verhoudingen willen forceren. Het artikel 'Gedwongen heteroseksualiteit en lesbisch bestaan' van Rich neemt in deze een tussenpositie in, omdat het zowel theoretiese als strategiese pretenties heeft.⁸ Rich tracht een beschrijving te geven hoe verstrekkend de gevolgen van de heteroseksuele norm zijn, en wijst daarbij op de neerslag van een heersend 'heterocentris denken' in de feministiese wetenschapsbeoefening. Waar zij de lichamelijke liefde tussen vrouwen gaat benoemen als 'fundamenteel vrouwelijke ervaring' (p. 30) of als zij er op wijst dat 'wij (lesbiese vrouwen) voortdurend zelf de betekenis van dit bestaan kreëren' (p. 29) lijkt zij inderdaad iets wezenlijk 'eigens' aan vrouwen en lesbiese vrouwen toe te schrijven en is haar met recht essentialisme te verwijten. Als dat echter maar niet gebeurt om haar poging tot een nieuwe conceptualisering van de banden tussen vrouwen in een patriarchale kultuur te bagatelliseren. Die conceptualisering lijkt ons óók strategies bedoeld om ook hier weer veranderingen in (beelden van) banden tussen vrouwen en de plaats van seksualiteit daarbinnen te bewerkstelligen.

Tot slot enkele opmerkingen over het gebruik van ideeën over (konkrete) 'vrouwen', 'mannen', 'identiteiten' enzovoort bij het ontwikkelen van een politieke strategie in de vrouwenstrijd. Strategieën zónder deze 'essentialistiese' opvattingen lijken ons onmogelijk. Het gaat er echter om, deze te begrijpen niet als verwijzing naar een *vaststaande* essentie maar als resultaat van maatschappelijk gefundeerde ongelijkheid. De formulering van *betekenissen* van lichamen, subjekten en seksualiteiten moet ons inziens worden gezien in het kader van de ontwikkeling van een strategie en tegenkultuur. Als betekenissen (strategies) niet langer bruikbaar zijn worden zij vervangen door nieuwe. De 'strategie van het verschil' wil nog niet zeggen dat het verschil tot in alle eeuwigheid wordt vastgelegd of gereproduceerd.⁹

8. Adrienne Rich, 'Gedwongen heteroseksualiteit en lesbisch bestaan', in: *Socialisties-Feministiese Teksten 6*, 1981, pp. 44-80; ook als brochure bij Lust & Gratie, Nijmegen 1981.

9. Vgl. Paula Koelemij, 'Van Paarse September tot Lust & Gratie. Een lesbische guerilla in de bevrijding van de seksualiteit', in: *Groniek 77*. Themanummer Homoseksualiteit II, 1981.

Vragen

Welke thema's en vragen zouden wij zelf graag aangesneden zien als het gaat om heteroseksualiteit als ervaring en als instituut?

Ten eerste vinden wij een duidelijke conceptualisering van heteroseksualiteit belangrijk waarbij elke notie van onvermijdelijkheid ontbreekt, heteroseksualiteit breed gedacht wordt en seksuele praktijken in engere zin kontekstueel benaderd worden (d.w.z. begrepen in de kontekst van machtsverhoudingen). Om de onderdrukkende werking van heteroseksualiteit als organisatie-principe van sekse-verhoudingen te analyseren is het ons inziens noodzakelijk haar breed op te vatten. Het omvat dan zowel het denken in komplementariteit van de geslachten en de hiërarchiese ordening tussen beide, als de regulering van seksualiteit in engere zin en de seksuele objektkeuze. Onze vraag is dan hoe die verschillende componenten samenhangen.

We vragen ons af of Rubins concept 'sekse-geslachtssysteem'¹⁰ als theoreties kader wellicht niet meer bruikbaar is dan een analysekategorie als heteroseksualiteit. Weliswaar is het denken in termen van heteroseksualiteit als maatschappelijk orderingsprincipe van belang om het fundamentele en vanzelfsprekende karakter van de norm indringend te illustreren, maar het vangt het denken ook onmiddellijk in seksuele categorieën. De notie 'sekse-geslachts-systeem' omvat bovendien meer: de maatschappelijke reguleringen die bewerkstelligen dat biologiese sekse omgezet wordt in geslacht,¹¹ betreffen, naast seksuele objektkeuze, de 'handel in vrouwen' – mannen wisselen vrouwen als objekt uit oftewel de geslachten verhouden zich hiërarchies en hebben afzonderlijke sociale posities – ook de arbeidsdeling. De notie 'sekse-geslachtssysteem', dat deze reguleringen wil omvatten, biedt dan ook ruimte om de reproductie van het 'moederen' én van heteroseksualiteit als samenhangende structuren te bestuderen.

Naast de kwestie van conceptualisering stellen we bijzonder belang

10. Gayle Rubin, 'De handel in vrouwen. Opmerkingen over de "politieke ekonomie" van de sekse', in: *Socialisties-Feministiese Teksten 4*, 1980, pp. 196-252. Rubin verstaat hieronder: 'een geheel van regels en voorschriften waardoor de biologiese grondstof van menselijke seksualiteit en voortplanting wordt gemodelleerd door tussenkomst van de mens, van de samenleving, en de behoeften op dit gebied worden bevredigd op konventionele wijze, hoe bizar sommige konventies ook mogen zijn' (p. 204).

11. Wat wij ons wel afvragen is, waar in Rubins verhaal seksualiteit als konkrete lichamelijke – veelal heteroseksuele – praktijk is gebleven.

in onderzoek naar de wijze waarop heteroseksualiteit (in bovengenoemde brede zin) gereproduceerd wordt op maatschappelijk, relationeel en intrapsychies nivo, rekening houdend met specifieke materiële en ideologische ontwikkelingen en kondities in een bepaalde periode.

Weeks¹² en Foucault¹³ hebben aardige aanzetten gegeven op dit gebied. Weeks introduceert voor de verschillende nivo's van analyse verschillende soorten theorieën: een diskursieve benadering (à la Foucault) voor de historische analyse van maatschappelijke reproductie, een symbolies-interaktionistische benadering voor het nivo van het interpersoonlijke en psychoanalytische benaderingen op het nivo van het intrapsychiese. De vraag is wel of beide auteurs voldoende oog hebben voor de samenhang van sekse, seksualiteit en geslacht, een samenhang die juist voor de analyse van de positie van vrouwen van belang is. Met andere woorden isoleren zij niet toch weer seksualiteit te veel van de andere structuren die de seksuele regulering betreffen (zie de notie van het sekse-geslachtssysteem)?

In ieder geval zijn wij met name geïnteresseerd in de samenhang in de ontwikkeling en reproductie van seksuele objectkeuze (hetero/homo bijvoorbeeld) enerzijds en geslachtsidentiteit (mannelijkheid/vrouwelijkheid) anderzijds. Het gaat ons vooral om de *konstructie van verlangens* op intrapsychies, interpersoonlijk en maatschappelijk nivo en om de vraag hoe het komt dat juist vrouwen leren *verlangen* naar hetgeen vaak tegen hun *belangen* in lijkt te gaan. Daartoe zullen verschillende theorieën noodzakelijk zijn, omdat het niet om een eenmalig 'leren' gaat, maar om een resultaat van wisselwerkingen op verschillende nivo's en in verschillende situaties en levensfasen van vrouwen.

Chodorows analyse van de reproductie van het moederen¹⁴ lijkt ons goed bruikbaar voor een verdere analyse van de constructie en reproductie van (hetero)seksuele verlangens en ambivalenties in de vroegkinderlijke fase. Andere fasen in het leven van vrouwen (en mannen) zouden echter ook geanalyseerd moeten worden vanuit de vraag naar de constructie van verlangens. De vroege puberteit

12. J. Weeks, *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800*. New York (Longman) 1981.

13. M. Foucault, *La volonté de savoir. L'histoire de la sexualité 1*. Parijs 1976; eng. vert. *The history of sexuality. Volume I: An Introduction*. New York (Random House) 1978.

14. N. Chodorow, *The reproduction of mothering*. Berkeley (University of California Press) 1978; ned. vert. *Waarom vrouwen moederen*. Amsterdam (Sara) 1980.

bijvoorbeeld is een fase waarin een definitieve omslag naar 'vrouwelijkheid' dwingend verondersteld wordt plaats te vinden (en vaak plaatsvindt). Zowel vanuit psychoanalyties¹⁵ als meer sociaal-psychologies oogpunt behoeven die mechanismen analyse die seksualiteit en seksuele identiteit dan reguleren in de richting van heteroseksualiteit: zowel de dwang, het geweld als de verlokkingen waarmee dit gebeurt (ideologies en materieel). Op die wijze zouden wij meer zicht krijgen op het ontstaan van heteroseksualiteit, op de betekenissen die heteroseksualiteit heeft voor vrouwen, én op de inhoud van uiteenlopende verlangens.¹⁶

Ook zouden we de vraag willen stellen naar de konsekventies van de konstruktie van verlangens (zoals die nu her en der binnen het Oedipale Drama wordt gefundeerd) voor de verhoudingen tussen vrouwen onderling (en tussen mannen onderling). En naar de konsekventies van de (hetero)seksualisering en objektivering van het vrouwenlichaam voor het zelfbeeld, de lichaamsbeleving en het spreken van vrouwen.

Ideologietheorieën zullen nodig zijn om de werking van maatschappelijke instituties, de beelden die zij produceren en de wijze waarop zij afzonderlijke individuen aanspreken en definiëren, met betrekking tot de regulering van seksualiteiten te kunnen analyseren. Vanuit het oogpunt van feministiese theorievorming zou een eerste stap zijn om bestaande ideologietheorieën – of zij nu van 'de' ideologie spreken, of 'de' symboliese orde, of van dominante ideologieën, of vertogen – krities door te nemen op hun aanknopingspunten voor verandering van de maatschappelijke positie

15. Chodorow wijst er op dat de oedipale crisis bij meisjes *nooit helemaal* opgelost wordt (en zich – in afgezwakte vorm – tijdens de adolescentie weer zou voordoen). Dat wil zeggen: het meisje blijft een band houden met haar moeder (het primaire liefdesobject, een vrouw) en richt zich nooit volledig op de vader (man). Deze konstatering biedt ons inziens ook aanknopingspunten ter verklaring van de talloze 'weigeringen' die vrouwen in haar leven vertonen. Iets dat haast onmogelijk lijkt met een lacaniaanse interpretatie van het oedipus-komplex in termen van een definitieve invoeging in de symboliese orde. Maar dit terzijde. Wat gebeurt er overigens in het leven van vrouwen met het sluimerende verlangen van de 'pre-oedipale lesbienne', waar Rubin (a.w., p. 225) over spreekt?

16. Wáár verlangen vrouwen naar bij mannen? Naar de lucht van avontuur, het meegenieten van mogelijkheden die voor haarzelf niet weggelegd lijken? Macht, Motorfietsen en Maatschappelijk Leven? Sex, Spanning en Sensatie? Naar het meegenieten van *zijn* verlangens misschien? Zijn vrouwen na de frustratie in hun verlangen naar de moeder, als eerste liefdesobject, en de konfrontatie met haar minderwaardigheid hun toevlucht gaan nemen in het verre ideaal van de liefde van de vader? En zoeken zij dáár de 'woman in his soul' (Dory Previn)?

van vrouwen, om ze vervolgens al of niet in te kunnen zetten in dit onderzoek.

Tot slot zouden we willen pleiten voor het stellen van meer politiek-strategische vragen op het gebied van de regulering van seksualiteiten. Hiermee doelen we bijvoorbeeld op onderzoek naar de invloed van de huidige economische crisis, de begeleidende verrechtsing en de zogenaamde afbraak van de verzorgingsstaat op de organisatie van seksualiteit. Zo beleven we de wonderlijke tijd dat enerzijds wetsvoorstellen tegen sekse- en seksuele diskriminatie gedaan worden, terwijl anderzijds talloze overheidsmaatregelen impliciet of expliciet het heteropaar bestendigen.

A propos crisis:

Is de toevlucht in de theorie bij onoplosbare problemen in de praktijk eigenlijk op zichzelf geen crisisverschijnsel, evenals het verlangen naar vergetelheid en eenvoudige vertredingen? We vermoeden dan ook dat de theoretische debatten in de jaren tachtig een hoge vlucht zullen nemen en gepaard zullen gaan met een *'boom'* aan seksuele frivoliteiten. Voor tal van lichamen en subjecten!

Tiny Petrus Blumberger

Vrouwen, macht en weerstanden tegen emancipatie

In het stuk 'Weerstanden tegen emancipatie'¹ stelt Thea Campagne het antwoord ter discussie, dat de Emancipatiecommissie heeft gepoogd te geven op de vraag: 'hoe komt het dat veranderingen in bestaande machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen veel verzet met zich meebrengen'. Campagne schetst de instelling van vrouwen op de dagmavo in een dorp (één groepje vrouwen vertoont géén, een andere groep wel weerstanden tegen vrouwenemancipatie) en legt verbanden tussen deze weerstanden en de banden die de betreffende vrouwen met de mensen om hen heen hebben. De houdingen en opvattingen van deze laatsten zouden uiteindelijk sterk bepalend zijn voor het zicht van deze vrouwen op hun eigen positie. (p. 478)

Vrouwen zijn door deze beschouwingwijze geworden tot tamelijk passieve wezens die niet weten wat goed voor hen is, en die zich heftig afwijzend opstellen ten aanzien van een groepje emanciperende vrouwen. Zij voelen in emancipatoire ideeën een bedreiging en zijn niet in staat te komen tot een gewijzigde opstelling binnen huwelijk en gezin en een 'doorbreking van bestaande machtsverhoudingen met alle onzekerheden van dien' (p. 481). Juist deze machtsverhoudingen vormen echter een cruciaal punt. Door deze wat nader te bekijken, verschuift het perspectief en worden vrouwen niet meer alleen bepaald door, maar zijn vrouwen ook bepalend voor anderen. In deze reactie wil ik proberen vrouwen meer naar voren te laten komen als actieve, handelende mensen binnen de figuraties waarvan zij deel uitmaken.

De positie van een huisvrouw binnen het gezin is namelijk óók een machtspositie, vooral bij een strikte arbeidsdeling. Het is dan ook vanzelfsprekend dat vrouwen die op deze min of meer traditionele machtsbronnen steunen, hun verantwoordelijkheid niet met anderen

1. Thea Campagne, 'Weerstanden tegen emancipatie', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 12, jrg. 3, 1982, nr. 4, pp. 472-485.

willen delen. Deze verantwoordelijkheid is een bron van afhankelijkheid van de ander en dus van macht. Juist in gezinnen in de lagere inkomensgroepen, waar mannen niet gemakkelijk elders een goed maal, een net gestreken overhemd of een bedgenoot kunnen organiseren is het werk van de huisvrouw (hoewel saai, bindend enzovoort) tevens een reële bron van macht, waardoor de macht van mannen (ekonomies, fysiek enzovoort) in hoge mate beperkt wordt. Als je van goed eten houdt en/of van rust in huis en/of afhankelijk bent van een dieet en/of je postbodeuniform onderhouden moet worden en/of zeer gesteld bent op je kinderen, bedenk je je als man wel drie keer voor je de vrouw die je al deze zaken bezorgt, tegen je in het harnas jaagt, om nog niet eens te spreken van seks en status. Maar dit geldt slechts zó lang als een man niet op andere wijze in deze behoeften kan voorzien, dus vooral bij een traditionele taakverdeling, bij gemeenschappen waarbinnen mensen veel met elkaar te maken hebben en bij de lagere inkomens (p. 476). Zo lang de machtsbronnen van een vrouw en die van een man binnen een gezin op geheel verschillend gebied liggen, kan er een zeker evenwicht bestaan, door beide partijen als min of meer 'veilig' en aangenaam ervaren en vanuit traditionele achtergronden gelegitimeerd.

Wanneer nu emancipatie uitsluitend bestaat uit het opgeven van deze traditionele machtsbronnen door vrouwen in ruil voor een 'lange-termijneffekt' van meer politieke invloed (misschien ..., wanneer ..., voor wie ...) en ekonomiese zelfredzaamheid (héél misschien ...), dan moet men niet verbaasd zijn dat vrouwen *alles* zullen doen om zich te handhaven als een 'goede moeder' en 'huisvrouw' zolang dit mogelijk is en zolang dit nog een machtsbron is. Dit is hun legitiem recht op zelfbehoud.

Vrouwen zijn aldus actief bezig, zo nodig slim en met politiek inzicht, met het behouden en consolideren van een positie waarin zij hun kinderen kunnen grootbrengen en oud kunnen worden op een voor hen aanvaardbare wijze.² Zij offeren daarvoor ook zaken op en winnen er andere zaken mee. De veiligheid die zij zich ermee verwerven, blijkt echter voor een deel illusoir. Hun taak wordt steeds minder zinvol. Voor vier van de zeven geëmancipeerde vrouwen uit het onderzoek van Thea Campagne, die gescheiden of scheidende waren, was deze bron van macht waarschijnlijk geheel weggefallen. In het algemeen is het grootste verlies, dat de achterstand van vrouwen op mannen steeds groter wordt, de keuze voor een huisvrouwen-

2. Dat wil zeggen op een aangenamer wijze dan als 'bijstandsmoeder'.

bestaan daardoor steeds onherroepelijker en de hoeveelheid zo verworven macht steeds geringer.

Hoe arbeidsdeling op machtsverhoudingen inwerkt kan men zich het beste voorstellen aan de hand van een spelmodel van Elias.³ Hij vergelijkt mensen in hun onderlinge verhouding met spelers aan een schaakbord. De sterkste, dat wil zeggen de meest machtige wint, maar heeft bij iedere zet rekening te houden met de ander en zo ontstaat een spel dat geen van beiden heeft gepland. Wanneer er een strikte arbeidsdeling bestaat, zou ik dat willen vergelijken met een schaakspel, waarbij bepaalde terreinen van de ene partij niet door de andere partij bezet mogen worden. De heftigheid van de strijd zal gedempt worden. Is er een absoluut gebod tot het niet betreden van het terrein van de ander, dan resulteert dit in een eeuwig onbeslist spel. Zoiets kan men zich in de sociale werkelijkheid niet indenken. Bij een strikte arbeidsdeling echter kan een echte krachtmeting uitblijven. Dit kan zeker in het voordeel van een vrouw zijn. In die zin kan men de arbeidsdeling zien als een beperking op ongebreidelde machtsuitoefening, een verdediging, een 'beperkende' vorm van macht.

Ook zijn vrouwen actief en niet alleen lijdend voorwerp met betrekking tot roddel. Vrouwen gebruiken deze roddel juist ook zelf om zich duidelijk af te zetten tegen hen die niet een 'goede huisvrouw en moeder' zijn, om zichzelf uitdrukkelijk als 'goede huisvrouw en moeder' te bestempelen, om hun eigen speciale machtspositie te bevestigen. Huishoudtechnologie, voorbehoedmiddelen, welvaart en mobiliteit ondergraven deze huisvrouwenmacht. Rolwisseling doet dat ook. Een man die in huis verantwoordelijkheden op zich wil nemen, kan door vrouwen die niet beschikken over een zekere economische onafhankelijkheid of de mogelijkheid daartoe, als bedreigend en vernederend worden ervaren. Het 'Laat maar, dat doe ik wel even', dat zoveel moeders en echtgenotes in de mond bestorven ligt, zegt tevens: 'Dit is mijn terrein, daarvoor moet je bij mij terecht'.

Ik ben van mening dat door de genoemde technologiese en andere ontwikkelingen de positie van huisvrouw en moeder hoe langer hoe zwakker en onbetekenender wordt en dat deze tenslotte zal gaan lijken op die van een 'wettig lijfeigene'. Dat men ten aanzien van 'de' macht van vrouwen meestal een andere mening is toegedaan (p. 484), hangt misschien samen met de algehele onzichtbaarheid van

3. Norbert Elias, *Wat is sociologie?* Utrecht/Antwerpen (Het Spectrum) 1970, pp. 87 e.v.

huishoudelijk werk en dus ook van de daaraan ontleende macht.⁴ Er zal hard aan getrokken moeten worden door vrouwen, om deze status van wettig lijfeigene te ontgaan. Het is irreëel van mensen te verwachten, dat zij uit zichzelf hun enige bronnen van macht op het spel zouden zetten zonder dat voor hèn zichtbaar is hoe zij anders verder zouden kunnen. Ik ben van mening, dat veel vrouwen actief de emancipatie zullen blijven bestrijden uit lijfsbehoud.

Tot slot een illustratie van dit verhaal over macht en beperking. Deze zomer ontmoette ik H. uit een grote stad. Zij is 64 jaar oud, heeft alleen lagere school gehad, maar heeft naast haar huishouden van vijf kinderen en een man, vele tientallen jaren als serveerster gewerkt. Zij en haar man hadden beiden een volledig inkomen. H. heeft altijd de gezinsfinanciën beheerd. Ze heeft altijd zelf beslist of ze wèl of niet ging werken. Ze is politiek actief. Ze gaat ieder jaar òf alleen, òf met een vriendin op vakantie in het buitenland. Ze geeft dan duizend gulden van het vakantiegeld aan haar man, die thuisblijft en van het geld een jaar lang zijn liefhebberijen mag uitoefenen (het houden van kleinvee). H. spreekt enkele mondjes vreemde talen, geleerd in de horeca, maar zou dat graag beter doen vooral wegens haar intensieve contacten in het buitenland. In haar stad is een talenpraktikum en ik heb haar op die mogelijkheid gewezen. Zegt H.: 'Dat zou mijn man nóóit goed vinden'.

Ik heb dat begrepen als een angst de status van haar man te bedreigen door 'geleerd' te worden. Zo kan een echtpaar een machtsevenwicht vinden. In die situatie weten beiden waar het terrein van de ander begint.

In dit stuk heb ik tot uitdrukking willen brengen, dat het bij de weerstand van veel vrouwen tegen emancipatie niet alleen gaat om bindingen met de sociale omgeving en angst voor straf, maar dat ook actieve machtsuitoefening van huisvrouwen in het spel kan zijn, waarbij roddel door de vrouwen zelf gebruikt kan worden ter ondersteuning van hun positie.

4. Zie: Ann Oakley, *Women's Work. The Housewife past and present*. Londen (Penguin) 1976.

Recensies

Trudie Knijn/Carla Verheyen

Moeders en Opvoeding. Een bibliografische oriëntatie. Agnes de Munter
Leuven (Acco) 1982, 404 pp., f 35,50

Bij het vrouwenstudies-onderzoek dat de laatste jaren aan de nederlandse universiteiten verricht wordt, neemt onderzoek naar allerlei facetten van het moederschap een belangrijke plaats in. Daarbij wordt er (impliciet of expliciet) van uitgegaan dat het moederschap de zwakke plek is van de vrouw in de patriarchale samenleving: via haar kinderen én haar vermogen tot het baren van kinderen worden vrouwen onderdrukt en laten zij zich onderdrukken. In de verscheidenheid aan vragen waarmee men in deze onderzoeken het moederschap benadert, is ook een gemeenschappelijkheid te onderkennen, men richt zich op de beleving van het moederschap door de moeders zelf én, zij het in mindere mate, op de beeldvorming van het moederschap in de wetenschap en de media. Deze zelfde oriëntatie vinden we terug bij vier vrouwen die in 1978 een onderzoek begonnen aan het onderzoekscentrum Vrouw en Opvoeding te Leuven. Dr. Agnes de Munter, Dr. Mariette Hellemans, Dr. An Hermans en Dr. Lieve Vandermeulen-Broecke geven hiervoor de volgende motivatie: 'de huidige discussie rond de vrouw, en meer bepaald over haar rol als moeder, leiden tot

tegenstrijdige interpretaties en stellingnamen ten opzichte van haar opvoedingstaak in het gezin. Ongeacht nog het feit dat vrouwen in deze tijd aldus geconfronteerd worden met totaal tegenstrijdige verwachtingspatronen, viel het op dat in deze stellingnamen dikwijls een duidelijk opvoedingsconcept ontbreekt en dat volledige abstractie wordt gemaakt van de feitelijke beleving van de pedagogiese relatie door de moeder zelf.'

Het onderzoek van het onderzoekscentrum Vrouw en Opvoeding bestaat uit twee delen; een nog lopende studie naar beleving en beeldvorming van het moederschap in Vlaanderen en een literatuuronderzoek. Van dit laatste vormt de bibliografie *Moeders en Opvoeding* het verslag. Deze, voorzover ons bekend eerste, zeer uitgebreide bibliografie aangaande het moederschap bevat maar liefst 1062 titels die opgespoord zijn via 64 bibliografieën van zeer uiteenlopende aard en uit verschillende landen. Men heeft gebruik gemaakt van nederlandse-, frans-, Duits- en Engelstalige literatuuurgidsen en bibliografieën op het gebied van de pedagogie, psychologie, sociologie, gezins- en vrouwenstudies en van andere multidisciplinaire bibliografieën. De in deze bibliografieën vermelde titels zijn geselecteerd aan de hand van een aantal sleutelwoorden en vervolgens thematies geordend. De hoofdkategorieën hiervan vormen tevens de hoofdstukindeling van het boek:

- geschiedenis van het gezin en het moederschap
- onderzoek in verband met gezin en opvoeding
- moederschap
- enkele specifieke aspecten in verband met moederschap
- moeders en werk
- het beeld van de moeder

Het boek bestaat uit twee delen: een bibliografie en een samenvatting van een deel van de literatuur uit de bibliografie. Beide

delen zijn parallel opgezet via de bovenbeschreven hoofdstukindeling. Het resultaat daarvan is een handzaam overzicht van de belangrijkste konklusies van de diverse publikaties. Alhoewel het literatuuronderzoek zeer grondig opgezet is, kan de lezeres de indruk krijgen van een wat rommelig geheel, het is moeilijk de literatuur aan de hand van de samenvattingen te beoordelen en veranderingen in het onderzoek naar moederschap te ontdekken. Nauwkeuriger lezen maakt duidelijk dat deze indruk alles te maken heeft met het ontbreken van een duidelijke eigen optiek van de onderzoekster in de ordening van de literatuur; ze heeft zich te veel door het materiaal laten leiden en niet zelf het materiaal bij de hand genomen.

Het feit dat een eigen invalshoek geen element in de ordening van de literatuur is geweest uit zich op drie manieren: — Op de eerste plaats worden noch de methode noch de invalshoeken van de besproken literatuur geproblematiseerd. Zo zien we dat in hoofdstuk IV getiteld 'Enkele specifieke aspecten in verband met moederschap' onder het hoofd 'Alleenstaand ouderschap' de resultaten weergegeven worden van *Niet gehuwd moederschap... en dan?* van P. van de Akker (1977). In dit onderzoek worden de problemen van alleenstaande moeders verklaard uit de praktische problemen, de huisvestingsproblematiek en de strijdige elementen van het alleenstaand moederschap, dat wil zeggen het feit dat ze zowel moeder als kostwinster is. Van het feit dat Van de Akker deze problemen slechts constateert zonder ze in het kader te plaatsen van de maatschappelijke ideologie ten aanzien van alleenstaand moederschap had De Munter minstens melding moeten maken. Dit achterwege blijven van eigen commentaar wordt des te opvallender wanneer in hetzelfde hoofdstuk onder het hoofd 'Bewust ongehuwd moederschap' literatuur vanuit een heel

andere invalshoek gepresenteerd wordt. De Munter baseert zich voor een beschrijving van dit thema op het *Bewust ongehuwd moederschap*-boekje van de BOM-groep uit Amsterdam (1979) en op C. Klein, *Alleen je kind opvoeden* (1975), literatuur waarin duidelijk stelling wordt genomen ten aanzien van de maatschappelijke ideologie van het moederschap. Ook in hoofdstuk III getiteld 'Moederschap' leidt dit tot problemen. In de inleiding van dat hoofdstuk wordt gerefereerd aan de psychoanalytische theorieën van Chodorow (1978) en Dinnerstein (1976) ter verklaring van het 'eeuwig moederen' van vrouwen. Even verderop wordt in antwoord op dezelfde vraag verwezen naar Blake's *Coercive Pronatalism and American Population Policy* (1972), die, anders dan Chodorow, stelt dat aan meisjes slechts de keuze voor het moederschap gelaten wordt, omdat 1) in de definitie van volwassen sekserollen het ouderschap primeert, en 2) de socialisatie van meisjes gericht is op het moederschap. Ook hier wordt niet gewezen op de tegenstelling tussen beide theoretische posities — de psychoanalytische versus de rol-socialisatie theorieën — en de consequenties daarvan voor de analyse van het moederschap. — Bovenstaande wil echter niet zeggen dat De Munter alle besproken literatuur voor zichzelf laat spreken. Hier en daar wordt wel afstand genomen van theorieën en onderzoeksresultaten. Het probleem doet zich daarbij voor dat deze kritiek niet ontleend wordt aan haar eigen optiek, maar dat ze kritiek formuleert daar waar deze in de literatuur voorhanden is. Dit geeft de kritiek een ad-hoc karakter, hetgeen de lezeres die het boek gebruikt als introductie in moederschapsliteratuur, onzeker kan maken. Zo wordt bijvoorbeeld bovenstaand onderzoek van P. van de Akker niet gekritiseerd, terwijl Zaretsky's *Gezin en privé-leven in het kapitalisme* (1971)¹ en

Bowlby's ontwikkelingspsychologische theorieën wel van kritiek voorzien worden. – Tenslotte willen we nog opmerken dat De Munter de kans gemist heeft om via haar literatuur-onderzoek een overzicht te geven van de ontwikkeling in de literatuur over moederschap gedurende de laatste twintig jaar. Nu worden oude en nieuwe onderzoeken en theorieën naast elkaar geplaatst. Onderzoekresultaten van het eind van de jaren vijftig worden geplaatst naast bevindingen uit 1980, zonder dat de lezeres inzicht krijgt in een historische ontwikkeling van de moederschapsliteratuur. Inzicht in introductie van nieuwe thema's en nieuwe invalshoeken gedurende deze periode kan op deze manier niet verkregen worden.

Toch is *Moeders en Opvoeding* de moeite waard voor een ieder die wil weten wat er aan theorievorming en onderzoek op het gebied van moederschap verschenen is. Weinig literatuur lijkt aan de aandacht van de onderzoekster ontsnapt te zijn. De bibliografie is zeer uitgebreid, nagenoeg alle aspecten van het moederschap komen aan de orde, en is bovendien systematies opgezet. Onze indruk is dan ook dat Agnes de Munter zeer bescheiden is geweest, toen ze *Moeders en Opvoeding* van de ondertitel 'een bibliografische oriëntatie' voorzag. Het boek is meer dan dat, het is een eerste systematische ordening van nagenoeg alle belangrijke literatuur die er in de laatste vijftien à twintig jaar in een deel van West-Europa en Amerika omtrent moederschap verschenen is. Jammer alleen dat ze zich er niet op toegelegd heeft haar eigen visie op die literatuur te aksentueren, dat zou de leesbaarheid zeker ten goede zijn gekomen.

1. Het feit dat M. Mossinks kritiek op Zaretsky vermeld wordt als 'reactie van de gevestigde wetenschap', lijkt ons een onzorgvuldigheid die door deze feministiese onderzoekster niet in dank zal worden afgenomen.

Yvonne Leeman

Buitenlandse vrouwen aan het woord in drie publikaties

Dank zij het werk van het Buitenlandse-Vrouwenwerk Overleg (BVO) in Utrecht is onder de titel *Waarom geven ze ons altijd schoonmaakwerk? Buitenlandse vrouwen over hun werksituatie* een klachtenboek verschenen waarin de positie van buitenlandse vrouwen aan de kaak gesteld wordt. In dit boekje vertellen buitenshuis werkende griekse, joegoslaviese, spaanse, turkse en marokkaanse vrouwen, met wie via taal- en naailessen contact werd gelegd, over hun slechte, diskriminerende werkomstandigheden. Het laatste hoofdstuk gaat over het protest van een groep turkse en marokkaanse vrouwen tegen de plannen van het utrechtse GAB om buitenlandse vrouwen die de nederlandse taal niet voldoende beheersen en voor nederlandse begrippen afwijkend gekleed zijn, van bemiddeling uit te sluiten. Het klachtenboek biedt een beeld van de rechteloze en bijna machteloze positie van buitenlandse vrouwen in Nederland. Zowel in materieel opzicht als voor hun verblijfstitel zijn deze vrouwen afhankelijk van werk. Uit angst voor ontslag slikken ze veel of houden klachten over de bedroevend slechte en onzekere werksituatie voor zich.

Het is een leesbaar boekje, dat zeker de moeite waard is om, zoals in de bedoeling ligt, in het turks en marokkaans te vertalen. Voor die gelegenheid zal er ook informatie worden toegevoegd over hulpinstanties waar vrouwen terecht kunnen met hun klachten en vragen over werk.

Papatya Nalbantoğlu, een turkse vrouw die meer dan tien jaar in Nederland woont, schreef *Aysel en anderen*. Tien verhalen van voornamelijk van het turkse platteland afkomstige vrouwen, die haar als leerkracht

voor onderwijs in eigen taal en cultuur werden toevertrouwd. Nalbantoğlu verwijt de nederlandse maatschappij gebrek aan ruimte en begrip voor de moeilijkheden van turkse vrouwen die door migratie naar Nederland een grote verandering in hun leven ondergaan. Nederlandse hulpverleensters komen er in de verhalen niet best af: hen wordt een arrogante en zelfgenoegzame houding verweten. De verhalen moeten voor zich spreken; ze zijn niet voorafgegaan door een analyse van de situatie van turkse vrouwen in Nederland. Aangrijpend en helder wordt echter verteld over het verdriet en de moeilijkheden die turkse vrouwen moeten verwerken, hoe ze zich daar deels in schikken of er de strijd mee aanbinden op hun vaak bescheiden en eenzame manier.

In het boekje is te zien hoe gevoelens van eerbewondering en respect voor een belangrijk deel het gedrag van mannen en vrouwen bepalen. Over het algemeen zijn de verhalen somber. Dat van Seniye (pp. 79 e.v.) is eigenlijk het meest opwekkende: zij levert voortdurend strijd tegen eigen traditionele waarden en normen en tegen nederlandse vooroordelen.

Het dagelijks leven van vrouwen in Turkije en hun gezamenlijke activiteiten en verzet staan centraal in de uitgave van de HTKB, getiteld *Vrouwen in Turkije*. De HTKB, de turkse vrouwenvereniging in Nederland, stelt zich ten doel turkse vrouwen bewust te maken van hun positie en hen te organiseren, zodat ze gezamenlijk op kunnen komen voor hun belangen hier en in Turkije. Het boek is in het turks en nederlands geschreven. Turkse vrouwen en mannen die al langer in Nederland zijn, kunnen zo over de huidige situatie in Turkije geïnformeerd worden.

Er staan veel mooie foto's in het boek dat hoofdzakelijk bestaat uit interviews met vrouwen, gehouden in het gespannen politieke klimaat vlak voor en na de militaire machtsovername in september 1980. De

gesprekken zijn aangevuld met een korte beschrijving van de situatie van vrouwen in Turkije en met informatie over de politieke situatie en de IKD, de in 1975 opgerichte en inmiddels weer verboden turkse vrouwenbeweging.

Over de historische ontwikkeling en over de samenstelling van de leden van de IKD naar beroepsgroep geeft alleen de turkse tekst informatie. De politieke analyse en de verslaggeving van de strijd van de IKD is gesteld in duidelijk politieke termen, zoals imperialisme, bourgeoisie, militaire junta. Ik vraag me af of veel turkse vrouwen in Nederland hierdoor niet afgeschrikt worden: in Turkije is de sfeer zodanig, dat vrouwen terughoudend zijn in het openlijk praten over politiek. Hoe is dat in Nederland?

Vooraf de langere gesprekken in het boek bieden wat vergelijkingsmateriaal om de situatie van vrouwen die in verschillende omstandigheden, in de stad of op het platteland leven en tot verschillende lagen van de bevolking behoren, te leren kennen. Daarnaast geven ze inzicht in de verschillende nivo's van onderdrukking van vrouwen: onderdrukking door het maatschappelijk systeem, maar ook door waarden en normen van vaders, echtgenoten, broers, moeders, buurvrouwen en van de vrouwen zelf. In deze gesprekken vertellen vrouwen over hun individuele of kollektieve gevechten tegen armoede en werkloosheid, om aan onderwijs te kunnen deelnemen en om beslissingsrecht over hun eigen leven wat betreft trouwen en kinderen krijgen. Het is goed om daarover in dit boek te lezen: over die kant van het leven van turkse vrouwen is in Nederland veel te weinig bekend.

De gangbare publikaties over buitenlandse vrouwen zijn vaak op een *bepaalde* manier geschreven. Zo worden vrouwen van verschillende nationaliteiten vaak over één kam geschoren. Verschillen tussen buitenlandse vrouwen binnen een land worden vaak helemaal niet genoemd.

Daarnaast is het schrijven over hen vaak niet vrij van ethocentrische waardeoordelen. Zo verschijnen turkse vrouwen vaak als méér onderdrukt dan nederlandse vrouwen en als zielig en traditioneel ingesteld. Vaak ook is het zoeken naar antwoorden op nederlandse vragen als: 'hoe leren turkse vrouwen het snelst nederlands', aanleiding om over het leven van turkse vrouwen te schrijven. Daarom is het belang van de aangehaalde publikaties dat turkse vrouwen en andere buitenlandse vrouwen zelf aan het woord zijn om te laten zien hoe zij hun situatie definiëren. De HTKB heeft mijns inziens volstrekt gelijk wanneer zij om expliciete en geen afgeleide aandacht vraagt voor het leven van vrouwen in Turkije. Ten eerste omdat wij door onze economische, politieke en militaire banden betrokken zijn bij en daardoor ook medeverantwoordelijk zijn voor de situatie in dit land. Verder omdat het leven van vrouwen in Turkije de leefruimte voor hen in Nederland beïnvloedt (Turkije vormt voor veel gezinnen het referentiekader). En zeker niet op de laatste plaats om de situatie van turkse vrouwen in Nederland te herinterpreteren.

Vaak wordt er impliciet van uitgegaan dat migratie naar Nederland voor turkse vrouwen bevrijdend werkt. Vergeten wordt vaak, dat vanuit de oorspronkelijke situatie van turkse vrouwen de seksuele onderdrukking hier, de verhouding vrouwenstrijd/arbeidersstrijd, het vrouwbeeld, de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen in Nederland op een andere en/of meer onderdrukkende manier op hen kunnen uitwerken.¹

De drie publikaties over buitenlandse vrouwen bieden geen uitgebreide analyse van hun situaties, noch een overzicht van hun onderling sterk verschillende achtergronden²; daartoe zal nog veel werk verricht moeten worden. In ieder geval inspireert de inhoud van genoemde boekjes wèl om door te gaan

met het belichten en het scheppen van mogelijkheden voor de verbetering van de situatie van buitenlandse vrouwen in Nederland.

Waarom geven ze ons altijd schoonmaakwerk? Buitenlandse vrouwen over hun werksituatie. Utrecht (Buitenlands Vrouwenwerk Overleg, BVO) 1982, 48 blz., f 3,-. Te bestellen door f 4,60 (inkl. porto) over te maken op giro 4351956, t.n.v.

M. van Crugten, Utrecht, o.v.v. 'boekje arbeidssituatie'.

Papatya Nalbantoğlu, *Aysel en anderen. Turkse vrouwen in Nederland.* Amsterdam (Sara) 1981, 108 blz., f 19,50, in de boekhandel.

Vrouwen in Turkije. Amsterdam (HTKB) 1982, 93 blz., f 15,-. Te bestellen door f 19,25 (inkl. f 4,25 porto) over te maken op giro 5273700 van HTKB,

Van Musschenbroekstraat 8, 1091 GG Amsterdam, o.v.v. 'Vrouwen in Turkije'.

1. Pas door het leven in Nederland is het voor turkse mannen bijv. mogelijk om hun vrouwen van anderen te isoleren; dat zou in Turkije veel moeilijker zijn. Zie: Cornelia Mansfeld, 'Die türkischen Frauen sind anders', in: *Sozialmagazin*, mei 1982.
2. Interessant in dit verband is de uit het turks vertaalde bundel: Nermi Abadan-Unat (red.), *Women in Turkish Society.* Leiden (Brill) 1981, waarin door turkse onderzoeksters verricht onderzoek naar de situatie van vrouwen in Turkije is verzameld.

Verslag van een bijeenkomst

Ankie Veneberg

Eerste Vrouwenweek in Bremen

Sinds in 1980 in Berlijn werd gekonkludeerd dat regionalisering van de 'Sommeruni' alleen al om praktische redenen noodzakelijk was, hebben de westduitse vrouwen niet stilgezeten. Meteen al in 1981 kwamen Dortmund en Hamburg met een eigen 'Frauenwoche' en in 1982 deed ook Bremen voor het eerst mee (20-25 september). Het bijzondere van het bremense initiatief was dat de doelstelling bewust geplaatst werd in de nog maar tien jaar jonge (en alweer bijna verloren gegane) traditie van de universiteit als wetenschappelijk centrum in dienst van de arbeidersklasse. Het idee daarvoor werd vorig jaar door prof. Hedwig Ortmann in een lezingencyklus over vrouwen in de regio (Frauen im Revier) gelanceerd. Niets minder dan 'Wir öffnen die Uni für alle Frauen' was het motto waarmee de initiatiefgroep aan het werk toog. Het moet gezegd worden dat er inderdaad verbluffend veel onderwerpen aangeboden werden, die een drempelverlagend effect gehad moeten hebben. Ik kan ze hier natuurlijk niet allemaal bespreken en beperk me daarom tot een hopelijk gelukkige greep.

Variatie in thema's

De minimale consensus waarop de programmering berustte, was dat de

aktiviteiten een 'kritiese konfrontatie met de traditionele vrouwenrol' moesten garanderen. Zo kon het gebeuren dat 'lichaamservaring' en 'wetenschappelijk werk geen beroep voor vrouwen' zusterlijk naast elkaar stonden in het 207 thema's tellende programma dat aan ongeveer 2000 vrouwen werd aangeboden. Deze thema's moesten beantwoorden aan wel zeer breed gespreide behoeften. Want er waren vrouwen die aan haar man toestemming moesten vragen om aan de vrouwenweek deel te mogen nemen, èn er waren er die al een tiental jaren professor in een of andere wetenschap zijn.

Uit sommige sessies bleek hoe vindingrijk met dergelijke verschillen kan worden omgegaan. Eén werkgroep concentreerde zich bijvoorbeeld op de uitwisseling tussen drie generaties (grootmoeders, moeders en dochters), waarin historische veranderingen in de meisjesopvoeding aan de orde werden gesteld. Een andere werkgroep behandelde de toekomst van alleenstaande vrouwen boven de veertig, bijvoorbeeld hoe zij zich kunnen voorbereiden op haar woonsituatie bij het ouder worden, of hoe zij haar identiteit behouden (nu) die niet (meer) kan steunen op moederschap en/of relatie. Juist deze min of meer pretentieloze thema's waren zo verademend, omdat de deelnemende vrouwen niet werden belast met reeds voorgaande feministiese wegen: de discussies stonden veelsoortige leerervaringen toe. Nog een paar goede voorbeelden hiervan zijn de thema's 'vrouwen vlak na de oorlog', 'levensfasen', 'scheiden doet pijn' en 'depressie als vrouwelijke levensrealiteit'.

Het was opvallend dat de bereidheid van vrouwen om naar elkaar te luisteren het grootst was bij onderwerpen die het dichtst bij eigen en andervrouws persoonlijke ervaringen lagen. Bij de zogenaamd méér politieke en wetenschappelijke thema's werden ervaringen eerder veronachtzaamd en was er stukken minder terug te vinden van

herkenning, begrip, tolerantie, solidariteit of gewone vriendelijkheid. Vooral bij de forum-diskussie 'Frauenbewegung wohin?' leek het zelfs even de vraag of men nog wel waarde hechtte aan identifikatie met de beweging in haar geheel. Kortom, ook de bremense vrouwen zijn er nog niet uit. Maar zij hebben vooral in hun praktijk in de themagroepen laten zien dat het persoonlijke nog steeds als politiek kan worden ontdekt.

Vrouwenstudies

Eén van de thema's handelde over de ontwikkeling van vrouwenstudies in de Bondsrepubliek. Anne Schlüter van de 'Arbeitskreis Wissenschaftlerinnen an den Hochschulen von Nordrhein-Westfalen' (Ruhrgebied) deed verslag van deze nu twee jaar bestaande werkgroep en daarna ontstond een levendige discussie onder de ruim vijftig deelnemers. De 'Arbeitskreis' bestaat als discussieplatform en vrouwenlobby uit zo'n zeventig vrouwen. De twee volgende problemstellingen kwamen als belangrijkste aan de orde:

1. Welk wetenschapsbegrip hanteren we onder de voor vrouwen specifieke machtsverhoudingen? en
2. Hoe veranderen we de verhoudingen aan de universiteiten in een voor vrouwen gunstige richting?

Met name de eerste vraag kwam in de bespreking uitgebreid aan de orde. Een professor benadrukte dat vrouwen zich niet hoeven te vergapen aan het gangbare rationaliteitsbegrip. Het nieuwste in de Amerikaanse fysika was, volgens haar, dat de mannen voor hun wetenschappelijke verklaringen weer bij Zen waren teruggekeerd! Ook pleitte ze voor *zelfvertrouwen* van vrouwen, onder meer omdat de definities van wetenschap per land zodanig verschillen dat vrouwen daardoor niet a priori haar keuzen hoeven te laten bepalen. Ze toonde verder aan hoe illusoir het is om het wetenschapsbegrip af te meten

aan mannelijke categorieën. Het adolescentiebegrif is bijvoorbeeld zo'n categorie die volledig gebaseerd is op de mannelijke ontwikkelingsgang (de betekenis van menstruatie wordt volkomen genegeerd) en niets verklaart over de vrouwelijke volwassenwording. Het wetenschapsbegrip van vrouwen daarentegen zou een investering in andere doelen dan de mannelijke moeten zijn, namelijk een investering in het verbeteren van levenskansen van vrouwen.

Van verschillende kanten werd betoogd dat vrouwen kennis 'van onderop' bezitten en dat dit *voordeel* boven de mannelijke wetenschappers doelgericht moet worden ingezet. Vrouwen zouden met haar kennis *selektief* in de publiciteit moeten treden. Men was het erover eens dat de bestaande definities van wat wetenschap wordt genoemd, (slechts) berusten op politieke beslissingen van generaties bevoorrechte mannen. Verder stelde men vast dat vrouwen *niet tot elke prijs* wetenschappelijk werk moeten willen doen, maar juist haar wetenschap moeten inzetten voor veranderingen.

Naast deze, soms hartversterkende uitspraken kwam ook aan de orde hoe het gaat met het carrière-maken door vrouwen. Volgens sommigen worden vrouwen door wetenschappers bewust afgehouden van hun ambities. Zeker wanneer vrouwen afgestudeerd zijn, moeten ze niet nog meer willen en als ze een kind hebben, wordt hun al gauw voor de voeten gegooid: ga jij nou je klungeltje maar aankleden! Afgestudeerde vrouwen missen naast stimulans ook een *kader* voor discussies en publikaties. Met tweede-kans-vrouwen ligt het nog moeilijker, omdat ze veelal minder zijn opgewassen tegen de veel geraffineerder vertrouwdheid van mannen met de vanzelfsprekendheden die bij het carrière-maken komen kijken. De motivatie van vrouwen voor wetenschap is vaak verbonden met een *onderwerp* in plaats van met het carrière-maken op zich. Ook

zijn de regelingen voor promotie-onderzoek (bijvoorbeeld stipendia) gericht op een mannelijk carrière-model, zodat deze vrouwen die *niet jong en snel* zijn, nauwelijks verder kunnen. Er werd voorspeld dat dit soort moeilijkheden een veel grotere omvang zal krijgen, wanneer steeds meer vrouwen wetenschappelijk werk willen blijven doen. Genoemde 'Arbeitskreis' is een eerste stap op weg naar organisatie van onder meer deze vrouwen, echter nog maar in één land van de Bondsrepubliek.

Tenslotte

Vergeleken bij de nederlandse ZUV van 1981 had de bremense 'Frauenwoche' een uitgesproken radikale pretentie. Centraal stond niet de kennis die door wetenschappers was geproduceerd, maar de gezamenlijke kennis*verwerving* door niet-universitaire vrouwen. Ter wille daarvan werden veelsoortige kommunikatie-middelen gehanteerd zoals film, video enzovoort. Een konsekwente uitwerking van deze lijn zou zijn dat de universiteit een dergelijk aanbod op basis van continuïteit blijft handhaven. En een stap verder in de richting van de toch nog bij lange na niet bereikte zogenaamde 'niet-feministische' vrouwen zou decentralisatie van dit aanbod betekenen: het engelse model van de 'extra-mural women's studies', een soort VOS-werk vanuit de universiteit.

Het lijkt niet dat de bremense vrouwen dit laatste gaan doen, want ook het 'Frauenkulturzentrum' eigent zich in deze een functie toe. En verder is het de vraag hoe lang universitaire vrouwen het vol zullen houden om weinig prioriteit te geven aan hun eigen positie en perspectieven. Voorlopig echter voelt Bremen – de tweede progressieve stad na West-Berlijn – zich verantwoordelijk ten opzichte van het 'veld': de vrouwen in de eigen regio en die universiteiten in het land waar niets kan. Men kiest voorlopig voor het scheppen van progressieve precedënten.

Gegevens over de auteurs

Mieke Aerts (1952), sociologe, wetenschappelijk medewerkster bij de Afdeling Vrouwenstudies van de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Mieke Bal (1946), studeerde frans; thans wetenschappelijk medewerkster Theoretische Literatuurwetenschap Rijksuniversiteit Utrecht.

Mechtild Derriks (1949) studeerde sociologie; thans werkzaam bij de Stichting Centrum voor Onderwijs en Onderzoek.

Nel Draijer (1950) studeerde kliniese psychologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht, zij werkt momenteel als free-lance onderzoekster op het gebied van seksualiteit en geweld.

Rina Van der Haegen (1954) studeerde filosofie in Antwerpen en Leuven; heeft thans een onderzoeksopdracht Vrouwenstudies bij het Filosofisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Tiny Petrus Blumberger (1927) studeert antropologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen; zij is als logopediste verbonden aan de opleiding logopedie in Nijmegen.

Mieke van Os (1956) studeerde sociale en organisatiepsychologie aan de Rijksuniversiteit van Leiden; thans medewerkster aan de Hogere Hotelschool in Den Haag.

*Renée Römken*s, kriminologe; thans werkzaam als medewerkster Vrouwenstudies bij de subfaculteit psychologie van de Rijksuniversiteit Leiden.

Sawitri Saharso (1956) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam; is thans als onderwijsmedewerkster verbonden aan het Comité Indonesië.

Joke Schrijvers (1944) is wetenschappelijk medewerkster aan het Instituut voor Culturele Antropologie te Leiden en verbonden aan het Onderzoekscentrum Vrouwen en Ontwikkeling.

Inez van der Spek (1958) studeert moraaltheologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Ingrid Vorrink (1948) studeerde politikologie aan de Universiteit van Amsterdam; thans koördinatrice van de WUB-werkgroep Vrouwenstudies aan de Rijksuniversiteit Leiden.

Ruth Weber studeerde literatuurwetenschap en nederlands aan de Universiteit van Amsterdam en één jaar literatuur en filosofie in Parijs, zij houdt zich thans bezig met vertalen.

Jette Westerbeek (1953) studeerde sociologie aan de Universiteit van Amsterdam en is thans tijdelijk werkzaam als koördinator emancipatieonderzoek bij de Voorlopige Begeleidingsgroep Emancipatieonderzoek.